

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SİDE APOLLON, ATHENA TAPINAKLARI KUTSAL ALANI VE BİZANS
BAZİLİKALARI, KORUMA YAKLAŞIMI VE TARİHİ ÇEVRE
DEĞERLENDİRMESİ

DOKTORA TEZİ
Y. Mimar Arkeolog Leyla KADERLİ

Restorasyon Anabilim Dalı

Restorasyon Yenileme ve Koruma Programı

I. METİN

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oğuz CEYLAN

ARALIK 2009

Leyla KADERLİ tarafından hazırlanan Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirilmesi adlı bu tezin
..... tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

.....
Tez Yöneticisi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Restorasyon Anabilim Dalında
Restorasyon Yenileme ve Koruma Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: : _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.

T.C
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ

SİDE APOLLON, ATHENA TAPINAKLARI KUTSAL ALANI VE BİZANS
BAZİLİKALARI, KORUMA YAKLAŞIMI VE TARİHİ ÇEVRE
DEĞERLENDİRMESİ

DOKTORA TEZİ
Y. Mimar Arkeolog Leyla KADERLİ

Restorasyon Anabilim Dalı

Restorasyon Yenileme ve Koruma Programı

II. EKLER

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oğuz CEYLAN

ARALIK 2009

Leyla KADERLİ tarafından hazırlanan Side Apollon, Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları, Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirilmesi adlı bu tezin tezi olarak uygun olduğunu onaylarım.

.....
Tez Yöneticisi

Bu çalışma, jürimiz tarafından Restorasyon Anabilim Dalında Restorasyon Yenileme ve Koruma Programı tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan: : _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Üye : _____

Bu tez, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü tez yazım kurallarına uygundur.

SİDE APOLLON, ATHENA TAPINAKLARI KUTSAL ALANI VE BİZANS
BAZİLİKALARI, KORUMA YAKLAŞIMI VE TARİHİ ÇEVRE
DEĞERLENDİRMESİ

Doktora Tezi

Leyla KADERLİ

**MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
Aralık 2009**

ÖZET

Side'nin tarihsel gelişim sürecine tanıklık eden birçok yapı zamana direnerek günümüze kadar gelmiştir. Bu yapı ve Anıtların gelecekte de en az bugünkü kadar iyi ve sağlam olarak görebilmek için en kısa sürede restorasyon ilkeleri doğrultusunda koruma önlemleri alınmalı ve sağlamlaştırılmaları gidilmelidir.

Side'de 1960 yıllarda başlayan restorasyon çalışmaları tek yapı ölçeğinde veya yapı grupları olarak ele alınmıştır. Uzun zaman atıl vaziyette kalan Tapınaklar bölgesi 1991 de tamamlanan Apollon Tapınağı anastylosis projesi ile tekrar Antik kentin eski görkemli günlerini yansıtmıştır.

Burada birbiri içerisine geçmiş olan Roma Tapınağı ile Bizans Bazilikası bu alanın kutsallığının sürdürülebilirliğini ve önemini vurgulamaktadır. Kendinden önceki anıtın izlerini takip ederek ve kendinden sonrakini de besleyerek tarihsel gelişimini tamamlayan anıtlar, etüt edilerek gerekli araştırmalar ve belgelemelerden sonra yapıya en az müdahale yöntemi ile sağlamlaştırma-konservasyon-restorasyon yapılarak koruma altına alınmalıdır. Bu belgelemeler neticesinde oluşturulan restitüsyon önerileri, anıtların gerçek boyut ve mimarileri, tarihsel çevreleri ile birlikte doğru algılanmalarını sağlayacaktır.

Apollon Tapınağında yapılan Anastylosis projesi kapsamında yapılan uygulamalar, geçen zaman içerisinde görülen bozulmalar ve yıpranmalar tekrar etüt edilerek, eksikleri uygun görülen projeye dayanarak biraz daha tamamlana bilinir ve Athena Tapınağında da buna benzer bir kesit uygulaması önerilerek, anıtların kendi dönemlerindeki gibi birlikte algılanması düşünülebilir.

Bazilikalarda az müdahale yöntemi ile, sadece gerekli ve tehlike arz eden alanlarda Martyrion da ise, kubbede ve yan duvarlarda hem görsel hem de statik kaygıyı hafifletmek için tamamlamalar önerilmiştir.

Tüm bu çalışmalarda mevcut malzeme etüt edilerek ve analizlerden elde edilen bilgiler değerlendirilerek malzeme seçimi önerilmekte son zamanlarda yapılan

müdahaleler ve değişiklikler taranarak uygun olmayanların ayıklanması tavsiye edilmektedir.

Yapıtlar kendi dönemi mimarilerinden kesitler sunarken hiç biri diğerine baskın gelmeden kutsal alanın tarihsel gelişiminden, yapıların bu süreç içerisindeki ilişkileri ve bağımlılıklarında sergilenmektedir. Günümüz koşullarında yoğun kullanım göz önüne alınarak koruma altına alınması ve çevredeki yeni yapılaşmalar ve diğer Anıtlarla olan ilişkilerin tekrar düzenlenmesi ve bir yönetim planı oluşturularak gelecekte yapılması gereken periyodik bakımlarında kapsamı önerilmiştir.

CONSERVATION AND HISTORICAL ENVIRONMENT
EVALUATION OF THE SACRED SITE OF SİDE, APOLLON, ATHENA
TEMPLES AND VE BYZANTIUM BASİLİCAS

Doctorate Thesis

Leyla KADERLİ

MIMAR SINAN FINE ARTS UNIVERSITY

INSTITUTE OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

December 2009

ABSTRACT

Many buildings, that witnessed the historical development duration of Side had survived up to now resisting time. In order to keep these buildings and monuments in good condition and firm as today, protection and reinforcement precautions should be taken with in the context of restoration principles.

The restoration procedure that had begun in 1960's in Side had been operated in either one building scale or in groups of buildings. The temple area which had been idle long since has now begun to reflect the Antique City's old glamorous days by the anastylosis project of The Temple of Apollon which was accomplished in 1991.

Here the buildings which intersect each other, The Roman Temple and Byzantium Basilica, emphasise the sustainability of the sacredness and importance of this area. The monuments which complete their own historical development by stalking the previous monuments footprints and by this way feeding the next should be studied and after necessary research and documentation should be taken under protection by reinforcement-conservation-restoration by using minimum intervention method. The restitution resolutions which will be formed as a result of these documentations will provide the true perception of the monuments by their real dimension and architecture within the context of their historical environment.

The applications that had been done in the Temple of Apollon Anastylosis Project should be studied again by determining the deformation and corrosion that are caused by time and the missing parts can be completed more according to the above mentioned Project and a similar profile application could be proposed for the Temple of Athena and by this way the joint perception of these monuments as in their own era could be considered.

Completions are proposed in Basilicas by minimum intervention method, only where necessary and dangerously damaged places, and in Marytrion only in dome and side walls so as to relieve the visual and static apprehension.

In all these applications material choice is proposed by studying the available material and evaluating the data achieved from analysis, and eliminating the inappropriate materials used in recent interventions and transformations is advised. As monuments display architectural profiles from their own era the sacred site should be taken under protection considering its historical process and monuments should be displayed without discarding one another and their relationship and interdependence with each other should be determined according to the intense utilization of today, and the relationship with the surrounding structures and other monuments should be reorganized. It is proposed that an administrative plan which will state the periodic maintenance of the site that must be done in the future is to be made.

Bilim Kodu :

Anahtar Kelimeler : Tapınak, Bazilika, Restorasyon, Rölöve, Bizans Mimarisi, Roma Mimarisi

Sayfa Adedi : 220 + 126

Tez Yöneticisi : Prof. Dr. Oğuz CEYLAN

ÖNSÖZ

Ülkemiz tarihi zenginliklerle dolu bir coğrafyaya sahiptir. Bu topraklarda yaşamış uygarlıkların izleri sahip olduğumuz değerleri daha da artırmaktadır. Tarihi mirasın öneminin günden güne arttığı bu dönemde sahip olduğumuz değerlere önem vermeli ve korumalıyız. Tarihi eserler, yaşam koşulları ve doğal etkenlerden zarar görmektedir, bunların konservasyon ve restorasyon çalışmalarında bilinçli olmak her yapı dönemini eklerini tahlil ve etüt ederek hiçbir dönemi fazla ön plana çıkarmadan ve yapıya zarar vermeden onarımlar yapmak önemlidir.

Bu çalışmada, izlerini bırakmış Roma ve Bizans İmparatorluğunun Anadolu’ da ki önemli örnekleri olan Anıtlar incelenerek ve belgelenerek benzer yapı ve yapım teknikleri tarihsel gelişim süreçleri hakkında daha fazla bilgi vereceğini ve ileride yapılması düşünülen restorasyon ve konservasyon çalışmalarında kaynak sağlayacağı ve yön vereceği düşünülmektedir

Doktora çalışmamda değerli bilgileri, yardımları, çalışmamaya yön vermesi ve destekleri için sayın tez danışmanın Prof. Dr. Oğuz CEYLAN, yine bu çalışmamı desteklediği ve yardımlarını esirgemeyen Prof. Dr. Demet BİNAN’a, ve tezin Arkeoloji bölümünde, sabır ile beni dinleyen, her konuda yardım eden Prof. Dr. Haluk ABBASOĞLU, benimle alan çalışmasına katılarak Bizans konusunda engin bilgilerini paylaşan ve kaynak sıkıntıda bana destek olan Prof. Dr. Hansgerd HELLENKEMPER, çalışmamda bir el gibi beni koruyan ve destekleyen Side Antik Tiyatro Kazısı başkanı Mimar Ülkü İZMİRLİGİL’e, Side ile ilgili bilgi birikimini paylaşan Prof. Dr. Semavi EYİCE’ye, Prof. Dr. Zeynep AHUNBAY’a, Apollon Tapınağında yapılan çalışmalarla ilgili belge ve birikimlerini paylaşan heykeltıraş Dietmar FRIESE’ye, alan çalışmasında destek olan yrd.doç. Dr. Mehmet ÖZHANLI, Side Müzesi müdürü Arkeolog Arif Küçükçoban, alandaki çalışmalarımızda bize maddi ve teknik destek sağlayan Side Belediye Başkanı Osman DELİKKULAK ve ekibine, benimle birlikte alanda büyük özveriler ile çalışan teknik destek ekibime, İngilizce çevirilerimde bana yardım eden Bizans tarihi uzmanı James F. CONNELL’e, Mimar Jale TUĞSAVUL’a, kaynak araştırmamda ve örnek yapıları belgelememde yardımcı olan Y.Mimar Gülçin KAHRAMAN’a ve çalışmamız sırasında bizi gönülden destekleyen ve her zaman yanımızda hissettiğimiz tüm SİDE HALKINA sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamı tamamlamam için her türlü destek ve şevk veren, sabırla her an yanımda olan taşların üstünde zıplayan kızım Bilge’ye, dualarını sabrı ve desteğini esirgemeyen annem Bedia KADERLİ’ye, kardeşim Hülya KADERLİ’ye, her zaman yanımda olmaya çalışan için ağabeyim Ahmet KADERLİ’ye teşekkür ederim.

ARALIK 2009

Leyla KADERLİ

RESİM LİSTESİ

| | <u>Sayfa No</u> |
|--|-----------------|
| Resim 1.1. Side, Antik Tiyatro Kazısı Arşivi 1960..... | 2 |
| Resim 1.2. Side,Rıdvan Aypa Arşiv 1960..... | 2 |
| Resim 1.3. Side, İ.Ü. Fen ve Ed. Fak. Arkeoloji Böl. Arşiv1961 | 3 |
| Resim 1.4. SideYarım Adası, Side Belediyesi 2004..... | 3 |
| Resim 1.5. Side,Liman Bölgesi Side Belediyesi 2006..... | 4 |
| Resim 1.6. Side Antik Kent Tapınaklar, Side Belediyesi 2006..... | 5 |
| Resim 1.7. Side Antik Kent Tapınaklar, Side Belediyesi 2006..... | 6 |
| Resim 1.8. Side Antik Kent,Büyük Bazilika, Side Belediyesi 2006..... | 7 |
| Resim 1.9. Side Selimiye köyü, 1950'ler, Side Tiyatro Kazısı Arşiv..... | 9 |
| Resim 1.10. Side Antik Kent planı, Beaufort 2002..... | 9 |
| Resim 1.11. Side Antik Kent planı, Mansel, A. M., 1978..... | 10 |
| Resim 1.12. Side Antik Tiyatro Görünüm , Side Kazısı arşivi..... | 10 |
| Resim 1.13. Side Antik Kent Genel Görünüm, Side Belediyesi 2005..... | 11 |
| Resim 1.14. Side yarımadası, 2005 Side Belediyesi | 12 |
| | |
| Resim 2.1. Side Antik Kent, Side Belediyesi 2006 | 14 |
| Resim 2.2. Geç Antik Dönem Göçler, IV. yy. Haldon 2007, 40..... | 20 |
| Resim 2.3. Kilise İdaresi, IV. yy. Haldon 2007 ,92..... | 20 |
| Resim 2.4. Roma İmparatorluğu IV.yy. Haldon 2007, 38..... | 21 |
| Resim 2.5. Roma Dönemi, Maket, Rıdvan Aypa, 2004 | 22 |
| Resim 2.6. Side Antik Kent, Maket, Dietmar Friese, 2005..... | 24 |
| Resim 2.7. Side Antik Kent, Kuzey Kara Surları,Kaderli 2008 | 25 |
| Resim 2.8. Side Antik Kent, Güney Yarım Ada Deniz Surları, Side Belediyesi 2006..... | 25 |
| Resim 2.9. Side Antik Kent, Güney Yarım Ada Deniz Surları, Tapınaklar, Side Belediyesi 2006..... | 26 |
| Resim 2.10. Side Antik Kent, Güney Sur, Burç plan, P. Knoblauch 1977..... | 26 |
| Resim 2.11. Side Antik Kent, Sur kesiti, Knoblauch 1977..... | 27 |
| Resim 2.12. Sur, Knoblauch 1977..... | 27 |
| Resim 2.13. Side, Sur, Kaderli 2007..... | 27 |
| Resim 2.14. Side Antik Kent Liman ve Deniz Surları, Knoblauch 1977..... | 28 |
| Resim 2.15. Büyük Kapı Plan, Mansel 1978..... | 29 |
| Resim 2.16. B. Kapı, Mansel 1978..... | 29 |
| Resim 2.17. Doğu Kapısı, Plan, Mansel 1978..... | 29 |
| Resim 2.18. Tak Plan, Side Kazısı Arşivi, 2006..... | 30 |
| Resim 2.19. İkinci Giriş, Kaderli 2006..... | 30 |
| Resim 2.20. Side Antik Kent, Vespasianus Çeşmesi, Kaderli 2006..... | 31 |
| Resim 2.21. Side Antik Kent, Nympheum, Kaderli 2006..... | 32 |
| Resim 2.22. Side Antik Kent, Sütunlu Cadde, Kaderli 2006..... | 33 |
| Resim 2.23. Side Antik Kent, Agora, Kaderli 2006..... | 33 |
| Resim 2.24. Side Antik Kent, Agora, Side Belediyesi 2006..... | 34 |
| Resim 2.25. Side Antik Kent, Resmi Agora, Kaderli 2006..... | 34 |
| Resim 2.26. Side Antik Kent, Agora Hamamı- Müze, Kaderli 2006..... | 35 |
| Resim 2.27. Side Antik Kent, Büyük Hamam, Mansel 1978..... | 36 |
| Resim 2.28. Side Antik Tiyatro Genel Plan, Side Kazısı Arşivi, 2005..... | 37 |
| Resim 2.29. Side Antik Tiyatro, Side Belediyesi 2006..... | 38 |
| Resim 2.30. Side Antik Latrina, Rölöve, Kazı Arşivi, Kaderli 2002..... | 39 |

| | |
|---|----|
| Resim 2.31. Latrina, Kaderli 2005..... | 39 |
| Resim 2.32. Dionysos T., Plan, Kazı Arş., Kaderli 2005..... | 40 |
| Resim 2.33. Dionysos T, Kaderli 2006 | 40 |
| Resim 2.34. Men T. Plan, Mansel 1978 | 41 |
| Resim 2.35. Men Tapınağı Kaderli 2004..... | 41 |
| Resim 2.36. Side Pis. Sar. Baz., Kaderli 2005..... | 41 |
| Resim 2.37. Side Pis. Sar.Baz.,Martyrion Kaderli 2005..... | 41 |
| Resim 2.38. Side Pis. Sar. Baz. Başlık, Kaderli 2005 | 42 |
| Resim 2.39. Side Pis. Sar. Baz. Apsis Detay, Kaderli 2005..... | 42 |
| Resim 2.40. Ee Yapısı, Apsis, Kaderli 2006 | 43 |
| Resim 2.41. Side Ee Yapısı, Kaderli 2006 | 43 |
| Resim 2.42. Side Tiyatro Sahne, Kazı Arşiv 2006..... | 44 |
| Resim 2.43. Side Tiyatro Sahne, Plan, Kazı Arşiv 2006..... | 44 |
| Resim 2.44. Side bb Yapısı, Kaderli 2006..... | 45 |

| | |
|---|----|
| Resim 3.1. Side Tapınaklar, Side Belediyesi 2005..... | 47 |
| Resim 3.2. B.Bazilika, Kuzey Nef, Kaderli 2005..... | 48 |
| Resim 3.3. B.Bazilika, Stylobat, Kaderli 2005..... | 48 |
| Resim 3.4. B. Bazilika, Kuzey Atrium, Kaderli 2005..... | 49 |
| Resim 3.5. B. Bazilika, Kuzey Atrium Arkası, Kaderli 2005..... | 49 |
| Resim 3.6. Side, Kutsal Alan, Side Belediyesi 2005 | 50 |
| Resim 3.7. Side, Piskoposluk Sarayı, Kaderli 2005 | 51 |
| Resim 3.8. İstanbul, Hagia Sophia, Kaderli 2008 | 52 |
| Resim 3.9. Selanik, St. Demetrios, Kaderli 2008..... | 52 |
| Resim 3.10. Sardes Kilise, Kaderli 2008..... | 52 |
| Resim 3.11. B.Bazilika, Niş, Kaderli 2006 | 53 |
| Resim 3.12. B. Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2005..... | 53 |
| Resim 3.13. B.Bazilika Apsis, Kaderli 2005..... | 54 |
| Resim 3.14. B. Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2005..... | 54 |
| Resim 3.15. Side Bazilikalar, Side Belediyesi 2006 | 54 |
| Resim 3.16. K. Bazilika, Pflaster, Kaderli 2005..... | 55 |
| Resim 3.17. K. Bazilika, Narteks, Kaderli 2005..... | 55 |
| Resim 3.18. K. Bazilika, Narteks, Kaderli 2006, | 56 |
| Resim 3.19. K. Bazilika, Narteks, Kaderli 2006..... | 56 |
| Resim 3.20. B. Bazilika, Kuzey Narteks Yan Mekan, Dış, Kaderli 2005..... | 57 |
| Resim 3.21. B. Bazilika, Kuzey Narteks Yan Mekan, İç Kaderli 2005 | 57 |
| Resim 3.22. B. Bazilika Narteks, Side Belediyesi 2005..... | 57 |
| Resim 3.23. Apollon Tanığı, Batı, Podyum, Kaderli 2005..... | 59 |
| Resim 3.24. Apollon Tapınağı, Batı Görünüş, Kaderli 2005..... | 59 |
| Resim 3.25. Apollon Tapınağı, Başlık, Kaderli 2005 | 60 |
| Resim 3.26. Athena Tapınağı Başlık, Kaderli 2005..... | 60 |
| Resim 3.27. Kutsal Alan, Tapınaklar, Kaderli 2005 | 61 |
| Resim 3.28. İstanbul, Studios Bazilika Plan, Krautheimer 1986..... | 63 |
| Resim 3.29. İstanbul, Studios Bazilikası Görünüş, Mango 1975..... | 64 |
| Resim 3.30. İstanbul, Hagia Sophia Kesit, Krautheimer 1986..... | 65 |
| Resim 3.31. İstanbul, Hagia Sophia, Kaderli 2008 | 65 |
| Resim 3.32. İstanbul, Hagia Sophia, Kaderli 2008..... | 65 |
| Resim 3.33. Bazilika Üç Nefli, Kesit, Orlandos 1968..... | 66 |
| Resim 3.34. Bazilika Beş Nefli, Kesit, Orlandos 1968..... | 66 |

| | |
|--|----|
| Resim 3.35. Suriye El Bara Kiliseleri, VI. yy. Strube 2000..... | 67 |
| Resim 3.36. Suriye Brad Julianus, Strube 2000 | 68 |
| Resim 3.37. Suriye Gerusa Cathedral, Strube 2000..... | 68 |
| Resim 3.38. Bazilika Bema, Orlandos 1968 | 68 |
| Resim 3.39. Bazilika Apsis, Orlandos 1968..... | 68 |
| Resim 3.40. Bazilika Apsis, Mathews 1995 | 69 |
| Resim 3.41. Istanbul, Studios Apsis, Mathews 1995..... | 69 |
| Resim 3.42. B. Bazilika, Apsis, Kaderli 2005..... | 69 |
| Resim 3.43. B.Bazilika, Apsis, Side Belediyesi 2006 | 69 |
| Resim 3.44. B. Bazilika Bema, Kaderli 2005..... | 70 |
| Resim 3.45. B. Bazilika Güney Niş, Kaderli 2005 | 71 |
| Resim 3.46. Selanik Hagia Demertios Templon, Kaderli 2008 | 71 |
| Resim 3.47. Bazilika, Solea, Mathews 1995..... | 71 |
| Resim 3.48. Tekirdağ Müze, Ambon Kaderli 2008..... | 72 |
| Resim 3.49. Antalya Arkeoloji M. Ambon, Kaderli 2008 | 72 |
| Resim 3.50. Istanbul, Arkeoloji M. Ambon, Kaderli 2008 | 73 |
| Resim 3.51. Istanbul, Arkeoloji M. Ambon, Kaderli 2008 | 73 |
| Resim 3.52. Selanik, Hagios Demetrios, Kaderli 2008 | 73 |
| Resim 3.53. Istanbul, Beyazıt Bazilika, Mathews 1995 | 73 |
| Resim 3.54. B. Bazilika, Narteks, Kaderli 2008 | 74 |
| Resim 3.55. B. Bazilika, Narteks Kuzey Yan Mekan, Kaderli 2006..... | 74 |
| Resim 3.56. Trilye, Fatih Camii, Kaderli 2005..... | 75 |
| Resim 3.57. Trilye, Fatih Camii, Kaderli 2005..... | 76 |
| Resim 3.58. Girit, St. Nicholas, Menidi, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983..... | 77 |
| Resim 3.59. Yunanistan, Menidi, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983..... | 77 |
| Resim 3.60. Girit, Panaija Serwiotissa, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983,243..... | 78 |
| Resim 3.61. Girit, Ajijs Georjios, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983,229..... | 78 |
| | |
| Resim 4.1. B. Bazilika, Temizlik Çalışmaları, Side belediyesi 2005..... | 80 |
| Resim 4.2. B. Bazilika, Temizlik Çalış. Side Belediyesi 2005 | 80 |
| Resim 4.3. Side Kutsal Alan,Side Belediyesi, 2006..... | 81 |
| Resim 4.4. C Alanı, İÜ Ark. Böl. Kazı Arşivi 1961..... | 82 |
| Resim 4.5. Büyük Bazilika, Plan Kaderli 2006..... | 82 |
| Resim 4.6. Mezar, İÜ Ark. Böl. Arşivi 1961..... | 83 |
| Resim 4.7. Mezar, İÜ Ark.Böl. Arşivi 1961..... | 83 |
| Resim 4.8. Atrium, Kaderli 2004..... | 83 |
| Resim 4.9. Küçük Bazilika, Kaderli 2004..... | 83 |
| Resim 4.10. Büyük Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2005..... | 84 |
| Resim 4.11. Büyük Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2005..... | 84 |
| Resim 4.12. Kuzey Pastophorion Kaderli 2006..... | 84 |
| Resim 4.13. Güney Pastophorion Kaderli 2006..... | 84 |
| Resim 4.14. Küçük Bazilika, Kaderli 2004..... | 85 |
| Resim 4.15. Küçük Bazilika, Kaderli 2004..... | 85 |
| Resim 4.16. Temenos, Kaderli 2004..... | 85 |
| Resim 4.17. Büyük B. Güney Alan, Kaderli 2004..... | 85 |
| Resim 4.18. N1 – Apollon Tapınağı Restitüsyon, Side Belediyesi 2006..... | 86 |
| Resim 4.19. Athena Apollon Tapınakları Plan, Mansel 1978..... | 87 |
| Resim 4.20. Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 88 |
| Resim 4.21. Apollon T., Podyum, Kaderli 2006..... | 89 |
| Resim 4.22. Apollon T., Stylobat, Kaderli 2006..... | 89 |

| | |
|---|-----|
| Resim 4.23. Apollon T., Stylobat, Kaderli 2007..... | 90 |
| Resim 4.24. Apollon T., Sütun Alt, Kaderli 2007..... | 90 |
| Resim 4.25. Apollon T., Alınlık, Kaderli 2007..... | 90 |
| Resim 4.26. Apollon T., Sütun, Kaderli 2007..... | 90 |
| Resim 4.27. Apollon T., Kaderli 2006..... | 91 |
| Resim 4.28. Apollon T. Batı Cephesi Kaderli 2007..... | 91 |
| Resim 4.29. Apollon T. Kazı Arşivi, İÜ. 1961..... | 91 |
| Resim 4.30. Apollon, Athena Tapınağı Side Belediyesi 2006..... | 92 |
| Resim 4.31. Athena T. Zemin, Kaderli 2007..... | 93 |
| Resim 4.32. Athena T., Kaderli 2007..... | 93 |
| Resim 4.33. B. Bazilika, Side Belediyesi 2006..... | 94 |
| Resim 4.34. B. Bazilika, Niş Kapı, Kaderli 2006..... | 95 |
| Resim 4.35. Büyük B., Kuzey Niş, Kaderli 2006..... | 95 |
| Resim 4.36. B. Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 96 |
| Resim 4.37. B. Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 96 |
| Resim 4.38. B. Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 96 |
| Resim 4.39. B. Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 96 |
| Resim 4.40. B. Bazilika, Batı Duvar, Kaderli 2006..... | 97 |
| Resim 4.41. B. Bazilika, Güney duvar, Kaderli 2006..... | 97 |
| Resim 4.42. B. Bazilika, Kuzey Yan Mekan, Kaderli 2006..... | 97 |
| Resim 4.43. Martyrion, İç Mekan, Kaderli 2006..... | 99 |
| Resim 4.44. Martyrion Batı Görünüş, Kaderli 2006..... | 99 |
| Resim 4.45. Martyrion Detay, Kaderli 2005..... | 100 |
| Resim 4.46. Martyrion Kuzey-batı Niş, Kaderli 2005..... | 100 |
| Resim 4.47. Martyrion Batı Görünüş, Kaderli 2007..... | 101 |
| Resim 4.48. Martyrion Doğu Görünüş, Kaderli 2007..... | 101 |
| Resim 4.49. Martyrion, Üst Kat, Kaderli 2005..... | 101 |
| Resim 4.50. Martyrion Ön Mekan Üst, Kaderli 2005..... | 101 |
| Resim 4.51. Küçük Bazilika, Side Belediyesi 2006..... | 102 |
| Resim 4.52. Küçük Bazilika, Kaderli 2006..... | 102 |
| Resim 4.53. K. Bazilika, Sütun Taşları, Kaderli 2006..... | 103 |
| Resim 4.54. K. Bazilika, Ahşap Hatlı Yuvaları, Kaderli 2006..... | 103 |
| Resim 4.55. K. Bazilika., Narteks, Kaderli 2006..... | 103 |
| Resim 4.56. K. Bazilika, Kuzey Duvar İç, Kaderli 2006..... | 103 |
| Resim 4.57. Pompei, Opus Sectile-Mozaik Döşeme, Kaderli 2007..... | 110 |
| Resim 4.58. Selanik, Hagia Demetrios Opus Sectile Döşeme, Kaderli 2008..... | 110 |
| Resim 4.59. Kariye Cami- Kilisesi Duvar Kaplaması, Kaderli 2008..... | 110 |
| Resim 4.60. Studios Bazilikası, Alas 1992..... | 110 |
| Resim 4.61. B. Bazilika, Narteks Kuzey, Opus Sectile Döşeme, Kaderli 2005..... | 111 |
| Resim 4.62. B. Bazilika, Narteks Güney Döşeme izi, Kaderli 2005..... | 112 |
| Resim 4.63. B. Bazilika Apsis Yanı Döşeme, Kaderli 2006..... | 112 |
| Resim 4.64. B. Bazilika Apsis Döşeme, Kaderli 2006..... | 112 |
| Resim 4.65. B. Bazilika. Güney Niş, Kaderli 2006..... | 113 |
| Resim 4.66. B. Bazilika Güney 2. Niş, Kaderli 2006..... | 113 |
| Resim 4.67. Martyrion, Fesk, Kaderli 2006..... | 113 |
| Resim 4.68. B. Bazilika Güney 1. Niş, Kaderli 2006..... | 113 |
| Resim 4.69. B. Bazilika Güney 3. Niş, Kaderli 2006..... | 114 |
| Resim 4.70. B. Bazilika Apsis Yanı, Kaderli 2006..... | 114 |
| Resim 4.71. Martyrion Sondaj Planı, Kaderli 2006..... | 115 |
| Resim 4.72. B. Bazilika A Sondajı, Kaderli 2006..... | 116 |

| | | |
|---------------------|---|-----|
| Resim 4.73. | Güney Pastophorion Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 116 |
| Resim 4.74. | B Bazilika, B Sondajı, Plan, Kaderli 2006.... | 117 |
| Resim 4.75. | B.Bazilika, B Sondajı, Kaderli 2006..... | 117 |
| Resim 4.76. | Martyrion Ön Mekan Eşik, Kaderli 2006..... | 118 |
| Resim 4.77. | Martyrion C Sondajı, Kaderli 2006..... | 118 |
| Resim 4.78. | B.Bazilika D Sondajı, Planı, Kaderli 2006..... | 118 |
| Resim 4.79. | B.Bazilika, Narteks,Güney Yan Mekan, D Sondajı, Kaderli 2006.... | 119 |
| Resim 4.80. | B.Bazilika, Narteks,Güney Yan Mekan, D Sondajı, Kaderli 2006.... | 119 |
| Resim 4.81. | B.Bazilika Temizleme Alanı, Plan, Kaderli 2005..... | 120 |
| Resim 4.82. | B.Bazilika, E Sondajı, Kaderli 2005..... | 120 |
| Resim 4.83. | B.Bazilika, F Sondajı, Plan, Kaderli 2006..... | 121 |
| Resim 4.84. | B.Bazilika, Narteks Yan Mekan,Mozaik Döşeme,2006..... | 121 |
| Resim 4.85. | B.Bazilika, Narteks Yan Mekan, 2006..... | 121 |
| Resim 4.86. | B.Bazilika, G Sondajı, Plan, Kaderli 2006..... | 122 |
| Resim 4.87. | B.Bazilika, G Sondajı, Mezar Buluntusu, Kaderli 2006..... | 123 |
| Resim 4.88. | B.Bazilika, G Sondajı Kapı Buluntusu, Kaderli 2006..... | 123 |
| Resim 4.89. | B.Bazilika, H Sondajı, Plan, Kaderli 2006..... | 124 |
| Resim 4.90. | B.Bazilika, H Sondajı, Niş Görünüşü, Kaderli 2006..... | 124 |
| Resim 4.91. | B.Bazilika, H Fresk Görünüşü, Kaderli 2006..... | 124 |
| Resim 4.92. | B.Bazilika, K Sondajı Güney Stylobat, Kaderli 2006..... | 125 |
| Resim 4.93. | B.Bazilika, K Sondajı Narteks, Kaderli 2006..... | 125 |
| Resim 4.94. | B.Bazilika, K Sondajı, Plan, Kaderli 2006..... | 125 |
| Resim 4.95. | Tapınaklar,Side Belediyesi 2005..... | 126 |
| Resim 4.96. | N1 – Apollon Tapınağı Restitüsyon, Mansel, 1978..... | 127 |
| Resim 4.97. | N1- Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 128 |
| Resim 4.98. | N1- Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 129 |
| Resim 4.99. | N1- Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 130 |
| Resim 4.100. | N1- Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 130 |
| Resim 4.101. | N1- Athena Tapınağı, Kaderli 2006..... | 131 |
| Resim 4.102. | N1- Athena Tapınağı, Kaderli 2006..... | 132 |
| Resim 4.103. | N1 – Athena Tapınağı, Sütun, Kaderli 2006..... | 133 |
| Resim 4.104. | N1 –Kutsal Alan, B. Bazilika, Side Belediyesi 2006..... | 133 |
| Resim 4.105. | Selanik, Hagia Demetrios 2008..... | 134 |
| Resim 4.106. | Selanik Arkheipopitotos Kaderli ,Krautheimer 1986, 99..... | 134 |
| Resim 4.107. | Hagia Sophia,Kaderli 2008..... | 135 |
| Resim 4.108. | Hagia Sophia, II. Kat, Galeri, Kaderli 2008..... | 135 |
| Resim 4.109. | Sinai, Katherina Manastırı,Çatı Konstrüksiyonu, Mango 1995,21...136 | 136 |
| Resim 4.110. | Selanik Hagia Demetrios, Selanik Hagia Demetrios..... | 136 |
| Resim 4.111. | Martyrion Üst, Kaderli 2005..... | 137 |
| Resim 4.112. | Martyrion Üst, Kaderli 2005..... | 137 |
| Resim 4.113. | Küçük Bazilika, Kaderli 2005..... | 137 |
| | | |
| Resim 5.1. | Side Yarım Adası, Side Belediyesi 2004..... | 150 |
| Resim 5.2. | Side Tapınaklar, Resital Kaderli 2006..... | 151 |
| | | |
| Resim 6.1. | Büyük B. Apsis, Kaderli 2006 | 157 |
| Resim 6.2. | Büyük B. Apsis Güney Döşeme, Kaderli 2006..... | 157 |
| Resim 6.3. | Büyük B. Apsis, Kaderli 2006 | 157 |

| | |
|--|-----|
| Resim 6.4. Büyük B. Apsis Güney Döşeme, Kaderli 2006..... | 157 |
| Resim 6.5. B. Bazilika Buluntu Tuğla, Kaderli 2006..... | 159 |
| Resim 6.6. B. Bazilika Buluntu Tuğla, Kaderli 2006..... | 159 |
| Resim 6.7. Batı Mausoleum Detay, Kaderli 2006..... | 160 |
| Resim 6.8. Piskoposluk Sarayı, Detay, Kaderli 2006..... | 160 |
| Resim 6.9. Küçük Bazilika doğu Görünüş, Kaderli 2005..... | 161 |
| Resim 6.10. Büyük B. Apsis Synthronon, Kaderli 2006 | 162 |
| Resim 6.11. Büyük B. Apsis Döşeme, Kaderli 2006..... | 162 |
| Resim 6.12. Kutsal Alan Sur, Kaderli 2006..... | 163 |
| Resim 6.13. Apollon Tapınağı Stylobat-Kaide, Kaderli 2006 | 163 |
| Resim 6.14. Athena Tapınağı, Kuzey Cephe, Kaderli 2006..... | 164 |
| Resim 6.15. Athena Tapınağı, Kuzey Cephe, Kaderli 2006..... | 164 |
| Resim 6.16. Athena Tapınağı, Kuzey-Doğu Köşe, Kaderli 2006..... | 165 |
| Resim 6.17. Athena Tapınağı, Sütun, Kaderli 2006..... | 165 |
| Resim 6.18. Kutsal Alan Sur, Kaderli 2006..... | 166 |
| Resim 6.19. Kutsal Alan Sur, Güney-Doğu, Kuzey Cephe, Kaderli 2006..... | 166 |
| Resim 6.20. Küçük Bazilika, İÜ. Kazı Arşivi 1961..... | 167 |
| Resim 6.21. Athena Tapınağı, Kuzey Sütun Sırası, Kaderli 2006..... | 168 |
| Resim 6.22. Athena Tapınağı, Antik Tiyatro, Side Belediyesi 2006..... | 168 |
| Resim 6.23. Apollon Tapınağı, Batı Sütun Sırası, Kaderli 2006..... | 169 |
| Resim 6.24. Apollon Tapınağı Görünüş, Temel Bağlantıları, Kaderli 2006..... | 169 |
| Resim 6.25. Büyük B., Kuzey İç Cephe, Pencere Detay, Kaderli 2006..... | 170 |
| Resim 6.26. Büyük B. Batı Cephesi, Kuzey, Yan Mekan, Kaderli 2006..... | 170 |
| Resim 6.27. Martyrion Kubbe, Kaderli 2006..... | 170 |
| Resim 6.28. Küçük Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 170 |
| Resim 6.29. Büyük B., Apsis İç Cephe, Detay, Kaderli 2006..... | 171 |
| Resim 6.30. Büyük B. Güney İç Cephe, Martyrion Giriş, Kaderli 2006..... | 171 |
| Resim 6.31. Apollon Tapınağı, Kaderli 2006..... | 172 |
| Resim 6.32. Athena Tapınağı, Kaderli 2006..... | 173 |
| Resim 6.33. B. Bazilika Apsis, Güney Kaide, Kaderli 2006..... | 173 |
| Resim 6.34. B. Bazilika Kuzey Pastophorion, Güney İç Mekan, Kaderli 2006..... | 173 |
| Resim 6.35. Büyük B., Kuzey Atrium Üst, Pencere Detay, Kaderli 2006..... | 175 |
| Resim 6.36. Büyük B., Kuzey Atrium, Güney Cephe, Kaderli 2006..... | 175 |
| Resim 6.37. Kuzey Pastophorion, Duvar, Kaderli 2006..... | 175 |
| Resim 6.38. Kuzey Atrium Yan Duvar, Kuzey Mekanlar, Kaderli 2006..... | 175 |
| Resim 6.39. Apollon Tapınağı, Güney-Batı Atrium, Kaderli 2006..... | 176 |
| Resim 6.40. Apollon Tapınağı, Güney Cephe Güney Atrium Köşesi, Kaderli 2006 | 176 |
| Resim 6.41. Kutsal Alan, Güneş Tutulması, Kaderli 2006..... | 177 |
| Resim 6.42. Apollon Tapınağı, Stylobat-Kaide, Kaderli 2006 | 178 |
| Resim 6.43. Apollon Tapınağı, Kuzey-Batı Köşesi, Kaderli 2006..... | 178 |
| Resim 6.44. Büyük B., Güney, Pastophorion Üst, Kaderli 2006..... | 179 |
| Resim 6.45. Büyük B. Apsis, Kuzey Pastophorion Üst, Kaderli 2006..... | 179 |
| Resim 6.46. Büyük B., Kuzey, Pastophorion Batı Cephesi, Kaderli 2006 | 180 |
| Resim 6.47. Büyük B., Güney Pastophorion, Batı Cephesi, Kaderli 2006 | 180 |
| Resim 6.48. Büyük Bazilika Kuzey Duvar, Kaderli 2006..... | 180 |
| Resim 6.49. Kuzey Pastophorion, Kaderli 2005..... | 189 |
| Resim 6.50. Martyrion –Bazilika Kapı, Kaderli 2006..... | 189 |
| Resim 6.51. Küçük B. Güney Dış Cephe, Kaderli 2006..... | 189 |
| Resim 6.52. B. Bazilika, Kuzey İç Cephe, Kaderli 2006..... | 189 |

| | |
|---|-----|
| Resim 6.53.B. Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 190 |
| Resim 6.54. Martyrion Güney-Batı, Kaderli 2006..... | 190 |
| Resim 6.55.B. Bazilika Apsis Anıtsal, Kemer Kaide, Kaderli 2005..... | 191 |
| Resim 6.56.K. Bazilika, Batı Duvarı, Kaderli 2006..... | 191 |
| Resim 6.57.B. Bazilika Narteks Duvar, Kaderli 2005..... | 191 |
| Resim 6.58.B. Bazilika Narteks, Güney Duvar, Kaderli 2005..... | 191 |
| Resim 6.59. Athena Tapınağı, Kaide, Kaderli 2006..... | 192 |
| Resim 6.60. Apollon Tapınağı, Batı Kaideler Mekan, Kaderli 2006..... | 192 |
| Resim 6.61. Athena Tapınağı, Mimari Elemanlar Kaderli 2006..... | 193 |
| Resim 6.62. Büyük Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2006..... | 193 |

ŞEKİL LİSTESİ

Sayfa No

| | |
|---|----|
| Şekil A.1. Side Antik Kenti,2.yy Roma Dönemi Vaziyet Planı..... | 1 |
| Şekil A.2. Side Antik Kenti,6.yy Bizans Dönemi Vaziyet Planı..... | 2 |
| Şekil A.3. Eski Side Kenti(Selimiye köyü) Koruma İmar Uygulama Planı..... | 3 |
| Şekil B.1. Side Antik Kenti, Liman Bölgesi Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion,Küçük Bazilika Tarihsel Gelişimi..... | 4 |
| Şekil B.2. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika . Martyrion, Küçük Bazilika Genel Üst Kat planı, Rölöve..... | 5 |
| Şekil B.3. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları,Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika Genel Alt Kat Planı, Rölöve..... | 6 |
| Şekil B.4. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları,Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika Genel Alt Kat Planı, Sondajlar..... | 7 |
| Şekil B.5. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika 1-1/2-2/3-3 Kesitleri, Rölöve..... | 8 |
| Şekil B.6. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika 4-4/5-5/6-6 Kesitleri, Rölöve..... | 9 |
| Şekil B.7. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları,Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika 7-7/8-8/9-9 Kesitleri,Rölöve..... | 10 |
| Şekil B.8. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları,Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika 10-10/11-11/13-13 Kesitleri,Rölöve..... | 11 |
| Şekil B.9. Side Antik kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika A-A/B-B/C-C Kesitleri, Rölöve..... | 12 |
| Şekil B.10. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika D-D/E-E/F-F Kesitleri, Rölöve..... | 13 |
| Şekil B.11. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika G-G/H-H/I-I Kesitleri, Rölöve..... | 14 |
| Şekil B.12.Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika J-J/K-K/L-L Kesitleri, Rölöve..... | 15 |
| Şekil B.13. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika M-M/N-N/P-P Kesitleri, Rölöve..... | 16 |
| Şekil B.14. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika Martyrion, Küçük Bazilika R-R/T-T/U-U Kesitleri, Rölöve..... | 17 |
| Şekil B.15. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı Kaide ve Sütun Başlığı, Rölöve..... | 18 |
| Şekil B.16. Side Antik Kenti, Apollon Tapınağı Kaide ve Sütun Başlığı, Rölöve.... | 19 |
| Şekil B.17. Side Antik Kenti, Apollon Tapınağı, Rölöve..... | 20 |
| Şekil B.18. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı Kaide, Rölöve..... | 21 |
| Şekil B.19. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınağı Sütun Başlığı, Rölöve.. | 22 |
| Şekil B.20. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı Medusa ve Arşitrav, Rölöve..... | 23 |
| Şekil B.21. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı Arşitrav, Rölöve..... | 24 |
| Şekil B.22. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Templon, Rölöve..... | 25 |
| Şekil B.23. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika Kaide, Rölöve..... | 26 |
| Şekil B.24. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika Kaide, Rölöve..... | 27 |

| | |
|---|----|
| Şekil B.25. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika,Kaide, Rölöve..... | 28 |
| Şekil B.26. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika,Kaide, Rölöve..... | 29 |
| Şekil B.27. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika,Kaide, Rölöve..... | 30 |
| Şekil B.28. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika, Dış Narteks Kuzey Kapı Kasası, Profil Bezemesi, Rölöve..... | 31 |
| Şekil B.29. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika, Duvar Silmesi, Rölöve..... | 32 |
| Şekil B.30. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Kapı Kasa Profili, Rölöve..... | 33 |
| | |
| Şekil C.1. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Alanındaki Buluntular, Levha Parçaları Rölöve..... | 34 |
| Şekil C.2. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika, Alanındaki Buluntular, Levha Parçaları Rölöve..... | 35 |
| Şekil C.3. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Ambon Parçası, Rölöve..... | 36 |
| Şekil C.4. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Alanındaki Buluntular, Sütun Başlığı Rölöve..... | 37 |
| Şekil C.5. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Alanındaki Başlık Örnekleri, Sütun Başlığı, Rölöve..... | 38 |
| Şekil C.6. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Alanındaki Buluntular, Sütun Başlığı, Rölöve..... | 39 |
| Şekil C.7. Side Antik Kenti, Güney Pastaphorion Depo Yerleşim Planı..... | 40 |
| Şekil C.8. Side Antik Kenti, Güney Pastaphorion Depo Yerleşim Planı..... | 41 |
| Şekil C.9. Büyük Bazilika Güney Alandaki Buluntular, Pişmiş Toprak Dokuma Ağırlıkları..... | 42 |
| Şekil C.10. Büyük Bazilika, Buluntular-Sikkeler..... | 43 |
| Şekil C.11. Büyük Bazilika, Buluntular-Sikkeler..... | 44 |
| Şekil C.12. Büyük Bazilika, Buluntular-Sikkeler..... | 45 |
| Şekil C.13. Büyük Bazilika, Güney Alandaki,Buluntular,Mozaikler,Metal Buluntular..... | 46 |
| Şekil C.14. Büyük Bazilika, Buluntular-Kiremitler..... | 47 |
| Şekil C.15. Büyük Bazilika, Güney Alandaki Buluntular, Pişmiş Toprak-Tuğlalar | 48 |
| Şekil C.16. Büyük Bazilika, Güney Alandaki Buluntular, Çiviler, Pişmiş Toprak Kaplara, Amphora..... | 49 |
| Şekil C.17. Büyük Bazilika, Güney Alandaki Buluntular, Camlar,Kurşunlar..... | 50 |
| Şekil C.18. Side Kutsal Alandan Gelen Müzedeki Buluntular..... | 51 |
| Şekil C.19. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Ambon Öneri, Ambon Parçası Restitüsyon..... | 52 |
| Şekil C.20. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Korkuluk 1961 Buluntu,Rölöve..... | 53 |
| Şekil C.21. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika Ambon Korkuluk 1961 Buluntu, Rölöve..... | 54 |
| Şekil C.22. Side Antik Kenti, Küçük Bazilika, Korkuluk 1961Buluntu, Rölöve..... | 55 |
| Şekil C.23. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika, Buluntu Başlık Parçası, Rölöve..... | 56 |
| Şekil C.24. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı,Geison Parçası, Rölöve..... | 57 |
| Şekil C.25. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Sekizgen Ayak, Rölöve..... | 58 |
| Şekil C.26. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Levha Parçası, Rölöve..... | 59 |
| Şekil C.27. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Narteks Kuzey Kapı, Rölöve..... | 60 |
| Şekil C.28. Side Antik Kenti, Athena Tapınağı Arşitrav Parçası, Rölöve..... | 61 |
| Şekil C.29. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika,Martyrion Doğu Alan, Doğudan İkinci Sütun, Rölöve..... | 62 |

| | |
|---|----|
| Şekil C.30. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Apsisin İki Yanındaki Kaide Örnekleri Rölöve..... | 63 |
| Şekil C.31. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika B.35 No'lu Başlık Çizimi, Rölöve... | 64 |
| Şekil C.32. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika B.39 No'lu Sütun Başlığı, Rölöve.... | 65 |
| Şekil C.33. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika, Bizans Başlık, Rölöve..... | 66 |
| Şekil C.34. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Narteks'in Güney Yüzü Önündeki Bizans Sütun Başlığı, Rölöve..... | 67 |
| | |
| Şekil D.1. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Roma Dönemi Restitüsyon, Plan..... | 68 |
| Şekil D.2. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Erken Dönem Restitüsyonu- Plan..... | 69 |
| Şekil D.3. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Erken Dönem Restitüsyonu..... | 70 |
| Şekil D.4. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Orta Bizans Dönemi, Restitüsyon, Plan..... | 71 |
| Şekil D.5. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Orta Bizans Dönemi, Restitüsyon, Plan..... | 72 |
| Şekil D.6. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Geç Dönem Restitüsyon, Plan..... | 73 |
| Şekil D.7. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika, Geç Dönem Restitüsyon, Plan..... | 74 |
| Şekil D.8. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Bema Restitüsyon, Plan..... | 75 |
| Şekil D.9. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Küçük bazilika Restitüsyon Denemeleri 5-5, 6-6 kesiti, 7-7, 4-4 Kesit Görünüş, Restitüsyon..... | 76 |
| Şekil D.10. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Küçük Bazilika Restitüsyon Denemeleri e-e, j-j, 5-5 Kesitleri, Restitüsyon..... | 77 |
| Şekil D.11. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Küçük Bazilika Restitüsyon Denemeleri, Görünüşler..... | 78 |
| Şekil D.12. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Restitüsyon Denemeleri Giriş Cephesi Batı Yönü Görünüş Önerileri, (n-n, r-r Kesiti)..... | 79 |
| Şekil D.13. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Restitüsyon Denemeleri, Arka cephe Doğu Yönü Görünüş Önerileri..... | 80 |
| Şekil D.14. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Restitüsyon Denemeleri, k-k ve 5-5 Kesiti Görünüş Önerileri..... | 81 |
| Şekil D.15. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Restitüsyon Denemeleri, j-j Kesiti Görünüş Önerileri..... | 82 |
| Şekil D.16. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Büyük Bazilika Restitüsyon Denemeleri 6-6 Kesit Görünüşü..... | 83 |
| Şekil D.17. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena Tapınağı Plan Restitüsyonu..... | 84 |
| Şekil D.18. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena Tapınağı Plan Restitüsyon Denemeleri, Tapınak Görünüş Önerisi- 1..... | 85 |

| | |
|--|-----|
| Şekil D.19. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Athena Tapınağı Plan Restitüsyon Denemeleri Tapınak Görünüş Önerisi-2..... | 86 |
| Şekil D.20. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Apollon Tapınağı Plan Restitüsyon..... | 87 |
| Şekil D.21. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Apollon Tapınağı Plan Restitüsyon Denemeleri, Tapınak Görünüş Önerisi 1..... | 88 |
| Şekil D.22. Side Antik Kenti, Kutsal Alan, Apollon Tapınağı Plan Restitüsyon Denemeleri, Tapınak Görünüş Önerisi-2..... | 89 |
| | |
| Şekil E.1. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyron, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 1-1 Kesit-Görünüşü, Restorasyon..... | 90 |
| Şekil E.2. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 2-2 Kesit-Görünüşü..... | 91 |
| Şekil E.3. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 3-3 Kesit-Görünüşü..... | 92 |
| Şekil E.4. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 4-4 Kesit-Görünüşü..... | 93 |
| Şekil E.5. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 5-5 Kesit-Görünüşü..... | 94 |
| Şekil E.6. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 6-6 Kesit-Görünüşü..... | 95 |
| Şekil E.7. Side Antik Kenti, Athena, Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 7-7 Kesit-Görünüşü..... | 96 |
| Şekil E.8. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 8-8 Kesit-Görünüşü..... | 97 |
| Şekil E.9. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 9-9 Kesit-Görünüşü..... | 98 |
| Şekil E.10. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 10-10 Kesit-Görünüşü..... | 99 |
| Şekil E.11. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 11-11 Kesit-Görünüşü..... | 100 |
| Şekil E.12. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi 13-13 Kesit-Görünüşü..... | 101 |

| | |
|--|-----|
| Şekil E.13. Side Antik Kenti , Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi a-a Kesit-Görünüşü..... | 102 |
| Şekil E.14. Bazilika,Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi c-c Kesit-Görünüşü..... | 103 |
| Şekil E.15. Side Antik Kenti ,Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi d-d Kesit-Görünüşü..... | 104 |
| Şekil E.16. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi e-e Kesit-Görünüşü..... | 105 |
| Şekil E.17. Side Antik Kenti ,Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi f-f Kesit-Görünüşü..... | 106 |
| Şekil E.18. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi g-g Kesit-Görünüşü..... | 107 |
| Şekil E.19. Side Antik Kenti ,Athena ve Apollon Tapınakları,Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi i-i Kesit-Görünüşü..... | 108 |
| Şekil E.20. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi j-j Kesit-Görünüşü..... | 119 |
| Şekil E.21. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi k-k Kesit-Görünüşü..... | 110 |
| Şekil E.22. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi l-l Kesit-Görünüşü..... | 111 |
| Şekil E.23. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi m-m Kesit-Görünüşü..... | 112 |
| Şekil E.24. Side Antik Kenti, Athena ve Apollon Tapınakları, Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika Bozulma ve Onarım Analizi n-n Kesit-Görünüşü..... | 113 |
| Şekil F.1. Perge Antik Kenti ,Bazilika A ve B Genel Rölöveleri, Alt Kat Planları..... | 114 |
| Şekil F.2. Side Antik Kenti, Piskoposluk Sarayı,Vaziyet Planı (Akif Dai'den Alıntı)..... | 115 |
| Şekil F.3. Side Antik Kenti, Piskoposluk Bazilikası, Restitüsyon Planı(Akif Dai Planı Revizesi, Hansgerd Hellenkemper ve Leyla Kaderli tarafından)... | 116 |
| Şekil F.4. Side Antik Kenti, Piskoposluk Sarayı Karşısı Bazilika (Hansgerd Hellenkemper ve Leyla Kaderli)..... | 117 |
| Şekil F.5. Side Antik Kenti,Tiyatro Karşısı Batı Yön Bazilika,Öneri-1 Rölöve – Restitüsyon (Hansgerd Hellenkemper ve Leyla Kaderli)..... | 118 |
| Şekil F.6. Side Antik Kenti, Piskoposluk Sarayının İçindeki Küçük Şapel, Rölöve (Akif Dai Planı Revizesi, Hansgerd Hellenkemper ve Leyla Kaderli)... | 119 |
| Şekil F.7. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Plan Karşılaştırmaları, Apsis Bölümleri, Rölöve..... | 120 |

| | |
|---|-----|
| Şekil F.8. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Plan Karşılaştırmaları, Apsis Bölümleri, Rölöve..... | 121 |
| Şekil F.9. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Plan Karşılaştırmaları, Apsis Bölümleri, Rölöve..... | 122 |
| Şekil F.10. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Plan Karşılaştırmaları, Atrium Bölümleri, Rölöve..... | 123 |
| Şekil F.11. Side Antik Kenti, Büyük Bazilika Plan Karşılaştırmaları, Atrium Bölümleri, Rölöve..... | 124 |
| Şekil F.12. Erken Dönem Kapı Profil Örnekleri, Rölöve..... | 125 |
| Şekil F.13. Erken Dönem Kapı Profil Örnekleri, Rölöve..... | 126 |

KISALTMALAR LİSTESİ

| | |
|-------------------|--|
| AA | : Arhaeologischer Anzeiger |
| AAN | : Asar-ı Atika Nizamnamesi |
| ICOM | : İnternational Council of Museums |
| ICOMOS | : İnternational Council on Monuments and Sites |
| ICCROM | : İnternational Center for the Study of the Preservation |
| İÜ | : İstanbul Üniversitesi |
| İTÜ | : İstanbul Teknik Üniversitesi |
| M.S.G.S.Ü. | : Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi |
| ODTÜ | : Orta Doğu Teknik Üniversitesi |
| TBMM | : Türkiye Büyük Millet Meclisi |
| UNESCO | : United Nations Educational Scientific and Cultural Organization |
| YTÜ | : Yıldız Teknik Üniversitesi |

İÇİNDEKİLER

| | |
|---------------------|------|
| ÖZET | ii |
| SUMMARY | iii |
| ÖNSÖZ | v |
| RESİM LİSTESİ | vi |
| ŞEKİLLER LİSTESİ | xiii |
| KISALTMALAR LİSTESİ | xix |

| | |
|--|----|
| 1.GİRİŞ | 1 |
| 1.1. AMAÇ VE YÖNTEM | 4 |
| 1.2 ARAŞTIRMALAR, ÇALIŞMALAR | 8 |
| 2. PAMPHYLIA BÖLGESİ VE SİDE ANTİK KENTİ | 12 |
| 2.1. SİDE ANTİK KENTİNİN KONUMU VE TOPOGRAFYASI | 13 |
| 2.2. SİDE ANTİK KENTİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ | 14 |
| 2.2.1. Arkaik ve Klasik Dönem | 16 |
| 2.2.2. Hellenistik Dönem | 16 |
| 2.2.3. Roma Dönemi | 17 |
| 2.2.4. Bizans Dönemi | 19 |
| 2.2.5. XX. Yüzyıl | 23 |
| 2.3. SİDE'DEKİ ANITLAR | 24 |
| 2.3.1 Surlar | 24 |
| 2.3.1.a. Kara Surları | 24 |
| 2.3.1.b. Deniz Surları | 25 |
| 2.3.2. Anıtsal Kapılar | 28 |
| 2.3.2.a. Büyük Kapı | 28 |
| 2.3.2.b. Doğu Kapısı | 28 |
| 2.3.2.c. Tak | 29 |
| 2.3.3. Su yolu ve Çeşmeler | 30 |
| 2.3.3.a. Nymphaeum | 31 |
| 2.3.4. Sütunlu Cadde | 32 |

| | |
|---|-----------|
| 2.3.5. Agora..... | 33 |
| 2.3.5.a. Büyük Agora..... | 33 |
| 2.2.5.b. Resmi Agora..... | 34 |
| 2.3.6. Hamamlar..... | 35 |
| 2.3.6.a. Agora Hamamı..... | 35 |
| 2.3.6.b. Liman Hamamı..... | 36 |
| 2.3.6.c. Büyük Hamam..... | 36 |
| 2.3.7. Tiyatro..... | 37 |
| 2.3.8. Latrina..... | 38 |
| 2.3.9. Tapınaklar..... | 40 |
| 2.3.9.a. Dionysos Tapınağı..... | 40 |
| 2.3.9.b. Men Tapınağı (P) | 40 |
| 2.3.10. Bazilikalar..... | 41 |
| 2.3.10.a. Piskoposluk Bazilikası..... | 41 |
| 2.3.10.b. Ee yapısı..... | 43 |
| 2.3.10.c. Tiyatro Küçük Şapeller..... | 43 |
| 2.3.10.d. Bb yapısı, Tiyatro Karşısı Batı Yön Bazilika | 45 |
| | |
| 3. SİDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI VE BAZİLİKALAR KUTSAL ALANININ TARİHSEL GELİŞİMİ İÇİNDE MİMARİ ÖZELLİKLERİ | 46 |
| 3.1. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE, ATHENA VE APOLLON TAPINAKLARININ MİMARİ ÖZELLİKLERİ | 58 |
| 3.2. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE, BÜYÜK BAZİLİKA, MARTYRİON MİMARİ ÖZELLİKLERİ..... | 62 |
| 3.3. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE KÜÇÜK BAZİLİKANIN MİMARİ ÖZELLİKLERİ..... | 74 |
| | |
| 4. SİDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI, BÜYÜK BAZİLİKA, MARTYRON, KÜÇÜK BAZİLİKA KUTSAL ALANI ÖN ÇALIŞMA..... | 80 |
| 4.1. RÖLÖVE..... | 86 |
| 4.1.1. Tapınaklar..... | 86 |
| 4.1.1.a. Apollon Tapınağı..... | 87 |
| 4.1.1.b. Athena Tapınağı..... | 92 |

| | |
|--|-----|
| 4.1.2. Bazilikalar | 94 |
| 4.1.2.a. Büyük Bazilika | 95 |
| 4.1.2. b. Martyrion | 98 |
| 4.1.3. c. Küçük Bazilika | 101 |
| 4.2. BULUNTULAR | 104 |
| 4.2.1. Küçük Buluntular | 104 |
| 4.2.1.a. Pişmiş Toprak Buluntular | 105 |
| 4.2.1.b. Madeni Buluntular | 106 |
| 4.2.1.c. Sikkeler | 106 |
| 4.2.1.d. Mozaik | 107 |
| 4.2.1.e. Side Müzesindeki Eserler | 108 |
| 4.2.2. Mimari yapı elemanları | 109 |
| 4.2.2.a. Döşeme Kaplamaları | 109 |
| 4.2.2.b. Fresk | 112 |
| 4.3. SONDAJ | 115 |
| 4.3.1. A Sondajı | 116 |
| 4.3.2. B Sondajı | 117 |
| 4.3.3. C Sondajı | 118 |
| 4.3.4. D Sondajı | 118 |
| 4.3.5. E Sondajı | 119 |
| 4.3.6.F Sondajı | 120 |
| 4.3.7. G Sondajı | 122 |
| 4.3.8. H Sondajı | 123 |
| 4.3.9. K Sondajı | 125 |
| 4.4. RESTİTÜSYON ÖNERİSİ | 126 |
| 4.4.1. Tapınaklar | 127 |
| 4.4.1.a. Apollon Tapınağı | 130 |
| 4.4.1.b. Athena, Tapınağı | 118 |
| 4.4.2. Bazilikalar | 133 |
| 4.4.2.a. Büyük Bazilika, | 134 |
| 4.4.2.b. Martyrion | 136 |
| 4.4.2.c. Küçük Bazilika | 137 |

| | |
|--|------------|
| 5. ARKEOLOJİK ALANDA KORUMA YAKLAŞIMI..... | 139 |
| 5.1.TARİHSEL GELİŞİM İÇERİSİNDE ARKEOLOJİK ALANDAKİ | |
| KORUMA YAKLAŞIMI | 139 |
| 5.2. SİDE KENTSEL VE ARKEOLOJİK SİTİ KORUMA YAKLAŞIMI. | 148 |
| | |
| 6. SİDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI VE | |
| BAZİLİKALARIN KORUMA YAKLAŞIMI..... | 152 |
| 6.1. BOZULMA DURUMU | 153 |
| 6.1.1. Bozulma Nedenleri..... | 153 |
| 6.1.1.a. Malzemenin Özelliklerine Bağlı Bozulmalar | 154 |
| 6.1.1. b. Çevresel Etkenlere Bağlı Bozulmalar..... | 163 |
| 6.1.2. Bozulma Şekilleri | 168 |
| 6.1.2.a. Taşın Kendi Yapısından Meydana Gelen Bozulmalar..... | 169 |
| 6.1.2.b. Malzeme Farklılığından Oluşan Bozulmalar..... | 169 |
| 6.1.3. Bozulma Analizleri..... | 170 |
| 6.1.3.a. Parça Kopmuş Taş..... | 170 |
| 6.1.3.b. Yok Olmuş Taş..... | 170 |
| 6.1.3.c. Onarılmış Taş..... | 170 |
| 6.1.3.d. Erime..... | 171 |
| 6.1.3. e. Kapiler Nem..... | 171 |
| 6.1.3.f. Yüzeysel Bozulma..... | 171 |
| 6.1.3.g. Kayma, Çatlama..... | 172 |
| 6.1.3.i. Tuzlanma..... | 173 |
| 6.1.3.j. Bitkilenme..... | 173 |
| 6.1.3.l. Yosunlanma..... | 174 |
| 6.2. ALAN VE YAPI ÖLÇEĞİNDE KORUMA, RESTORASYON | |
| ÖNERİSİ..... | 175 |
| 6.2.1. Koruma Şekilleri | 181 |
| 6.2.1.a. Su Püskürtme Yöntemi..... | 182 |
| 6.2.1.b. Emici Killerle Paketleme..... | 182 |
| 6.2.1.c. Kum Püskürtme..... | 184 |
| 6.2.1.d. Mekanik Temizlik..... | 185 |
| 6.2.1.e. Taş Eser Onarımında Kaldırma ve Yapıştırma Yöntemleri..... | 187 |

| | |
|---|-----|
| 6.2.2. Onarım Analizleri | 188 |
| 6.2.2.a. Taş Yenileme | 188 |
| 6.2.2.b. Harçla Tamamlama | 189 |
| 6.2.2.c. Parça Ekleme | 190 |
| 6.2.2.d. Kaymayı Düzeltme | 190 |
| 6.2.2.e. Enjeksiyon | 191 |
| 6.2.2.f. Kimyasal Temizlik | 192 |
| 6.2.2.g. Derz Tamamlama | 193 |
| | |
| 7. SONUÇ | 194 |
| | |
| KAYNAKLAR | 201 |
| | |
| ÖZGEÇMİŞ | 218 |

1. GİRİŞ

İ.Ö. VII. yy.'da kurulduğu varsayılan Side antik liman kenti, birçok dönem ve kültürün izlerini taşıyarak zaman zaman kesintiye uğrayarak bugüne gelmiştir. Yunan, Roma ve Bizans sanatının birbiri ardına devam eden veya şekil ve anlam değişikliği getiren yapıtaşları burada birarada görülmektedir. Birçok kez Roma geleneği yeni ihtiyaçlar doğrultusunda, yeni fonksiyonlar ile donatılarak Bizans için kullanılabilir duruma getirilmiştir. Birbirinin içine eritilerek kaynaştırılmış olan birçok yapı ve alan burada böylelikle çok uzun süre varlığını sürdürmüştür.

Yapılan çalışmalarda Side antik kentin tarihi, anıtları ve yapıları ile birlikte yerleşimin gelişimi süreci ve doğrultusu araştırılarak, kültür kalıntılarının anlam ve fonksiyonların çözümü, birbiriyle olan bağlantıları ve değişimleri gözlemlenmiştir. (EK A.1., A.2., B.1.)

Side'de daha önce bu alanda kazı yapan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'in yaptığı çalışmalar ve belgelenmeler¹, burada belli bir süre Bizans dönemi yapılarını inceleyen Prof. Semavi Eyice'nin çalışmaları², Side yazıtlarını inceleyen George Bean³, Emin Clemens Bosch⁴, Johannes Nolle'nin⁵ yayınladıkları yazıtları ana kaynaklar olarak gösterilebilir. Lanckoronski⁶, Hans Rott⁷ ve V. Shultze'nin⁸ yüzyılın başlarında yaptıkları seyahatlerine dayanarak çıkardıkları yayınlar, yapılan ilk belgelenmeler olmaları açısından önemlidir.

¹ Mansel 1958, 213-233, res. 2-5, res. 28-33; Mansel 1964; Mansel 1978.

² Eyice 1952; Eyice 1960

³ Bean 1999

⁴ Bosch 1957

⁵ Nolle 1993

⁶ Lanckoronski 1890

⁷ Rott 1908

⁸ Schultze 1926



Resim 1.1. Side 1960, Side Antik Tiyatro Kazısı Arşivi

Arif Müfid Mansel tarafından 1947–1966 yılları arasında yapılan Side Araştırmaları,⁹ (Res. 1.1, 1.2.) burada yapılan ilk kapsamlı kazı, yeni araştırma belgeleri sunmuştur. Bu belgeler geçerliliğini korumakla beraber halen çalışmalarda ana kaynak olarak kullanılmaktadır.



Kiremithane 1960 SIDE

Resim 1.2. Side 1960, Rıdvan Aypa Arşiv

Bu araştırmalar ile birlikte Agora Hamamı¹⁰, Vespasianus Anıtı¹¹, M- Resmi Agora¹², Tiyatro¹³ restorasyonları kentin tarihi değerlerin yavaş yavaş ortaya çıkarmış ve değerlendirmiştir.

⁹Mansel 1958; Mansel 1964; Mansel 1978

¹⁰Mansel 1978, 232; Abbasoğlu 2004, 2.

¹¹Mansel 1978, 114.

Bu çalışmalar kapsamında antik kentin önemli merkezlerinden, liman bölgesinde bulunan tapınak ve bazilikalarda kazı çalışmaları yapılmış ve belgelenmiştir. (Res. 1.3.) Kazı dönemine kadar tarla olarak kullanılan bu alan, açığa çıkarılan kalıntıların ‘değerine’ paralel olarak restorasyon çalışmalarının başlangıcına kadar eğlence amaçlı niteliksiz yapıları barındırmıştır. Artan ziyaretçi sayısı turizme yönelik gelir artışları, koruma kanunları ve yönetmelikleri zorlayarak anıtların çevresinde oldukça sağlıksız ve saygısız yapılaşmaların artmasına da neden olmuştur. (Res. 1.4.)



Resim 1.3. Side, İ.Ü. Fen ve Ed. Fak. Arkeoloji Böl. Arşiv,1961

Tüm bu yapılan restorasyon çalışmaları kentin tarihi ile birlikte dokusunu, mekansal oluşumlarından kesitler sunarak aynı zamanda anıtları koruma altına alarak daha uzun zaman varlıklarını sürdürmelerini sağlamaktadır.



Resim 1.4. Side Yarımadası, Side Belediyesi 2004

¹²Mansel 1978, 169-186.

¹³İzmirligil 1983 -2008



Resim 1.5. Side, Liman Bölgesi Side Belediyesi 2006

1.1. AMAÇ VE YÖNTEM

Antik Pamphylia bölgesinin en önemli liman kentlerinden biri olan Side, Roma ve Bizans dönemi sonrası günümüzde de turizm yolu ile uluslararası bir üne sahip, özellikle Liman ve Tapınaklar bölgesi antik kent de en ilgi çeken yerlerden biri olmuştur. (Res. 1.5.)

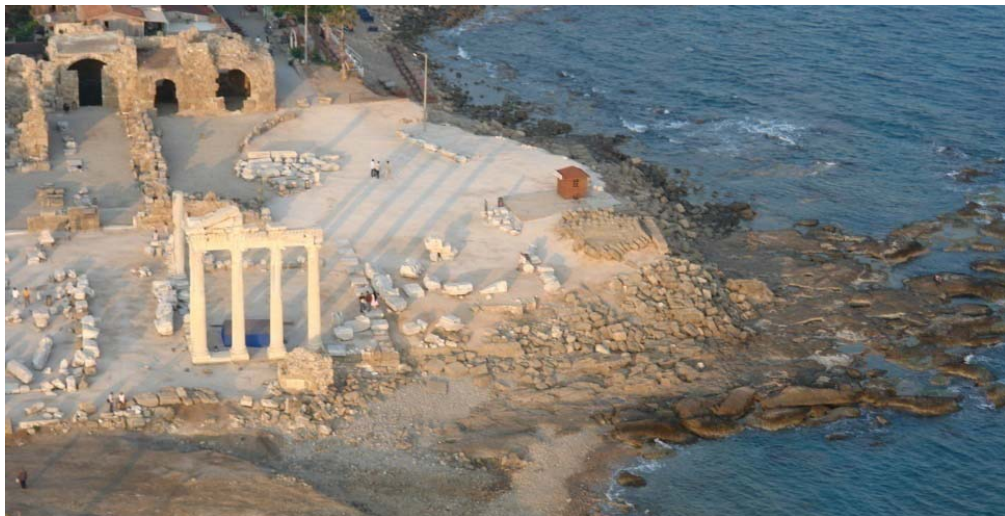
1960'lı yıllarda Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve ekibi tarafından ortaya çıkarılan alan ve yapılarda o günün koşulları çerçevesinde yapı taşları kısmen düzenlenmiş bazı buluntular müzeye verilmiş, yapıların planları çıkarılmış, Apollon Tapınağının kısmi restitüsyonu yapılmış, (EK.C.18) 1991 yılında Prof. Dr. Jale İnan ve Prof. Dr. Zeynep Ahunbay tarafından da kısmen de olsa restorasyonu tamamlanmış, (Res. 1.6.) ancak alanda farklı zamanlarda yapılan ve bitirilemeyen çalışmalar yine zamana yenik düşmüştür.

Bu çalışmanın amacı antik yarımadaının ucunda yer alan tapınaklar ve bazilikaları kapsayan Kutsal alanın tarihi çevresi ile birlikte değerlendirilip, zaman içerisindeki kullanımları ve birbiriyle olan ilişkilerini ortaya koyarak restorasyon projesinin hazırlanması ve yaklaşık iki bin yıldır kullanılan Kutsal Alan, yapılarının bazıları kendi dönem yapılarına göre daha iyi korunmuş olsa da, önemli strüktüel bozulmalara acil müdahale ederek gelecekte de varolmalarını sağlamak, kentin dokusu içerisinde ve tarihine tanıklık etmesini sağlamaktır.

Kutsal Alanı sınırlayan güneydeki Hellenistik Dönem Surları, kuzey-batıdaki ek yapılarda plan düzeyinde çalışmaya dahil edilerek çevre ile bağlantıları incelenmiştir. Daha önce bu alanda yapılan kazı ve araştırma çalışmalarında Athena ve Apollon Tapınakları M.S. II. yy., Büyük Bazilika M.S. VI. yy., Küçük Bazilika M.S. X. yy.'a tarihlendirilmiş ancak restitüsyon ve restorasyon çalışmaları için detaylı bir rölöve projesi çizilememiştir.

Çalışma, Kutsal Alanın Roma ve Bizans Dönemi yapıları ile birlikte Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon projelerini kapsamaktadır. Bu teze yönelik alan çalışması 2005–2006 yılları arasında yapılmıştır. Tüm alanı kapsayan yoğun temizlik çalışması sonrasında bazı alanlarda döşeme kotuna kadar inilmeye çalışılmış, uygun görülen yerlerde sondajlar yapılmıştır. Büyük Bazilikanın güneyinde ve doğusundaki atık ve toprak temizlenmiş, buluntular belgelenmiş bazıları depo olarak işlevlendirilen Büyük Bazilikanın pastophorionlarında yerleştirilmiştir. Alandaki mimari buluntular tespit ve belgelenmeler sonrası düzenlenmiş ve geçici koruma önlemleri alınmıştır. (Res. 1.6.)

Çalışmanın başında ve sonunda totalstation yardımı ile alanın ve yapıların hale hazır durumu öncelikle tespit edilmiş ve mimari durumları çizimlerle belgelenmiştir. Alanın güneyindeki deniz suru kalıntıları için totalstation ile alınan noktalar taşlar üzerinde ve bir kroki üzerinde belirtilmiş daha sonra bu noktalar denizparaşütü yardımı ile çekilen hava fotoğrafları ile de birleştirilerek çizime aktarılmıştır ve alandaki yapılar ile bağlanmıştır.



Resim 1.6. Side Antik Kent Tapınaklar, Side Belediyesi 2006

Alanda, elle yapılan çizimler daha sonra temize geçilmiş ve taranarak dijital ortama aktarılmıştır. Her yapının planı ayrı ayrı çıkarılmış ve daha önce totalstation ile alınan koordinatlar vasıtası ile birbirine bağlanmıştır. Büyük bazilikanın planı büyüklüğünden dolayı kuzey güney ve doğu kısma bölünerek ayrı ayrı çizilmiş ve yine aynı yöntem ile birleştirilmiştir. Çizilen döşeme planları, opus sectile, mermer kaplamalar buluntu yerlerine göre planlara aktarılmıştır.



Resim 1.7. Side Antik Kent Tapınaklar, Side Belediyesi 2006

Önce yapıların planları devamında görünüşler ve kesitler yine yapı yapı çıkarılmış ve daha sonra kot ayarlaması yapılarak birbirine bağlanmıştır. Alanın iki farklı yükseklikten, yaklaşık 1m kodundan geçen ve üstten vaziyet planı niteliğinde olan plan çizilmiştir. Yapıların tüm yüzeylerini okunabilecek şekilde toplam 30 kesit-görünüş alınmıştır. Cephe çizimlerine ve yapıdaki, mimari blokların üzerindeki bozulmaları doğru aktarabilmek için ek olarak fotoğraflarla belgelemeler yapılmış ve karşılaştırılmıştır. Çalışmaların daha sağlıklı yürüyebilmesi için Büyük Bazilikanın apsisin doğusu, güney duvarının nişleri, kuzey duvarın batı nişleri, güney narteks yan mekanın içinin boşaltılmasına kararlaştırılmıştır.(Res. 1.7.) Bu bölgeden gelen mimari elemanların önce buluntu alanlarında kroki- çizimi, katmanlarına göre tespiti yapılmış daha sonra envanterlenip hemen önlerine veya yakın bir yerde, küçük buluntular ise depoya yerleştirilerek koruma altına alınmıştır, bazı mimari elemanların ölçüm ve çizimleri yapılmıştır. Temizlenen alanlara tespit ve belgeleme aşamalarından sonra geçici koruma önlemleri alınmış, oradan çıkan mimari buluntular yerleştirilmiştir. Büyük Bazilika apsisin arkasından çıkan apsise ait yapı

taşları, hemen alanın dışına üst üste sıralanmış, güney ve kuzey nişlerinden çıkanların bir kısmı yine nişlerin geçici koruma önlemleri alındıktan sonra içlerine, güney alandan çıkan yapı taşları duvara paralel duvara ikinci bir kabuk destek gibi sıralanmış, güney narteks yan mekanda ise ortaya çıkan mozaik koruma altına alındıktan sonra bu alandan çıkan yapı taşları bu mekanda toplanmıştır.(Res. 1.8.)

Restitüsyona ışık tutabilecek temel mimari elemanlar, stylobat, kaide, sütun, arşitrav, templon, ambon gibi ayrıca etüd edilmiş ve detay olarak çizime aktarılmıştır. Yapılan çizim çalışmalarına paralel olarak Büyük Bazilika alanındaki mimari buluntular restorasyon çalışmaları ve sağlamlaştırma çalışmalarında yol gösterici olmaları için buluntu yerlerine göre numarandırılıp envanterlenmiş ve yeni yerleşim planları çıkarılmıştır. (EK. B.2.)

Elde edilen rölöve çizimleri üzerinden araştırmada ortaya çıkan sonuçlar ve alandaki gözlemler neticesinde, zaman içerisinde yapılan müdahaleler, ekleme ve tamamlamalar, Kutsal Alanın ve yapılarının tarihsel süreç içerisindeki plan değişimleri ve birbiriyle olan ilişkileri 8 adet Tarihsel Analiz paftasına aktarılmıştır. (EK. E.1.)

Yapıların bozulma şekli ve dağılımları, onarım-restorasyon çizimleri ile birlikte aynı paftalarda fotoğraflar eklenerek gösterilmiştir. (EK .E.1.-E.24.)



Resim 1.8. Side Antik Kent, Büyük Bazilika, Side Belediyesi 2006

Bu tezin kapsamındaki alan çalışması, belgeleme sonunda tüm Kutsal Alanda ayrıca geçici koruma önlemleri alınmış ve kesin restorasyona kadar burada periyodik bakım (bitki temizliği, ilaçlama, genel temizlik ve düzenleme- koruma) yapılması kararlaştırılmıştır.

Bu tezin ve çalışmaların sonucunda alanın genel değerlendirilmesi, dönem farklılıkları saptanmış ve koruma önerileri geliştirilmiştir.

1.2. ARAŞTIRMALAR, ÇALIŞMALAR

Side Tiyatrosu ilk defa XIX. yüzyılın başında Amiral Beaufort tarafından araştırılmıştır. Beaufort¹⁴ (Res. 1.10.) 1811 de başladığı gezisinde Side'ye de uğramış ve özellikle tiyatrodan çok etkilenmiştir.

Tiyatronun oturma basamakları, sahnesi ve galerileri hakkında bilgi ve bazı ölçüler vermiş, plan ve kesit vererek bunları desteklemiştir. Charles Texier ise kitabında Side bölümünde fazla ayrıntıya girmemiş ve genel olarak bahsetmiştir¹⁵.

1838 de Fellows, gördüğü ören yerleri arasında Side'yi en az ilginç olanı olarak nitelemiştir. Lanckoronski 1882 de Anadolu da başladığı araştırma gezisinde, 1885 de Pamphylia bölgesine girmiş ve hastalıklara rağmen çalışmayı sürdürmüştür. Side' de Anıtsal Çeşme dışında Tiyatro ve arkasındaki Latrinayı ele almış ve belgelemiştir¹⁶. 1947 yılında, İstanbul Üniversitesi Arkeoloji Bölümü başkanı Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel başkanlığında başlayan çalışmalardan sonra 1948 yılında Tiyatro içersini örten çalılıklardan temizlenmiş, mimarisi heykelleri ve yazıtları ile yayınlanmıştır.¹⁷

¹⁴Beaufort 1818: Francis Beaufort, Frederiksteen firkateynine 1810 da komutan olarak atandı ve bu kıyıların haritasını çizmek, portularını yapmakla görevlendirildi. Beaufort' un Akdeniz kıyılarında almış olduğu notlar, sonra yayınladığı Karamania başlıklı kitabında yayınlandı. Denizci, Hidrografi bilimini ilgilendiren çalışmalar yanı sıra büyük bir dikkatle Arkeolojik kalıntıları, eski yazıtları da not ediyor, bunların resimlerini ve planlarını çiziyor, kopyalarını alıyordu. Karamania başlığı altında güney kıyılarına ilişkin gezi kitabını da 1817 de yayınladı, ikinci baskı 1818 de yapıldı.

¹⁵Texier 2002, 474, 475: Charles Texier Fransız hükümeti tarafından 1833 ve ikincisi 1843 de olmak üzere iki kere Anadolu nun büyük bir kısmını baştanbaşa gezip dolaşmış, kazılar yapmış, araştırmalarda bulunmuş ve bütün bu çalışmaların sonuçlarını yayınlamıştır. *Description de L'Asie Mineure; Beaux= Monuments Hitoriques, Planes et Topographie des Cities Antiques*,1839-1849

¹⁶Lanckoronski I. 1890, 150, 151: Lanckoronski 1882 de Benndorf un başkanlığında Likya ya yaptığı gezi sonrası daha güneye yönelmiştir. Bu gezide kendisine G. Niemnn ve E. Petersen, Dr. Von Luschan ve bazı sanatçılarda eşlik etmiştir. Side de hastalanan grup geziyi toparlamak zorunda kalmıştır. Latrini görmelerine rağmen Exedra olarak tanımlamışlardır.

¹⁷Bosch-Inan-Mansel 1951



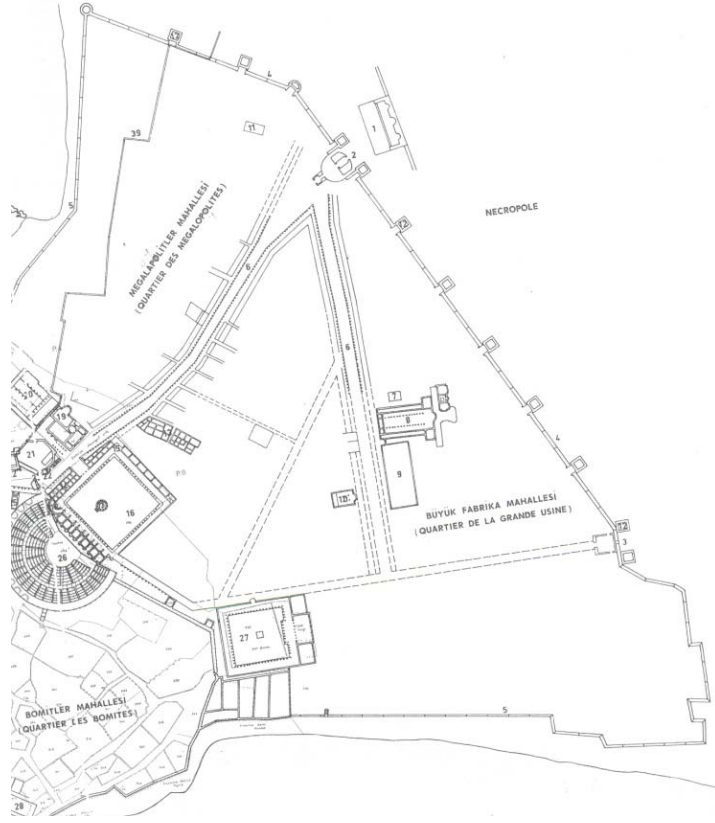
Resim 1.9. Side Selimiye Köyü, 1950'ler, Side Tiyatro Kazısı Arşiv
1955 -1965 yılları arasında Türk Tarih Kurumu adına Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel Side de kazılara devam etmiş,¹⁸ (Res. 1.9., 1.11.) birçok yapıyı bunların arasında tapınaklar ve bazilikada da çalışmalar yapmış, bu çalışmalar Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından Side Bizans yapıları adı altında yayınlanmıştır¹⁹.



Resim 1.10. Side Antik Kent Planı, Beaufort 2002

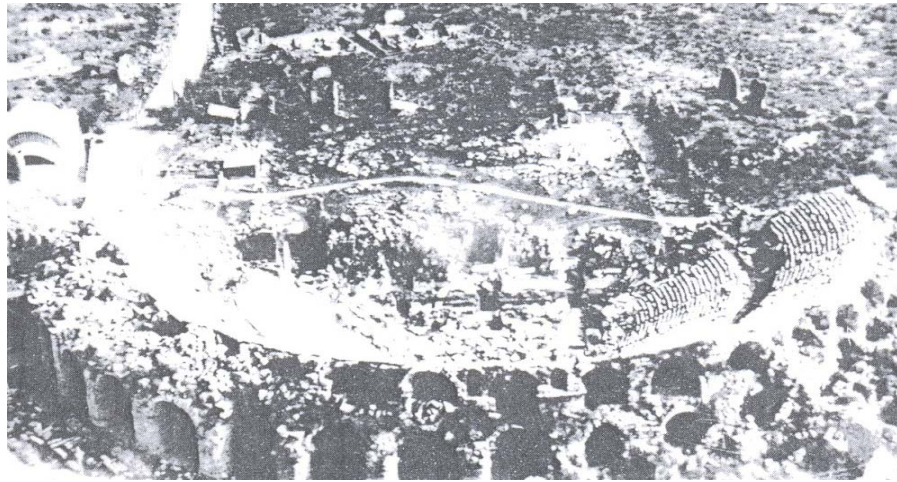
¹⁸ Mansel 1958; Mansel 1964; Mansel 1978

¹⁹ Eyice 1960, 53.



Resim 1.11. Side Antik Kent Planı, Mansel, 1978.

Bu dönemde yapılan tüm kazı çalışmaları her yıl Belleten ve Kazı Sonuçları toplantılarında da ayrıca yayınlanmıştır.²⁰ Side'nin Hıristiyanlık tarihine ilişkin yeni belgeler yayına hazırlanmaktadır. Buna göre Side'nin yerleşim tarihi çok daha uzun sürmüştür.²¹



Resim 1.12. Side Antik Tiyatro Görünüm, Side Kazısı Arşivi

²⁰ Mansel 1952–1966

²¹ TIB 2004



Resim 1.13. Side Antik Kent Genel Görünüm Side Belediyesi 2005

1965 sonrası Side’de çalışmalar Prof. Dr. Jale İnan başkanlığında Roma hamamında ve tapınak da devam etmiştir. (Res. 1.12.) 1955–1961 yılları arasında yapılan kazıda ortaya çıkarılan hamam ve Philippus Attius suru arasındaki cadde, Ragıp Devres ve eşi Selma Devres’in yaptıkları bağışlarla, hamam onarılıp restore edilerek müze haline getirilmiştir. Apollon tapınağında, restorasyon ön hazırlık çalışmalarına 1977 de, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay tarafından başlanılmış, 1983 de de restorasyona geçilmiştir. Yaz sezonlarında ağırlıklı olarak sürdürülen çalışma 1991 yılına kadar sürdürülmüş ödenek sorunları nedeniyle öngörülenden daha önce kesilmek zorunda kalmıştır²². Bugün Side’nin simgesi haline Tapınak, kesiti ile görkemli günlerinin bir yansımasını aktarmaktadır.

Yaklaşık aynı dönemde Tiyatroda da çalışmalara başlanılmıştır. 1982 yılında Ülkü İzmirilgil başkanlığında, Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından yeniden ele alınmış tiyatronun aşamalı restorasyonuna yönelik bir program doğrultusunda ön çalışmalar başlatılarak, onarım projesinin geliştirilmesi amaçlanmıştır. Bu dönemden günümüze kadar yapılan çalışmalar her yıl Kazı Sonuçları Toplantısında önce bildiri şeklinde verilmekte ardından da yayınlanmaktadır.²³ Bu zamandan beri Ülkü İzmirilgil başkanlığında Side Tiyatrosu, arkasında yer alan Agora ve Thykhe Tapınağı, Latrina, Dionysos Tapınağı ve Sütunlu Cadde de kazı ve onarım çalışmaları sürdürülmektedir. (Res.1.11.-1.13.)

²² İnan 1984

²³ İzmirilgil 1983 -2008

2. PAMPHYLIA BÖLGESİ VE SİDE ANTİK KENTİ

Eski çağlarda, Güney Anadolu Bölgesinin, doğusu, batısı ve kuzeyi Toroslar ile çevrili Akdenize açılan düzlüğü kapsayan alan Pamphylia olarak adlandırılmıştır. M.Ö. XIV. ve XIII. yy. gerçekleşen Ege göçleri ile birlikte Akhalılar tüm Akdenize yayılmışlardır. Bunların bu bölgeye verdikleri ad ise ‘tüm kabileler ülkesi’ Pamphylia’dır.²⁴ İkinci kolonizasyon hareketleri (M.Ö. VII. yy.) sırasında Ege kıyılarındaki önemli Hellen yerleşimlerinin bir kısmı yine bu bölgede koloni kentleri kurmuştur.

Akdeniz’in taşkınlıkları ve Toroslar’dan gelen dere ve çaylar, alüvyonlar oldukça verimli, tarıma elverişli alanlar yaratmışlardır. Sadece Antalya bölgesi traverten teraslarına ve denize dik yüksek kayalık bir sahile sahiptir. Pamphylia’nın kuzeyi yükselerek Toroslardan Pisidia’ya, batıdan Lykia’ya, doğudan Kilikia’ya bağlanır.

Batısında Düden çayı (Katarrhaktes), Magydos, II. yy.’da kurulan Attaleia, Perge, Aspendos antik kentleri ve Düden Çayı (Kestros) yer alır. Bunlardan Aspendos, Köprü Çayın (Eurymedon) her iki tarafındaki verimli arazileri ile önemli bir kent olmuştur. Doğusunda Melas (Manavgat Çayı), Manau (Manavgat), Melas nehri ağzına 50 Stadion mesafede Akdeniz’e uzanan burnunun ucunda Side yer alır. (Res.1.14.)



Resim 1.14. Side Yarımadası, Side Belediyesi 2005

²⁴ Mansel 1978, 4.

2.1. SİDE ANTİK KENTİNİN KONUMU VE TOPOĞRAFYASI

Side, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz bölgesinde, Antalya'nın doğusunda buraya yaklaşık 60 km mesafede antik bir liman kentidir. İsmi, simgesi ve sıkça tasvir edilmiş olan nardan geldiği belirtilmektedir.²⁵ Melas, Toroslardan getirdiği su ile tarımın yanı sıra kereste ve balık ticaretinde de geliştirmiştir.

Side Hellenistik ve Roma döneminde yaklaşık 45 hektarlık bir alana yayılmıştır. Side'nin Arkaik ve Klasik Dönem yerleşme alanlarının daha küçük olduğu sadece yarımadaının ucu ile sınırlandığı düşünülmektedir. Bu döneme ait fazla bir bulgu olmamasına rağmen Strabon'nun anlatımları ve daha çok Hellenistik Döneme tarihlenen kara ve deniz surları gibi savunma yapıları kentin sınırlarını belirtmektedir.

Kentin planı, diğer bazı Antik şehirler gibi Hippodamos sisteminden, birbirini dik açı ile kesen sokaklar ve modüler parseller alanlarından uzak, daha basit zamana ve kendinden öncekinin devamı şeklinde gelişmiştir.

Roma dönemi şehir planına aykırı duran, ana sütunlu caddeye keskin açılı yan sokaklar, tiyatronun kuzeyindeki değiştirilmiş meydan düzenlemeleri daha erken dönemdeki farklı bir şehir planlamasını göstermektedir. (EK A.1.,2.)

Yarım adanın çoğunluğu konglamera dediğimiz bir çeşit iri taneli kumtaşı tabakasından oluşmaktadır. Bazı yerlerinde bunun üstüne ince bir toprak ve kum tabakası örtmektedir. Konglamera tüm Antik dönem boyunca Side de büyük Anıtsal yapılarda yapı taşı olarak kullanılmıştır.

Kentin ortasına doğru yükselen tepenin yamacına antik tiyatro yerleştirilmiştir. (Res. 2.1.) Doğudan batıya doğru ilerleyen sütunlu cadde için bu anakayaların bir kısmında oyularak yol kotu indirgenmiş yol tiyatrodan sonra biraz daha güneye doğru yönlendirilerek güney batıdaki tapınakların bulunduğu kutsal alana ulaştırılmıştır. (EK A.1)

²⁵ Nolle 1993, 38.



Resim 2.1. Side Antik Kent, Side Belediyesi 2006

2.2. SİDE ANTİK KENTİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

Torosların eteklerinde yer alan Karain, Beldibi Mağaraları, Neolitik, Kalkolitik dönem ve son araştırmalara göre, alt katmanlarda daha da erkene giden buluntular vermiştir.

Bölgenin Hititler dönemine ait fazla bir arkeolojik bulgusu tanımlanmamıştır. Ancak Boğazköy’de bulunan bronz levhada adı geçen nehir Kastaraya ile Kestros, Parha şehri ile de Perge’nin kastedildiği düşünülmektedir²⁶. Buna göre, buluntuların azlığı da göz önüne alınarak, Pamphylia’nın bu dönemde aktif önemli yerleşmeleri barındırmadığı ama M.Ö. XII. ve XIII. yy. da Perge ve Side civarında bir takım küçük toplulukların yaşadığı düşünülmektedir.

Hitit metinlerinde adı geçen Ahiyawa ülkesinin yine bu bölge ile ilişkili olduğu başta düşünülmüşse de bugün bunun yanıltıcı olduğu kanıtlanmıştır.²⁷ İkinci bin yılın sonlarında burada Miken yerleşmelerin olduğu varsayımı, Troia savaşları ve bu sonucunda oluşan göçlerin hikâyesine, Yunanistan’dan gelen akınlara dayanmaktadır. Şehirlerin kuruluş mitolojileri de, daha çok batı etkili yerleşimlerin altını çizmekte ise de, burada Hellencenin yanında yerel dillerin de çok uzun zaman

²⁶Brandt 1992, 15.

²⁷Brandt 1992, 20; Mansel 1978, 1.

kullanılması, göçlerden önce de burada yerleşmelerin varlığını kanıtlar.²⁸ Troia savaş kahramanlarından Mopsos ve Kalchas'ın savaş sonrası Pamphylia ve Kilikia 'ya gelerek bazı şehirler kurdukları,²⁹ Mopsos'un bölgeye kızı veya kız kardeşi Pamphylia onuruna adını verdiği³⁰ anlatılmaktadır. Perge ve Aspendos'taki yazıtlarda şehir kurucu olarak bu kişilerin adları geçmektedir.³¹

Gezgin ve coğrafyacı Strabon'a göre, Side M.Ö. VII. yüzyılda, Kyme'nin koloni şehri olarak kurulmuştur.³² Ancak ele geçen yazıt ve diğer belgelerden şehrin çok daha önce Anadolu halkları tarafından kurulduğu ve gelen Hellenlerinde bu halkla kaynaşarak onların dilini kabul ettiğini göstermektedir.³³ Roma dönemi, kentin kuruluş mitolojilerinde ise, Apollon'un (Apollon Sidetes) yol göstericiliği ile burasının seçildiği ve yerleşildiği, Side'nin diğer Şehir tanrısı Athena'nın ise kalkanın yanı sıra elinde bereket sembolü nar ile betimlenmesinin Anadolu geleneklerinden doğduğu varsayılmaktadır.

Limandaki Tapınaklarda ele geçen, lotus kabartmalı bazalt krater A.M. Mansel tarafından Güneydoğu Anadolu- Geç Hitit etkileri gösterdiği ve Side'nin kuruluş yıllarına ait olabileceğini savunmuştur.³⁴ Aynı eseri J. Nolle, Suriye, Fenike'den getirilmiş olabileceğini belirtmektedir.³⁵

Side'nin Kymeliler tarafından kolonize edilmesi muhtemel M.Ö. VIII. ve VII. yy da ki büyük göç hareketi, Greklerin Akdeniz'de kurdukları büyük ticaret kolonizasyonu sırasında gerçekleşmiştir. Bu dönemde Pamphylia'da Phaselis Rodos, Side'nin komşusu Aspendos ise Argos tarafından kolonize edildiği düşünülmektedir.³⁶

Side'nin daha eski tarihi hakkında fazla bir bilgi, buluntu ele geçmemiştir. Araştırmaların genişlemesi ve özellikle Hitit tarihinin aydınlanması bu bölgenin geçmişine daha ayrıntılı ışık tutacaktır.

²⁸Brandt 1993, 20; Mansel 1978, 1, 2: Side 'Sidece' dilinin ağırlıklı olarak kullanıldığı ve bunun Luvi –Hitit kökenli dil grubuna ait olduğunu belirtir.

²⁹Nolle 1993, 44.

³⁰Mansel 1978, 2.

³¹Brandt 1992, 20; Mansel 1978, 1,2; Nolle 1993, 44.

³²Strabon 1993, 196.

³³Nolle 1993, 46: Tarihçi Arianos Side'ye yerleşen Kyme'lilerin bir süre sonra ana dillerini unuttuklarını ve bölgede anlaşılmayan bir dili konuştuklarını söyler. Kazılar sonucu bulunan Side dilindeki üç yazıt ve Side paraları üzerindeki yazılar bunu destekler.

³⁴Mansel 1978, 6.

³⁵Nolle 1993, 46: Bu dönemdeki Doğu Akdeniz bölgesinde ticaret yolu ile Kıbrıs, Fenike ve diğer kıyıları arasındaki ilişkiler göz önüne alınmıştır.

³⁶Nolle 1993, 46.

2.2.1. Arkaik ve Klasik Dönem

Side M.Ö. VI. yy. bütün Pamphylia bölgesi ile birlikte Lydia krallığına ve bundan sonrada Perslerin egemenliği altına girmiştir.

Side Pers istilaları sırasında Perslerin yanında yer almış ve birinci Satraplığın içinde gösterilmiştir. M.Ö. 480 de Salamis yakınlarında yapılan deniz savaşlarında Pamphylia, Kilikia ve Lykia ile birlikte Persler ile birlikte savaşmıştır. M.Ö. 466 da Grekler tarafından, Aspendos, Euromedon'nun önünde toplanan Pers donanmasının bozguna uğratılmış başkaldıran satraplıkların yanında Pamphylia tekrar yer almıştır. Bu dönemde belli bir özgürlüğe sahip olan Side gümüş sikkeler bastırmıştır.

2.2.2. Hellenistik Dönem

M.Ö. 334 de Büyük İskender'e hiç itirazsız kapılarını açmış ve kent, onun ölümünden sonra Hellenistik Dönem Kralları arasında sürekli kavga konusu olmuş ve zaman zaman sadece bakır sikkeler basmıştır. M.Ö. III. yy. Ptolemaios'ların egemenliğinde iken M.Ö. 218 de Suriye krallığına geçmiştir. M.Ö. 190 da Suriye kralı III. Antiokos ile Rodos donanması arasında Side önlerinde yapılan deniz savaşında, III. Antiokos'un yenilmesi ile bütün Pamphylia Bergama krallığına verilmiştir.

Bergama Krallığı bölgenin batı kesimine tümüyle sahip olmuş, Side ve Aspendos ise bağımsız kalmıştır. Side'nin parlak dönemi bundan sonra başlamıştır. Suriye ile iyi ilişkiler devam etmiş Demetrios I oğullarını eğitmek için Side'ye göndermiş M.Ö. 138 yılında Antiochos VII, Antiochos Sidetes olarak tahta geçmiştir. Kent, deniz filoları yardımıyla öteki Akdeniz ülkeleri ile ticareti geliştirmiş, M.Ö. II. yy. önemli kültür merkezlerinden bir durumuna gelmiştir. Akdeniz'in güneyinde yer önemli bir kültür merkezi olan İskenderiye'yi örnek almış ve ilişkilerini yoğunlaştırmıştır. Ticaret ile birlikte güneyden gelen insanlar Bölgeye yerleşmeye başlamışlar ve birlikte getirdikleri kültürlerini ve dini inançlarını burada da devam ettirmişlerdir.

Yazıtlara ve küçük buluntulara göre Hellenistik Dönem ile birlikte Side'de bir Yahudi cemaati varlığını sürdürmüştür.³⁷ Savaş, kalkan, zırh betimlemeleri ile donatılmış olan dış sur ve anıtsal giriş kapısının bu parlak dönemde yapıldığı ve yenilendiği düşünülmektedir.

³⁷Nolle 1993, 67; Mansel 1978, 13.

Roma ve Grek dünyasında yaşanan politik karmaşalar ve belirsizlikler korsanlığın Kilikia'dan Pamphylia ya yayılmasını desteklemiş ve kent, korsan malları satan bir pazar olmuştur.³⁸

Pompeius'un Korakesion (Alanya) M.Ö. 67 yılında almasına kadar bölgede Korsanlık devam etmiştir. Sideliler Pompeius'a olan şükranlarını belirtmek için onu Şehrin tanrıçası Athena ile birlikte onurlandırılmıştır.³⁹

Pontus kralı VI. Mithridates'in bu bölgeyi alması ile karışan kent, Roma'lı Konsül Publius Servilius'un duruma hâkim olması ile Pamphylia Kilikia ile birlikte Romalılara bağlanmıştır (M.Ö. 78). M.Ö. 57 yılında Kilikia'ya bağlanan kent M.Ö. 49 yılında tekrar Asya eyaletine dahil edilmiştir.

2.2.3. Roma Dönemi

İmparator Augustus zamanında bölge ile birlikte Galatia'ya bağlanan kent M.Ö. 25 yılında yeniden bağımsız olmayı başarmıştır. (EK A1). Bu tarihten sonra Side, bazen Galatia bazen Lykia ile birleştirilen, dışta Roma'ya bağlı, iç işlerinde belli bir bağımsızlığı olan, bir eyalet başkenti olarak ikinci parlak dönemini yaşamıştır. M.S. 43 yılında Claudius Lykia'yı eyalet haline getirerek Pamphylia ile birlikte aynı valiliğe bağlamış ve Lykia-Pamphylia eyaleti olarak bir dönem varlığını sürdürmüştür. Bugün görünen anıtların birçoğu bu dönemdedir. (EK A.1.)

Nero'nun zamanında M.S. (54–68), İsa'nın havarilerinden Paulus, birçok kez Hıristiyan dinini yaymak üzere çıktığı seyahatlerinde Pamphylia ya da uğramıştır.

Nero'nun ölümünden sonra Galba, Pamphylia'yı tekrar Galatia'ya bağlamışsa da sonra gelen Vespasianus, Pamphylia'yı Lykia ile birleştirmiştir.

İmparator Hadrianus tarafından geçici olarak senatoya bağlanan Lykia-Pamphylia eyaleti Marcus Aurelius (M.S. 161–180) zamanında kesin olarak bağlanmış ve bir Prokonsül olmuştur.⁴⁰ Side'nin imar faaliyetleri M.S. II. ve III. yy. da politik rahatlama tarım ve denizcilik, ticaretin gelişmesi ile birlikte artmıştır. Birçok zengin yurttaş bu anıtları desteklemiş yeniden veya onarımlarına katkıda bulunmuştur.

³⁸Strabon 1993, 664; Nolle 1993, 69; Mansel 1978, 11.

³⁹Nolle 1993, 73: N1 Tapınağın yakınında bulunan yazıtta dayanılarak açıklanmıştır. Pompeius'a itaaf edilmiş ve onuruna yapılmış eserler ve yazıtlar diğer Anadolu şehirlerinde Miletos, Klaros, Samos ve Ege adalarındaki bazı yerleşmelerde bulunmuştur.

⁴⁰Nolle 1993, 79; Bosch 1957, 48; Mansel 1978, 12.

Tiyatro ve Sütunlu Cadde onarımlar yapılmış kişilerin onurlarına sütunlar dikilmiştir. Limandaki tapınaklar bu dönem içerisinde büyük tapınak cephe düzenlemeleri ile yeniden yapılmış ancak anlaşıldığı üzere tam bitirilememiştir. Şehrin girişindeki anıtsal çeşmeye de bu dönemde, Septimus Severus zamanında M.S. 270 dolaylarında başlanılmıştır. Anıtların yapı taşları yerel taş ocaklarının yanında, büyük miktarlarda dışarıdan, Marmara Adası'ndan da mermerler getirilmiştir.

Tüm bu imar faaliyetleri arasında olasılıkla şehir uzun zaman bir şantiye görünümünde kalmıştır. Büyük miktarda yatırımlar gerektiren bu anıtların büyük bir kısmı zengin Sideliler ve yakın yerleşimdeki varlıklı söz sahibi kişiler tarafından finanse edilmiştir.

Side, M.S. 269'da Gotların saldırısına ve kısa süreli işgaline karşı başarı ile kendini savunmuştur. Kent daha sonra kısa sürede kendini toparlamış ve hasarları onarmıştır.

Kentin refah düzeyine paralel olarak çeşitli oyunlar ve yarışmalar gittikçe önem kazanmış ve bir açıdan Roma'nın 'Küçük Asya' daki propaganda aracı olmuştur. Bu yarış zamanla kentler arasında kavgalara ve çekişmelere neden olmuştur. Side önceleri Aspendos ile sonra Perge ile aralarında çekişmiştir. Bu düzenlenen yarış ve bayramlar kutlamalar sadece eğlence amacı ile değil, ticari amaçla da bağlantılıdır. Bu yarışların ve gösterilerin nerelerde yapılacağına Roma'da ki İmparator karar veriyordu ve bu öncelik, kentin gelişmesinde önemli rol alan ticari sıralamaya da yansiyordu. Perge gibi Side de birçok kez bu onurlandırma ve ünvan için çalışmışlardır.⁴¹

Hazırlanan gösterilerde ayrıca dışarıdan önemli prestijli kentleri davet etmişler 'Homonoia' birliktelik antlaşmaları yapmışlar ve bunun onuruna sikke bastırmışlardır. Side bu birliktelik antlaşmasını sadece komşuları Aspendos ve Attaleia ile değil Mısır'dan Aleksandria , kutsal kent Delphi ile, Pisidia'nın ilk kenti Sagalassos ve Lykia' dan Myra ile yapmıştır.

Aralarındaki bu çekişme çok daha ciddi boyutlara varmış ve İmparator sıralamayı aralarında her seferinde diğeri olmak kaydıyla ayarlamıştır. Ancak bu onları fazla durdurmamış, sıralamada birinci olmasalar bile biri kendini diğerdenden önde göstermek için sikkelerde dâhil oynamışlardır.

⁴¹Nolle 1993, 89.

Side Aurelianus döneminde şehrin ana tanrıçası Athena Tapınağı için Asyria (Koruma hakkı) hakkı ve altı defa Neokoros ünvanı elde etmiştir. Aurelian' dan sonra tahta çıkan Tacitus M.S. 276 da Perge'ye gelişinden sonra buraya Metropolislik, Side'ye de diğer Küçük Asya şehirleri gibi birkaç Neokor ünvanı vermiştir. Perge'nin önderliği kısa sürmüş daha sonra Side'de Metropolis olarak uzun sürecek sıra kavgasını tekrar başlatmış oldu.

Side bu dönemde Perslere karşı yapılan savaşlar ve püskürtmelerde Roma'nın yanında yer almış ve limanını açmıştır. Stratejik olarak önemli bir konuma sahip olan Side düşmanları için etrafı Toroslar ile çevrili olduğu için ulaşılması zor ancak Roma donanması için iyi bir sığınak ve karargâh olmuştur. Ayrıca Torosları aşıp yaya olarak Side'ye gelen taburlar buradan gemiler ile Suriye'ye naklediliyorlardı. İmparator Lucius Verus, Maksimus Traks döneminden itibaren, kentin önemine paralel, Sikkeler üzerinde gemi ve liman tasvirleri görülmektedir. İmparator Valerianus ve Gallienus' dan itibaren kent 'Nauarchis' ünvanını almıştır. Bu bir çeşit Amiral kenti – karargâhı anlamına geliyordu ama aynı zamanda kent için komşularının yanında ve özellikle Perge'ye karşı bir gurur ünvanı olmuştur.⁴²

Side burada karargâh kuran Romalıların giderlerinin az bir miktarını kendi karşılıyor kalanı İmparatorların diğer eyaletlerinden buraya akıtılıyordu.

M.S. III. yy. ikinci yarısında dağlık bölgede oturan boylar tarafından kuşatılan Side, İmparator Julianus tarafından o dönemde Side'de bulunan Roma kuvvetleri tarafından savunulmuş ve kurtarılmıştır. İsaerialılar tarafından saldırı dönemlerinde de imar faaliyetleri devam etmiş, savunmaya yönelik surlar onarılmış ve kent küçültülerek Tiyatronun sahne binasından geçen yeni surla kent ikiye bölünmüştür.

2.2.4. Bizans Dönemi

Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğunun doğu kısmında, Filistin'in Galile Bölgesi içinde Nasıra'da doğan Hz. İsa'nın öğretileri ile ortaya çıkmış, Aziz Paul ve havarilerin, imparatorluğun tüm bölgelerini dolaşarak, yeni dini belli merkezlerde kiliseler kurarak yaymaları ile başlamıştır.⁴³

⁴² Nole 1993, 91.

⁴³ Hıristiyanlık, 313 yılında İmparator Konstantin tarafından serbest bırakılmış, bu olayın ardından özgürlüğe kavuşan kiliseler tüm İmparatorluğa yayılarak Hıristiyan toplumu gittikçe genişlemiştir. 380 yılında, I. Theodosius Hıristiyanlığı İmparatorluğun resmi dini ilan etmiştir.



Resim 2.2. Geç Antik Dönem Göçler, IV. yy. Haldon 2007, 40.

Pamphylia, Lykia ve Kilikia’ da ilk Hıristiyanlık bölgede yaşayan Yahudi cemaatleri tarafından teşvik edilmiştir. Bu yüzden Hıristiyanlık uzun süre Yahudiliğin bir mezhebi olarak görülmüştür. M.Ö.140’da Side de en az iki Yahudi cemaatinin olduğu belirtilmektedir.⁴⁴ (Res. 2.2.) İlk dönemlerde fazla dikkat çekmemelerine karşın yavaş yavaş büyüyen Hıristiyanlık Roma yönetimi ve Pagan dinler için bir tehlike arz etmeye başlamış ve Hıristiyanlar takip edilerek birçok şehit vermiştir. Buna karşın Hıristiyanlık cemaati örgütlenmeye başlamış, gizli topluluklarla ve toplantılarla varlığını sürdürmüştür. Pergeli Epidaurus, Pamphylia’nın ilk bilinen piskoposudur.⁴⁵ (Res. 2.3.)

M.S. IV. yy.’da Myra, Lykia’da yenedünyanın Metropolisi olmuş ve Myra Piskoposu M.S. 381’de Konstantinopolis de toplanan Ekümenik Konsülünde Piskoposların listesini hazırlamıştır. M.S. III. yy.’dan itibaren Pamphylia da Perge ve Side Metropolitlik ve bunun sıralaması için birbiriyle çatışmışlardır. İmparator Probus döneminden itibaren de her ikisi de Metropolis ilan edilmişlerdir. (EK A.2.) (Res. 2.4.)



Resim 2.3. Kilise İdaresi, IV. yy. Haldon 2007, 92.

⁴⁴Mansel 1978, 13; Nolle 1993, 162; Schultze 1926, 189.

⁴⁵Hild-Hellenkemper 2004, 245: Ankara’da M.S. 314 de toplanan Sinod da adı geçer.

Side, Ephesos'ta M.S. 413 ve Chalkedon M.S. 451'de toplanan Konsüllerde Perge den önce sıralamaya alınmıştır. Bu dönemde büyük bir olasılıkla şehir oldukça büyük ve zengin ve Pamphylia eyaletinin baş Metropolit idi. Constantinopolis de M.S. 536 ve 553'de yapılan Konsül toplantılarında ise Perge üst sırada yer almıştır. Bu çekişme uzun süre devam etmiş ve tek eyalet olan Pamphylia da iki ayrı Metropolit olmuştur. Perge' nin öncülüğü M.S. VII. yy. kadar devam etmiştir. Natitiae Episcopatum da bundan sonra hep Side den sonra gelmiştir. M.S. XII. yy. kadar Pamphylia, Pamphylia I ve II diye iki ayrı kilise eyaletine ayrılmıştır. Pamphylia I'in Metropolitisi Side dir. Side'ye Aspandos, Dalisandos, Etenna, Isba, Korakesion, Karallia, Kasai, Kolybrassos, Kotenna, Lyrbe, Manaua, Mylome, Orymna, Seleukeia, Selge, Sena, Syedra, Uamanada bağlıdır.



Resim 2.4. Roma İmparatorluğu IV. yy. Haldon 2007, 38.

Bizans çağında M.S. V. ve VI. yy. bir Metropolis olan kent üçüncü parlak dönemini yaşamıştır. Bu dönemde, tiyatro açık hava kilisesine dönüştürülmüş,⁴⁶ Tapınakların üstüne büyük bir bazilika, şehrin kuzey-doğusuna büyük bir Piskoposluk Sarayı ve küçük büyük birçok kilise ve şapeller yapılmıştır.⁴⁷ Gittikçe büyüyen kent ikinci sur aşarak ilk surun da dışına çıkmıştır. Şehrin girişi tekrar düzenlenerek Nymphaeum ile Kapı arasındaki alan Arcadius Forumu olarak adlandırılmıştır. (Res. 2.5.)

⁴⁶ Mansel 1964, 239.

⁴⁷ Eyice 1960, 53-60.



Resim 2.5. Roma Dönemi, Maket, Rıdvan Aypa, 2004

M.S. XVIII. yy. da Syllaion Perge ile birleştirilmiş ve Syllaion Pamphylia II nin yeni Metropoliti seçilmiştir. İM.S. X. yy.'dan itibaren bölgenin politik dengelerinde ve kent gelişimlerinde değişimler olmuş ve Pamphylia I den önce Selge, Pamphylia II den de Attaleia ayrılmıştır. M.S. X. yy. başlarında Antiochia nın işgal edilmesinden dolayı İsauria bir süreliğine Pamphylia'ya bağlanmıştır.

M.S. XIV. yy. Perge ve Side önemini tamamen yitirmiş, Attaleia her iki Pamphylia'nın da Metropoliti olmuştur.

Side'nin XVIII. yüzyıldaki yıkıcı deprem sonrası bir daha kendini toparlayamayıp, M.S. IX. ve X. yy. Arap akınları sonunda kentin terk edildiği görüşü hâkimse de son araştırmalar ve yazılı belgelere göre daha sonra ufakta olsa bir topluluk ile yaşamını devam ettirmiştir. Side'nin Hıristiyan cemaatinin varlığı az da olsa M.S. XIV. yy. kadar uzandığı düşünülmektedir.

Kentten M.S. XII. yy. sonlarına kadar 308 sikke tanımlanmıştır. Bunlardan 130 adedi ilk yüzyıllardan, 119 tanesi M.S. 491–610 yılları arasından, İmparator Anastasius,-Focas dönemlerindedir. En yoğun sikke buluntusu Heraclius döneminden M.S. 619–629 yılları arasından ele geçmiştir. Bunun nedeni bu dönemde yapılan Pers savaşları ve Side'nin önemli bir liman kenti olması dolayısı ile askeri hareketlilikten kaynaklandığı söylene bilinir. İmparator Leo VI, dönemine M.S. 886–912 yıllarına ait 1 sikke, M.S. X. yy. ait 3 sikke, M.S. 1034–1057 yıllarına ait 5 sikke, Manuel

Kommenos M.S. 1143–1180 ve 1185–1195 yıllarına, Isaac Angelos dönemine ait birer sikke tanımlanmıştır. XII. yy. ait yabancı sikkelerin bulunması ise Side'ye belki Haçlı Seferleri sırasında uğranılması veya konaklanması ile açıklanabilir.⁴⁸

Side'nin kesin terk ediliş tarihi bilinmemektedir, ancak Limanın önemini yitirmesi ile birlikte ticaretin ve yaşam koşullarının zorlaşması, anıtların deprem ve saldırılardan yıkılmaları, deniz aşırı gelen hastalıklar nedenlerden bazıları olabilir. Side halkının yakınındaki Manau'ya, büyümekte olan Attelea'ya göç ettikleri sanılmaktadır.

2.2.5. XX. Yüzyıl

Bugün terk edilişten sonra geride bırakılan anıtlar ve yapılar yavaş yavaş toprak altına gömülmüş ve unutulmuştur. Yirminci yüzyılın başında mübadele kapsamında 1907 ve 1924–1925 yıllarında buraya Girit göçmenleri yerleştirilmiş ve Selimiye Köyü kurulmuştur. İlk önce 68 hane olan köy daha sonra gelen göçmenler ile doksan haneye ulaşmıştır. Bunlar için önce tek tip konutlar inşa edilmiştir. Bu yapıların yapımında ne yazık ki etrafta taşına bilinir mermer parçaları gerek yapı taşı gerekse yakılarak kireç olarak kullanılmıştır.

H.Rott yüzyılın başlarında Side'ye uğradığında burada yirmiye yakın kireç kuyusunun varlığından bahseder ve bunların ev yapımında kullanıldığını belirtir.⁴⁹ Prof. Dr. S.Eyice 1950'lerde, buraya ilk gelen- göç eden, kuşakla yaptığı sohbetlerde, Giritli göçmenler buraya gelmeden önce Antalya'da yaşayan İtalyan azınlıkların Side'yi bir taş ocağı gibi kullandıklarını ve bunları kireç olarak pazarladıklarını, onlar geldikten sonrada bunun bir süre devam ettiğini ancak Giritlilerin bunları korkuttuklarını ve ayaklarını kestiklerini söylemişlerdir.

Buraya yerleşen Giritli göçmenler turizmle tanışmaya kadar tarımla, zeytincilik ve balıkçılıkla uğraşmışlardır.

Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel burada kazı ve araştırmalara başladığında burası halen bir köy görünümündeydi.

Halk, 70'lerden sonra ufak pansiyonlar ile başlamış ve giderek tatil köyleri büyük oteller Side'nin içini ve etrafını sarmış, ne anıtlar ne de kültürel miras çok göz önünde bulundurulmuştur. 80'lerden sonra Kültür ve Turizm Bakanlığının buraya

⁴⁸Foss 1996, 170; Maalouf 2006; Altan 2003, 90; Demirkent 1997, 70.

⁴⁹Rott 1908, 62.

ilgisi artmış, kalıntılar üzerinden yapılacak turizm ve gelirleri göz önüne alınarak Restorasyon ve ufak onarımlar desteklenmiştir.

2.3. SIDE'DEKİ ANITLAR

2.3.1 Surlar



Resim 2.6. Side Antik Kent, Maket, Dietmar Friese, 2005

Bir yarım ada üzerine kurulan Side antik kentini, kara ve deniz surları çepeçevre kuşatmaktadır.(Res. 2.6.) Deniz surlarının büyük çoğunluğu yıkılmış olmasına karşılık, kara surları günümüze kadar ulaşmıştır. (Res. 2.7.)

2.3.1.a. Kara Surları

Hellenistik döneme tarihlenen⁵⁰ Kara surları konglomeradan yapılmış olup, dikdörtgen bazı köşe burçları yuvarlak kulelerle ve kemerlerle desteklenmiştir.

⁵⁰ Mansel 1978, 35-70.



Resim 2.7. Side Antik kent, kuzey Kara Surları, Kaderli 2008

2.3.1.b. Denizsurları

Liman ve kutsal alanıda içinde barındıran surlar burada bir temenos duvarı gibi alanı sınırlandırmakta ve tapınak terasını oluşturmaktadır. (Res. 2.9.) Harçlı ve harçsız farklı yapım tekniklerinde genelde konglamera bloklarından yapılan surların bugün çoğunluğu görülmemektedir. Deniz Surları, Kara surları gibi Hellenistik Dönemdendir.⁵¹ Yarım adanın güney kısmında devam eden surlar bu bölümde kayalıkların üstüne kuru duvar tekniğine göre hem savunma hem istinat duvarı amaçlı yapılmıştır. (Res. 2.8.)



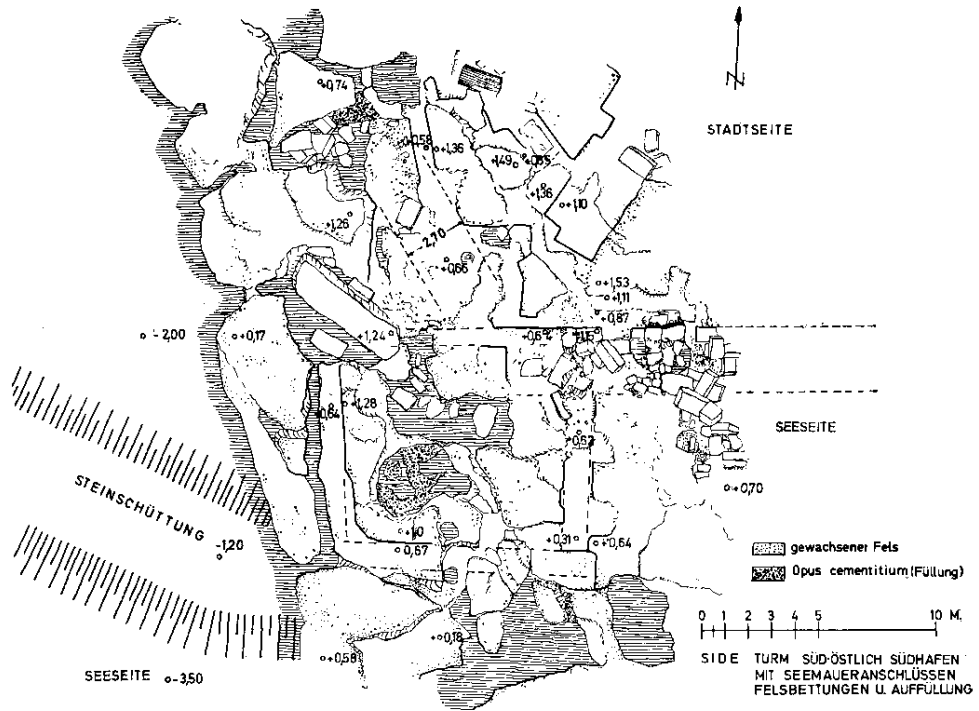
Resim 2.8. Side Antik kent, Güney Yarım Ada Deniz Surları, Side Belediyesi 2006

⁵¹ Mansel 1978, 35.

Surduvarı tapınaklara kuzeye döndüğü köşede yaklaşık kare planlı bir burç olduğunu düşündüğümüz yapı ile güçlendirilmiştir.



Resim 2.9. Side Antik kent, Güney Yarım Ada Deniz Surları, Tapınaklar, Side Belediyesi 2006



Resim 2.10. Side Antik kent, Güney Sur, Burç Plan, Knoblauch 1977

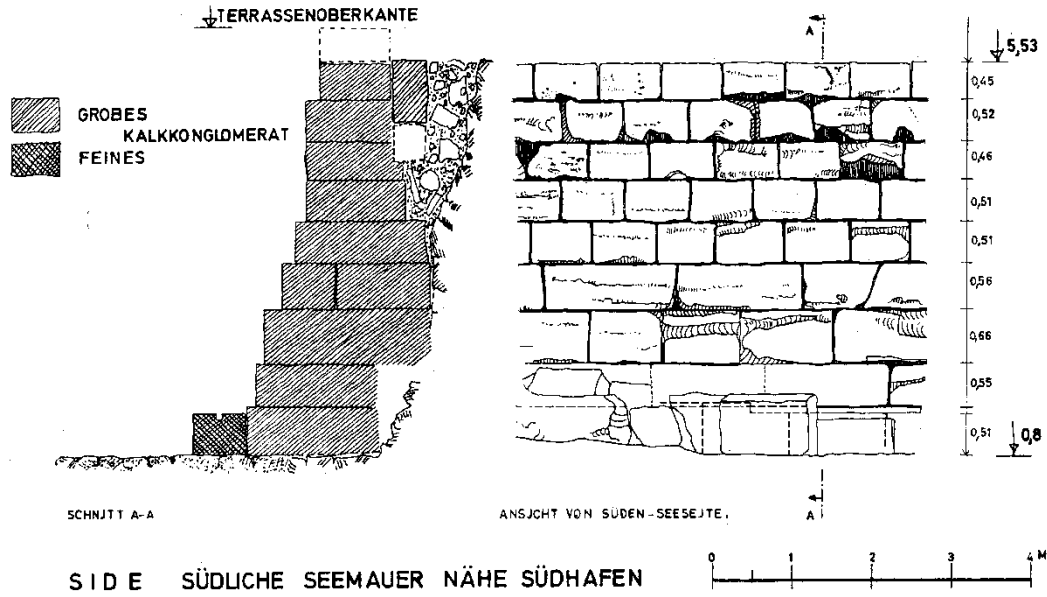
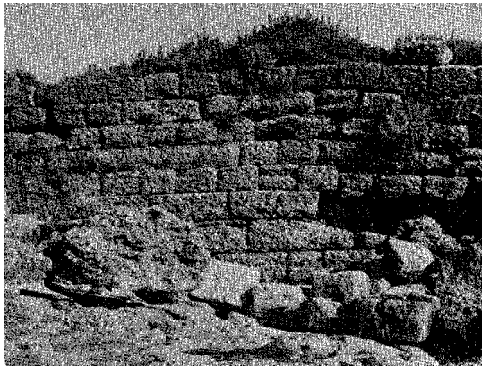


Abb. 9 Ansicht und Schnitt durch die südliche Seemauer bei Pkt. A 5 der Abb. 5

Resim 2.11. Side Antik Kent, Sur Kesiti, Knoblauch 1977

Sur Duvarı yaklaşık 1.1–0.75–0.4 m ölçülerinde çeşitli ebatlı taşlarla 0.20m kademeli bir şekilde alt sıralar kırlangıç ayağı ve dişli geçme tekniği ile birbirlerine bağlanarak örülmüştür. (R. 2.10., 2.11.)



Resim 2.12. Sur, Knoblauch 1977

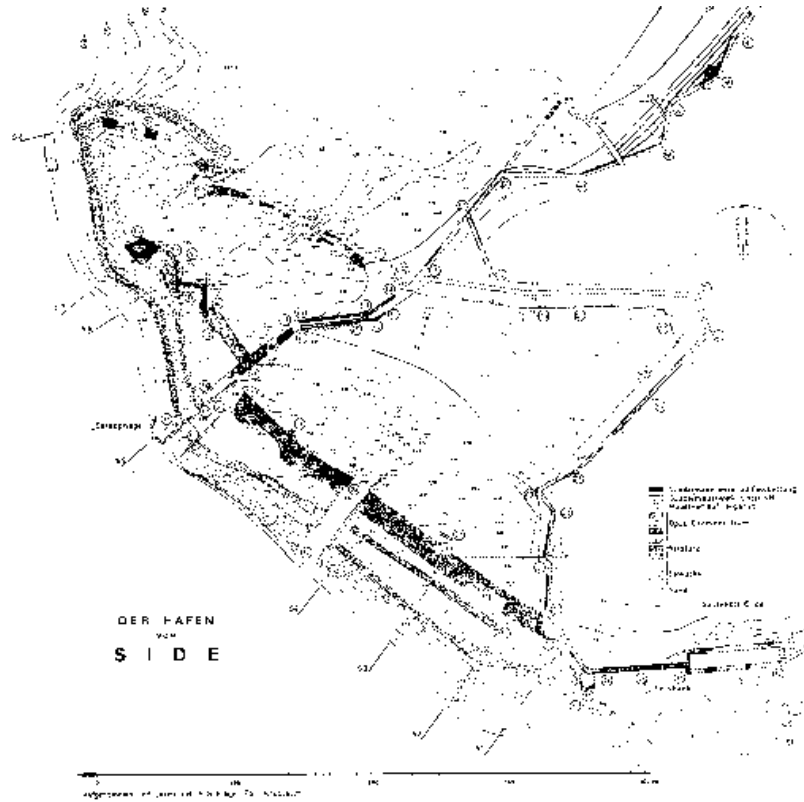


Resim 2.13. Side, Sur, Kaderli 2006

Alt sırada kalan *in situ* kumtaşı yapı taşlarından bu görünen sur duvarlarının önününün kaplandığı ve böylece konglamelara yapı taşlarını koruduğu düşünülmektedir. Paul Knoblauch'un yaptığı araştırma sonucu, Antik dönem öncesi ve sonrası deniz su seviyesinin farklı olduğu tespit edilmiştir.⁵²

⁵² Knoblauch 1977, 16.

Buna göre bu dönemde su seviyesi yaklaşık 1,5 m daha alçak, surların tahmini yüksekliği de 7-8m olmalıdır.



Resim 2.14. Side Antik kent Liman ve Deniz Surları, Knoblauch 1977

2.3.2. Anıtsal Kapılar

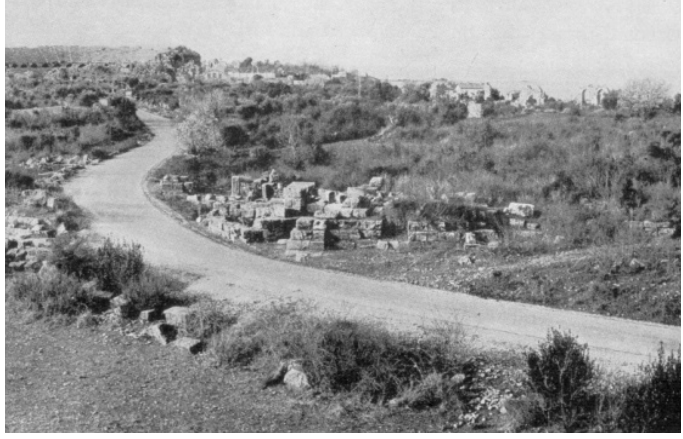
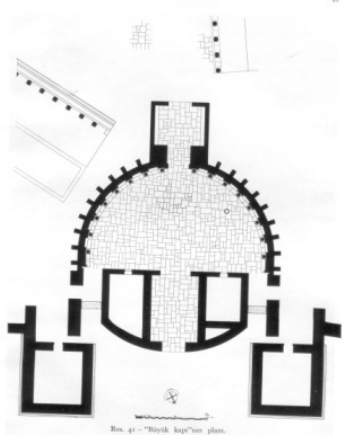
2.3.2.a. Büyük Kapı

Büyük Kapı olarak adlandırılan ve antik şehrin ve bugünün Side'sinin ana girişini sağlayan kapı geçirilen asfalt yol ile büyük tahribata uğramıştır.

İki dikdörtgen mekân arasındaki giriş odasından yarım yuvarlak planlı bir avluya geçilir. Avludan tek geçit ile Sütunlu Caddeye çıkılır. Frizlerle başlık ve Sütunlarla bezeli olan yapıda avlu kısmında nişlerde de önemli tanrı veya şehir için kişilerin heykellerinin bulunduğu düşünülmektedir. (Res. 2.15., 2.16.)

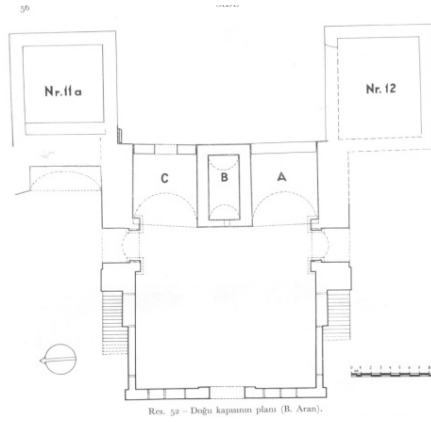
2.3.2.b. Doğu Kapısı

Kapı beşik tonozlarla örtülü iki geçit ile üç kapılı bir avludan kuruludur.(Res. 2.17.) Duvarların üst kısımları bezelidir. Kapıda, Bergamalılara karşı kazanılan bir zaferle ilgili kabartmalar vardır, bunlar M.S. II. yy. tarihlenir.



Resim 2.15, Büyük Kapı plan,
Mansel 1978

Resim 2.16, B. Kapı, Mansel 1978

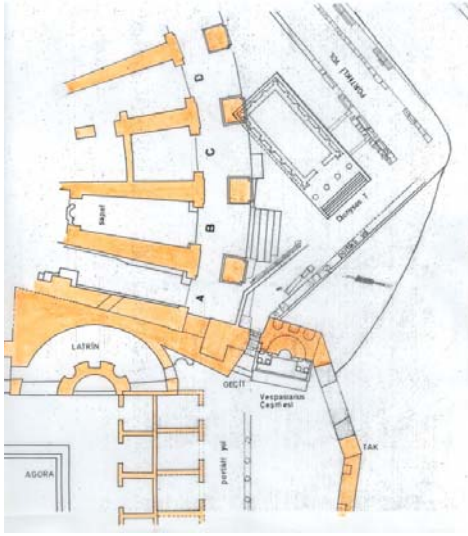


Resim 2.17. Doğu Kapısı, plan, Mansel 1978

2.3.2.c. Tak

Sütunlu cadde üzerinde, tiyatronun yakınında bulunan kemerin üzerinde, dört atlı arabası ile bir imparator heykelinin yer aldığı düşünülüyor. M.S. IV. yüzyılda iç sur yapılırken bu heykelin indirilip tak kapatılmış Tiyatro ve Latrinin yanından geçit niteliğindeki diğer bir giriş bir süre daha kullanılmaya devam edilmiştir. (Res. 2.18.) Ana giriş yerleşimin tekrar başladığı yirminci yüzyıl başlarında tekrar düzenlenerek daha küçük bir geçit açılarak tekrar kullanılmaya başlanılmıştır. Ancak turizmin gelişimi büyük otobüslerin Side içlerine kadar girme istediği bu girişin de sökülerek Takın tümüyle açılmasını sağlamıştır. Yoğun araç trafiği ve insanların güvenlik kaygıları dolayısı ile daha önce kullanılan Vespasianus Çeşmesi yanındaki geçit boşaltılıp koruma önlemleri ve sağlamaştırmalar yapıldıktan sonra Tiyatro Kazı Ekibi, Müze ve belediye işbirliği ile tekrar açılarak yaya trafiği buraya yönlendirilmiştir.

(Res. 2.19.) Takın üstünden Agora hamamı bugünkü Side Müzesi yönünden gelen su yolu -kanalı geçirilip tiyatro yönüne aktarılmıştır.



Resim 2.18, Tak ,Plan,
Side Kazısı Arşivi, 2006



Resim 2.19, Tak, İkinci Giriş,
Kaderli 2006

2.3.3. Su yolu ve Çeşmeler

Antik Side Su Yolu, suyu Manavgat'ın kaynağından alıp 30 km. lik bir mesafeyi aşarak Side'ye ulaştırır. Araziye uyularak çeşitli sistemlere başvurulmuştur. Üstü düz atkılı veya tonozlu kanallar, aquadükler ya da kayaya yontulmuş tüneller yer yer temizleme kanalları ve havalandırma bacaları birbirini izler. Side'nin bu önemli antik suyolunun Oymapınar Barajı suları altında kalmadan incelenmesi ve saptanması amacıyla, 1975 yılında Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün desteği ile başlayan bu araştırmalar, 1976–1979 yıllarında Türk Tarih Kurumu adına yürütülmüştür.

Takın yakınında hamamın batısında ve geç dönem surların gerisinde iki sarnıç bulunmaktadır. Öndeki sarnıcın caddeye bakan yönünde M.S. II. yy. tarihlenen bir çeşme yer alır. Yuvarlak biçimli öteki çeşme ise geç dönem surlarla çağdaştır. Bu çeşmelerin karşısında üzerinde Vespasianus un oğlu Titus adına yapıldığı belirtilen anıt daha geç dönemde çeşmeye dönüştürülmüştür. (Res. 2.20.)



Resim 2.20. Side Antik Kent, Vespasianus Çeşmesi, Kaderli 2006

Daha ileride cadde yönünde ikinci sarnıcın büyük bir çeşmesi vardır. Daha özensiz yapı, Bizans dönemine tarihlenir.

2.3.3.a. Nymphaeum

Surların dışında ve Hellenistik Ana Kapının karşısında yer alır. Aslı üç katlı, büyük bir havuzu ve kabartmalar ile süslü olan yapının bugün sadece arka duvarı ve etrafa saçılmış mimari parçaları görülmektedir. (Res. 2.21.)

Septimius Severus zamanında inşasına başlanan çeşmenin Caracalla döneminde, Caracalla'nın M.S. 211 yılında tahta çıkışının onuruna burada büyük bir ihtimalle nişlerin içine dikilen onun ve belki diğer İmparatorluğun ileri gelenlerin heykelleri göz önüne alarak, bitirilmiş olması olasıdır⁵³. Bryonianus Lollianus adında bir zengin hayırsever M.S. III. yy.da artık su akmayan çeşmeyi onartmıştır. Sideliler onu bu ve daha şehre yaptığı diğer yararlar karşılık onu tanrısallaştırmışlar ve Apollon'dan sonra şehir kurucusu olarak onurlandırmışlardır.

⁵³ Mansel 1978, 108: Mimari bezemelerin gösterdiği stili göz önüne alınarak yapıyı Antoninuslar dönemine tarihlemiştir.



Resim 2.21. Side Antik Kent, Nymphaeum Kaderli 2006

Yüzyılın başında bölgeye gelen gezginler tarafından çeşitli restitüsyon denemeleri yapılan Anıtsal çeşmenin üçüncü katın cephesi kesinleşmemiştir.⁵⁴ Çeşmenin tavan kasetlerinde yazıt ve Side'ye özel betimlemeler yer alırken su havuzunun etrafındaki levhalarda mitolojik hikâyelere yer verilmiştir.

2.3.4. Sütunlu Cadde

Kentin ana kapısından başlayan caddenin biri güneye, öteki tiyatro yönüne doğru uzanmaktadır. Etrafında sütunlu galeriler ve bunların gerisinde dükkanlar bulunan kaldırım döşeli bu caddeler, kentin önemli mahalleleri arasındaki bağlantıyı sağlamaktadır.

Antik kent, Tetrapolitler, Dörtatlılar, Bomitler, Sunaklılar, Megapolitler, Büyükkapılılar ve Büyük Fabrika mahalleleri olmak üzere dört büyük mahalleyi ayırtmaktadır. (EK A.1.)

⁵⁴ 2005 yılından başlayarak özel bir kuruluş desteği ile anastylosis projesi kapsamında onarımı için ön hazırlıklara başlanılmıştır.



Resim 2.22, Side Antik kent, Sütunlu Cadde, Kaderli 2006

Güneye devam eden Cadde 2003'te müze tarafından tekrar ele alınarak kazısı ve 'onarımına' başlanılmıştır. (Res. 2.22.) Diğer Ana Cadde ve arkasındaki dükkanlar ise Kültür Bakanlığı kontrolünde onarılmıştır. Tiyatronun kuzeyine, Taktan sonraki kısım ise aynı yıl, Tiyatro kazı ekibi tarafından sağlamlaştırılmıştır.

2.3.5. Agora

2.3.5.a. Büyük Agora

Tiyatronun arkasında kare şeklinde bir alan olan agoranın etrafı 100 sütunlu bir galeri ve arkasında dükkânlar ile çevrilmiştir. Anıtsal ana giriş cadde yönündedir. (Res. 2.23.) Alanın içerisinde bereket tanrıçası Tykhe ye adanmış ufak yuvarlak bir tapınakta yer alır.



Resim 2.23. Side Antik kent, Agora, Kaderli 2006



Resim 2.24. Side Antik kent, Agora, Side Belediyesi 2006

2.3.5.b. Resmi Agora (M):

Diğer Agoranın güneyinde yer alır. (Res. 2.24.) Dört tarafı İon düzeninde sütunlarla çevrili bir avlu ve bunun doğusunda yer alan üç salondan oluşmaktadır. Yapı M.S. II. yy. tarihlenmektedir.⁵⁵ Avusturyalı mimar restoratör Alois Machatschek tarafından altmışlı yıllarda başarılı bir restorasyonu yapılmıştır.(Res. 2.25.)



Resim 2.25. Side Antik kent, Resmi Agora, Kaderli 2006

⁵⁵ Mansel 1978, 169–186.

2.3.6. Hamamlar

Antik kentte Roma Dönemi ve Geç Antik Çağa ait birçok hamam kalıntıları bulunmaktadır. Bir kısmı meydanlara yakın konumlanırken diğerleri liman bölgesinde yer almaktadır. Bunlardan en çok bilineni kentin ana kapısından sonra şehre girerken sütunlu caddenin üzerinde yer almaktadır. Pamphylia’da hamamlar günlük yaşamın yoğun olduğu bölgelerde tasarlanmışlardır.⁵⁶

2.3.6.a. Agora Hamamı:

Tiyatro, Latrina, Tykhe Tapınağı, Agoranın yakınında yer alan hamamın üzeri yüksek tonozlarla örtülü beş ana mekandan ve bir ön avludan oluşmaktadır.⁵⁷ Uzun süre kullanılmış olan yapı bu süre içerisinde birtakım onarım ve değişiklikler geçirmiştir. (Res. 2.26.) Bazı mekanların doldurulması, çöken kemerlerin yeniden yapılması ve kapılar açılması gibi onarımlar yapılmıştır. Hamamın ilk yapıldığı döneminde daha küçük tasarlandığı görülmektedir. Yapım tekniği ve malzeme olarak Side deki diğer aynı dönem yapılarına benzemekte duvarlarda konglamera, tonozlarda tuğla kullanıldığı görülmektedir. Hamam, 1961 yılında restore edilerek ana mekanların üzeri betonarme tonozlarla örtülmüş, onarıp bugün müze olarak kullanılmaktadır.



Resim 2.26, Side Antik kent, Agora Hamamı- Müze, Kaderli 2006

⁵⁶ Abbasoğlu 2004, 2.

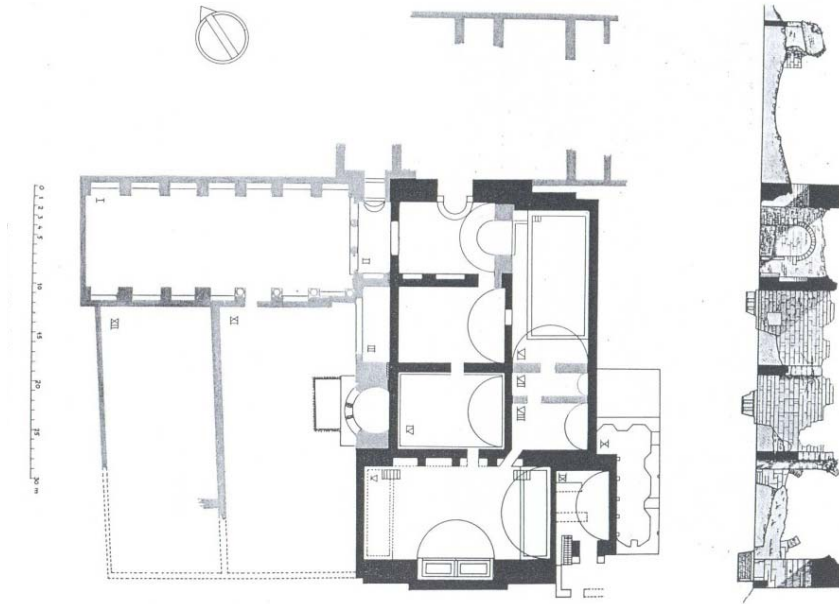
⁵⁷ Abbasoğlu 2004, 2; Mansel 1978, 156.

2.3.6.b. Liman Hamamı

Side'nin güneyinde, eski limanın kuzeydoğu köşesinde yer alan yapının büyük bir kısmı ayakta. Hamam üç büyük tonozla örtülü ana mekan ve arkasında küçük mekanlardan oluşmaktadır.⁵⁸ Araştırması süren yapının, kullanıldığı dönemler boyunca kentteki diğer hamamlar gibi birtakım eklentiler ve değişiklikler geçirdiği saptanmıştır. Yakın zamanda onarımı yapılan hamam, bugün sergi gibi kültürel amaçlı etkinliklerde kullanılması gündemdedir.

2.3.6.c. Büyük Hamam

Liman hamamının doğusunda ana sütunlu caddenin kenarında yer almaktadır.⁵⁹ Oldukça düzgün bir dikdörtgenden oluşan hamam, olasılıkla ilk dönemlerinde palaestra olarak kullanılan, geç dönemde bir ikiye bölünmüş bir avludan, ana eksenleri birbirine paralel dört büyük mekan ve onların arkasında ana eksenleri bunlara dikey düşen yine dört mekandan oluşur. (Res. 2.27.) Hamamın güneydoğu cephesi boyunca, bir cadde ile ayrılan iki sıra dükkân sırası yer almaktadır. Hamamın ana girişi de bu taraftadır. Diğer hamam gibi onarımı yapılmakta olup, onarım bitmediği için girişi kapalıdır.



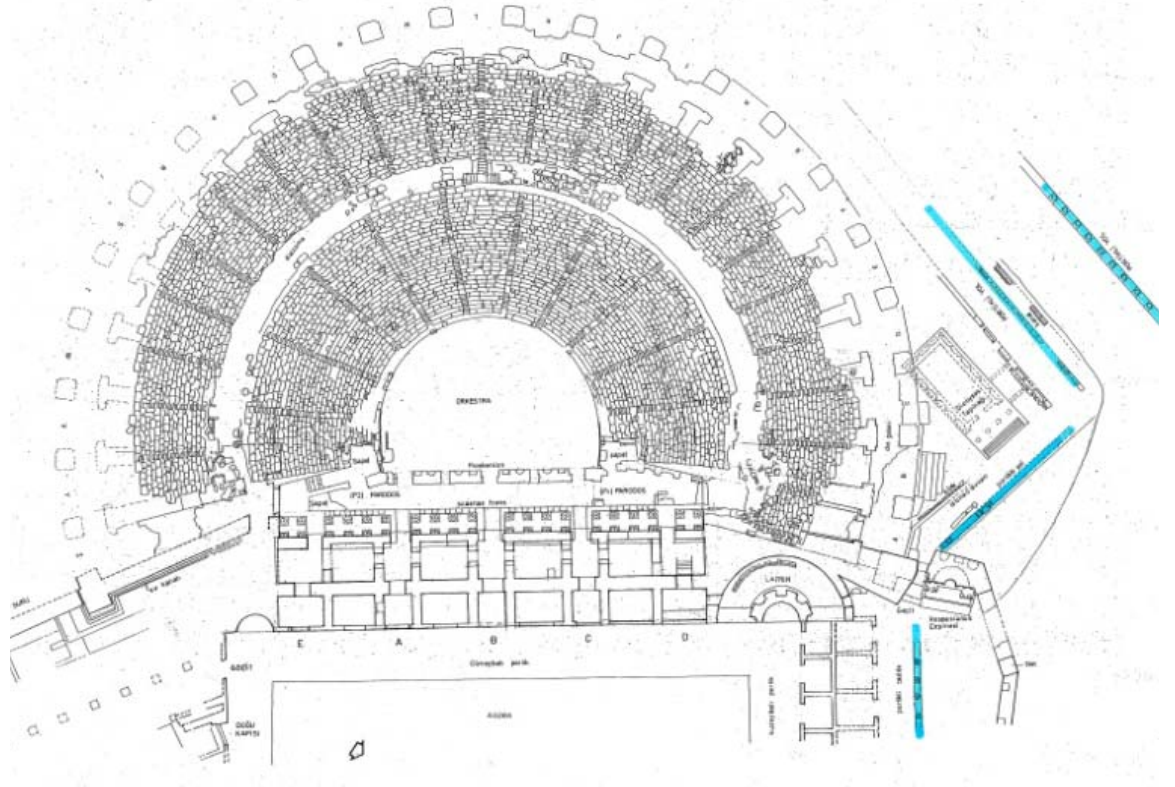
Resim 2.27, Side Antik kent, Büyük Hamam, Mansel 1978

⁵⁸ Abbasoğlu 2004, 2; Mansel 1978, 215-221.

⁵⁹ Abbasoğlu 2004, 2; Mansel 1978, 156.

2.3.7. Tiyatro

Tiyatro Side'nin ana giriş aksında, sütunlu cadde üzerinde şehre hakim bir tepenin üzerinde yarım adanın en dar olan kısmında kenti çevreleyen surların içinde yer almaktadır. Kuzeyinde Agora, Kuzey batısında bitişik Latrina, batısında sütunlu caddenin öbür tarafında Roma Hamamı, yine batısında hemen bitişik Vespasianus Çeşmesi, Dionysos Tapınağı, doğusunda Resmi Agora yer alır.



Resim 2.28. Side Antik Tiyatro Genel Plan, Side Kazısı Arşivi 2005

Roma dönemine tarihlenen yapının⁶⁰ alt oturma basamakları toprağa üst oturma basamakları galerilere, 23 tonozla taşıtılarak inşa edilmiştir. (Res. 2.29.) Bu tonozların beşinden tiyatroya girilmekte diğerleri ise dükkan olarak kullanılmaktaydı. İçeride on kapıdan diazomaya çıkıp alt ve üst cavealara ulaşılabilirdi. Bugün üst kata çıkan dış merdivenler yok olmuş, iç merdivenler ise çok bozulmuştur. Alt cavea da 11 oturma dilimi üste ise 24 oturma dilimi yer almaktadır. (Res. 2.28.)

⁶⁰ Mansel 1978, 187-123; İzmirli 1983-2008

Alt cavea daki oturma sırası sayısı 29, üst bölüm çepeçevre yıkılmış olduğundan tam olarak bilinmemekte 24–29 arası olduğu düşünülmektedir. Bu haliyle 15000 kişi aldığı hesap edilmiştir. (Res. 2.29.)

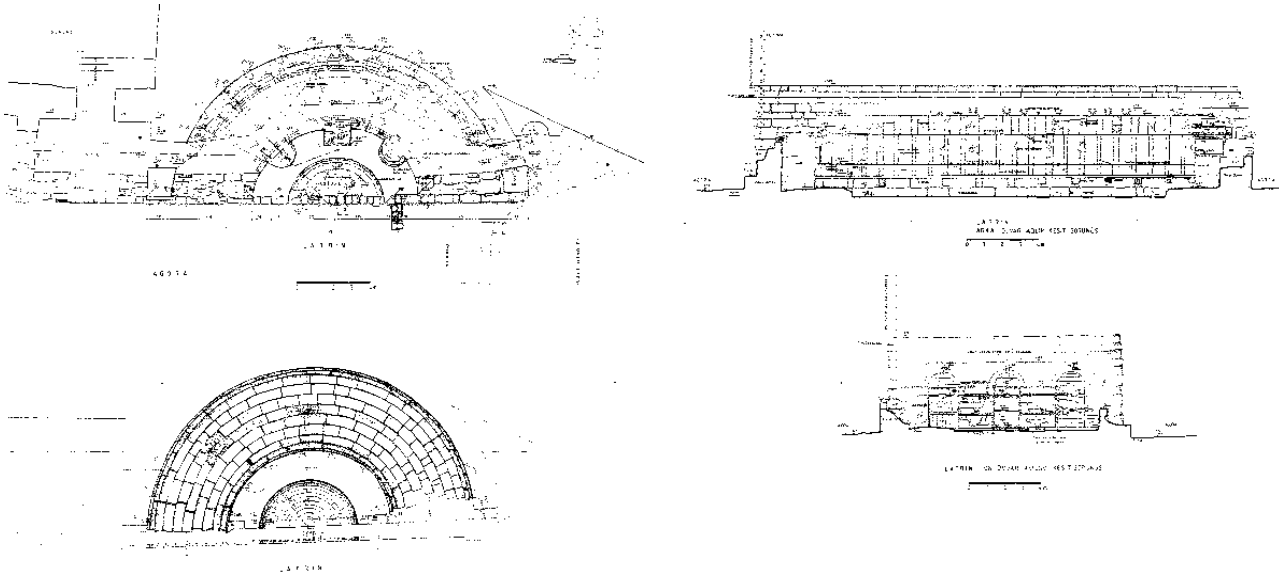


Resim 2.29. Side Antik Tiyatro, Side Belediyesi 2006

2.3.8. Latrina

Tiyatronun kuzey batı köşesinde, Agoranın ise güney batı köşesinde yer alır. Sahne binasının batı ucunda D girişinden sonra, yarım daire formunda, önünde yine aynı formda eksedrası ile birlikte agoranın batı köşesinde yer alır. Yarım dairenin doğu ve batısında, D girişinden ve sütunlu caddeye açılan birer kapısı vardır. Batıdaki kapı daha sonraki dönemlerde örülerek kapatıldığı görülmektedir. İçinde, dış cephelerde klozetler, iç çeperde ise üç nişin içine çeşmeleri yer alır. (Res. 2.30.)

Yapının duvarları sıva katmanlarının altından görüldüğü kadarı ile sert kireç taşı, pis su kanalı ince granürlü kumtaşı ve konglameradan, konsollar kumtaşından, tonoz örtü ise kireç taşı ve falez dediğimiz fosilli kireç taşındandır. Duvarlar ve yer döşemesi renkli mermerler ile kaplı olduğu görülmektedir.



Resim 2.30. Side Antik Latrina, Rölöve, Kazı Arşivi, Kaderli 2002

Uzun bir zaman kesintisiz olarak kullanıldığı düşünülen yapı tiyatro ve Agora ile birlikte farklı dönemlerde değişimler geçirmiştir.(R.2.31.) Batı kapısının kapatılmış, üstü su yolu olarak kullanılmış, son dönemde de Sahne binası ile birlikte surun devamı olarak yer almıştır.



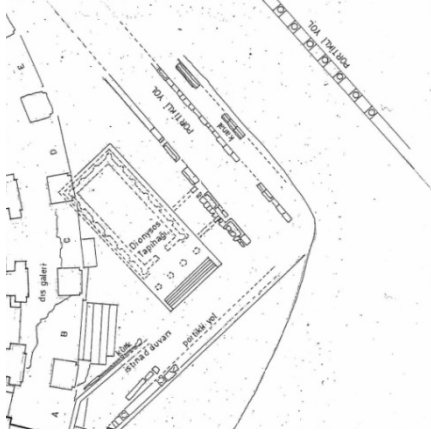
Resim 2.31. Latrina, Kaderli 2005

2.3.9. Tapınaklar

Bilinen, ortaya çıkarılan tapınakların hemen hepsi Roma Dönemine tarihlenir. Sikkelerin üzerinde de tasvir edilen Anıtsal yapılardan sadece Apollon Tapınağı onarılmıştır.

2.3.9.a. Dionysos Tapınağı

Tiyatronun Kuzey batı köşesinde yer alır. Eğlence Tanrısı Dionysos'a adandığı varsayılmaktadır. (Res. 2.32.) Bizans Döneminde yapı taşları tiyatronun sahne arka duvarında sur duvarı olarak kullanılmıştır. Bugün sadece podyumu algılanabilmektedir.⁶¹ (Res. 2.33.)



Resim 2.32. Dionysos T.,
Plan, Kazı Arş., Kaderli 2005



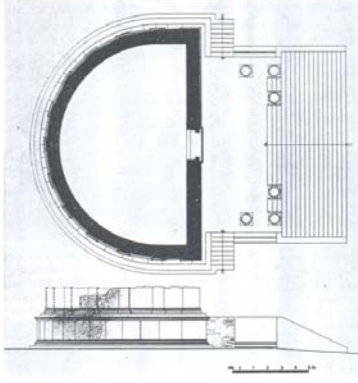
Resim 2.33. Dionysos T, Kaderli 2006

2.3.9.b. Men Tapınağı (P)

Tapınakların doğusunda üzeri kemerlerle örtülü bir podyumun üstünde yarım yuvarlak planlı bir yapı yer alır. (Res. 2.34.) Tam olarak tanımlanamayan bu anıt kabartma ve ele geçen heykel parçalarından Ay Tanrısı Men'e ithaf edildiği düşünülmektedir.⁶² Plan bakımından Anadolu da ender örneklerdendir. Bugün eğlence mekanlarının arasında mimari elemları etrafa yayılmış olarak beklemektedir. (Res. 2.35.)

⁶¹ Mansel 1978, 142.

⁶² Mansel 1978, 136.



Resim 2.34. Men T. Plan,
Mansel 1978



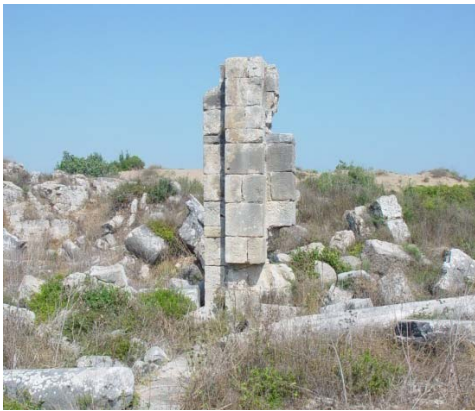
Resim 2.35. Men Tapınağı, Kaderli 2004

2.3.10. Bazilikalar

Bizans döneminde bir Piskoposluk merkezi olan Side'de çok sayıda dini yapı yapılmıştır, bunlardan bazıları da bazilika plan tipindedir. Side'nin girişinden doğuya doğru giden ikinci Sütunlu caddenin aksına yapılan Piskoposluk Sarayı ve bazilikaları içlerinde en bilinenleridir. (EK A.2)

2.3.10.a. Piskoposluk Bazilikası

Saray kompleksinin içinde büyüklüğü ile hemen göze çarpan yapı, diğer yapı birimleriyle de doğrudan ilişkilendirilmiştir.(Res. 2.36.) Doğu batı aksına yerleştirilmiş olan bazilikaya doğuda apsisin bitiminde baptisterium, kuzeyinde triaconch, güneyinde martyrion, (Res. 2.37.) batısında atriumun içinde anıtsal bir çeşme/ nympheum çevirmiştir. Bazilika diğer piskoposluk yapıları gibi çoğunlukla devşirme malzeme ile inşa edilmiştir. (EK A.2.,F.2.,F.3.F.6.)



Resim 2.36. Side Pis. Sar. Baz.,
Kaderli 2005



Resim 2.37. Side Pis. Sar. Baz.
Martyrion, Kaderli 2005

Side'nin ikinci büyük bazilikası olan bu haç planlı beş nefli yapının dış ölçüleri, 63m ye 45,40m dir. Orta ana nef 9,60m, yan nefler 3,95m ve 5m genişliğindedir. Bazilikanın her iki tarafında beşinci nefleri oluşturan orta nef stylobatlarından daha yüksek düzeyde bir duvar temelleri görülmektedir. Bu duvar sırasının üstünde sütun sırası olup beşinci nef mi olduğu veya neflerin yanında koridor şeklinde mekânlar olarak mı tasarlandığını belirlemek bu aşamada zor.



Resim 2.38. Side Pis. Sar. Baz.

Resim 2.39. Side Pis. Sar. Baz.

Başlık, Kaderli 2005

Apsis Detay, Kaderli 2005

Batı bölümündeki narteks, her iki yanındaki mekânlarla, sütunlu cadde aksındaki atriuma beş kapı ile açılmaktadır. Doğuda yer alan apsisin, anıtsal kemerini taşıyan sütun ve postamentlerden bazıları görülebilmektedir. (Res. 2.38.) Dışta ise polygonal olarak yapılmış ve daha sonrada bir yüzüne Baptisterium eklenmiştir. Apsis çeşitli dönemlerin izlerini taşımaktadır.(Res. 2.39.) İlk evrede düzgün kesme taştan bir kubbe ve mermer levhalar mozaik ile kaplıyken daha sonraki evrede apsis daha kaba taşlar ile küçültülmüş ve içi freskler ile bezenmiştir.

Alanda bulunan birkaç parça yapı elemanından arşitrav, kaide, sütun, kapı lento ve kasalarından mimarisine yönelik daha iyi bir öngörü sağlanabiliriz. Nefleri ayıran sütun dizilerin üzerinde yer aldığı varsayılan alanda bulunan arşitravların ölçüleri, 2.64m, 2.65m, 2,74m uzunluğunda 0.41m yüksekliğindedir. Buna göre nefleri birbirinden ayıran sütun sayısı 12 veya 13 olmalıdır. Side Büyük Bazilika ve Perge A, B bazilikaları ile hem plan hem dönem özellikleri benzerdir.

Bunun dışında şehrin birçok yerinde özellikle Bizans döneminde kullanılmaya devam eden sütunlu caddelere yakın yerlerde büyüklü küçüklü kilise, şapel ve bazilikalar yapılmıştır.

2.3.10.b. Ee Yapısı

Piskoposluk Sarayının çok yakınına antik dönem sokağının karşı tarafında yine büyük sayılabilecek ve birkaç dönemi barındıran A. M. Mansel tarafından ee yapısı olarak tanımlanan başka bir bazilika yer alır. Bir dönem ahşap desteklerle koruma altına alınmaya çalışılmış olan yapı bugün bu destekler özelliklerini yitirdiği için tehlike arz etmektedir. (EK F.4.)

Side'nin tarihsel gelişimi sırasında yapı birçok kez değişikliğe uğramış ve izlerden anlaşıldığı üzere uzunca bir süre kullanılmıştır. Erken dönem yapısına ait sadece büyük bir apsis ve yan beden duvarları okunabilirken, geç dönem yapısına ait nerede ise tüm yapı birimleri mevcut. (Res. 2.40.) Geç dönemde de tekrar apsis yan mekanları kapatılıp anlaşıldığı üzere küçültülmüş ve bir süre daha kullanılmaya devam edilmiştir. (Res. 2.41.)



Resim 2.40, ee Yapısı, Apsis,
Kaderli 2006



Resim 2.41, Side ee Yapısı,
Kaderli 2006

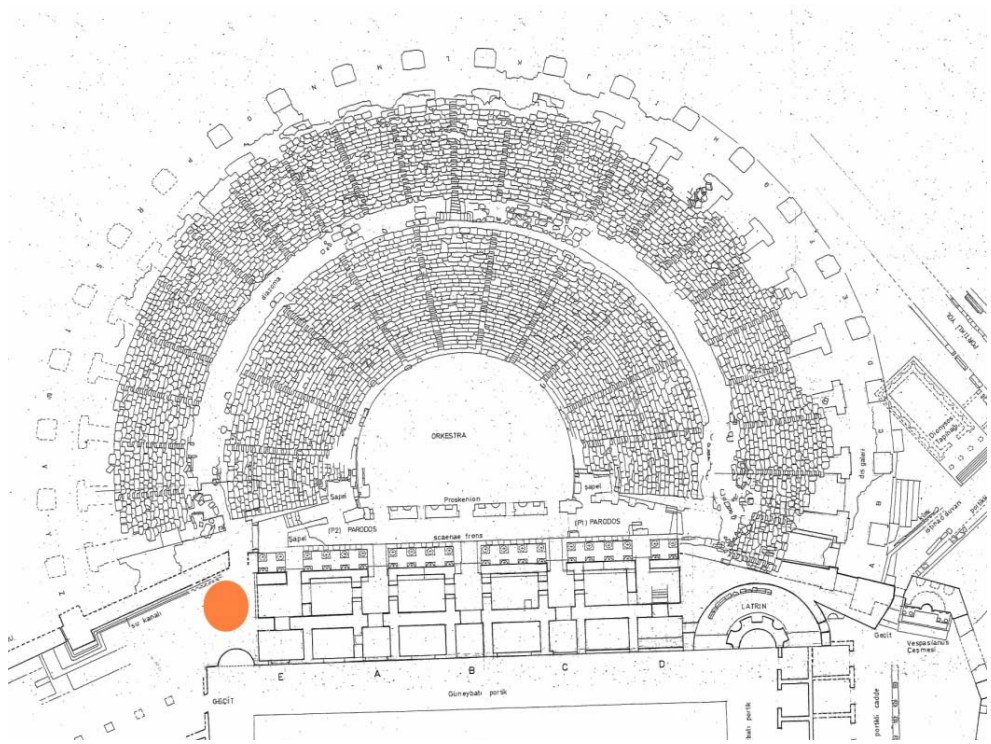
2.3.10.c.Tiyatro Küçük Şapeller

Tiyatronun gibi büyük cemaati barındırabilen bir anıtsal roma anıt da şehrin Hıristiyanlaşma sürecinden etkilenmiş ve yapı tümüyle açık hava kilisesi gibi kullanılmıştır. Parados ve alt Caveanın içine yapılmış olan küçük Şapeller ve dış galerideki küçük kilise tiyatronun barındırdığı diğer dini yapılardır.



Resim 2.42. Side Tiyatro Sahne, Kazı Arşiv 2006

Tiyatrodaki Kazı çalışmaları sırasında açığa çıkarılan Doğu ve Batı Şapeli, orkestra bölümünden alt caveaya, oldukça küçük tek mekânlı, beşik tonoz ile örtülüdür. (Res. 2.42.) Birkaç katman ve dönem gösteren freskler, son yıllarda tiyatrodaki yapılan restorasyon çalışmaları dahilinde restore edilip koruma altına alınmıştır.



Resim 2.43. Side Tiyatro Sahne, Plan, Kazı Arşiv 2006

B dış galerideki parados seyirci girişi, ufak birkaç değişiklik ile küçük kiliseye dönüştürülmüştür. (Res. 2.43.) Kapatılan girişin arkasına apsisi bir duvar daha örülmüş önden girişte ise merdivenler eklenerek bir yönlendirmeye gidilmiştir. Bu kilise korunmuşluğu dikkate alınarak, tiyatro içindeki tahribat artıp yapının parçalanmasından sonra bile bir süre daha belkide Side'deki son topluluğa kadar kullanıldığı söylenebilir.

2.3.10.d. Bb yapısı, Tiyatro Karşısı Batı Yön Bazilika

Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel tarafından bb yapısı olarak adlandırılan yapı oldukça büyük ve Piskoposluk ile Büyük bazilikaya yakın boyuttadır. (EK F.5.) Antik Tiyatronun yakınında Sütunlu caddenin karşı tarafında yarım adamın batı bölümündeki denize bakan terasların üzerinde yar alan bazilika bugün oldukça yıpranmış cellası otopark, motellere geçiş alanı olarak kullanılmaktadır. Ancak dışta diyogonal büyük apsisi ve doğu beden duvarı, pencere açıklıkları ile koruna gelmiştir. (R. 2.44.) Yan beden duvarları takip edilebilmesine rağmen alandaki kullanım koşulları birçok izi silmiştir. Prof. H. Hellenkemper ile birlikte yapılan plan önerisinde, batıda merdivenler arasında zar zor seçilen ana giriş kapı kasaları, beden duvarlar parçaları dikkate alınarak üç nefli, Piskoposluk bazilikasında da gözlemlendiği gibi yan koridorlu, beş kapılı bir bazilikaya tamamlanmıştır. Bu bazilikada Perge bazilikaları ile benzer plan ve oranlara sahiptir. (EK F.1.)



Resim 2.44. Side bb Yapısı, Kaderli 2006

3. SİDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI VE BAZİLİKALARI KUTSAL ALANININ TARİHSEL GELİŞİMİ İÇİNDE MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Side'nin erken tarihine ilişkin veriler daha çok yazılı anlatımlardan oluşmaktadır. Strabon'nun, kilise tarihçisi Evsebios'un kentin kuruluşu hakkında verdikleri bilgiler doğrulanamasada Side'nin coğrafi konumu, doğal limanı, 'Sidecenin' diğer dillerle olan bağları ve tarihi, buranın yerleşimini çok eski tarihlere götürür.

Side de bulunan en erken buluntu Tapınaklar bölgesinde ele geçen bezeli bir bazalt krater ve M.Ö. VI. yy. liman oluşumlarıdır. Bu yüzyıldaki liman büyüklüğü göz önüne alındığında buranın 'karanlık' dönemlerde de Akdeniz'e açılan önemli bir ticaret şehri olduğunu kanıtlamaktadır.

Kentin bu dönemdeki yerleşim planı hakkında çok fazla ipuçları yoktur. Ancak Roma dönemi yerleşiminde ana caddelere açılan yan sokakların bağlantı açılarındaki zorlama, Tiyatronun yanında yer alan Dionysos Tapınağı ve önündeki meydan, daha önce farklı bir kent planının olduğuna işaret etmektedir. Kentin ana akslarındaki bu değişiklikler kentin yine belirleyici olan Anıtsal yapıların konumlarındaki farklılıktan, kentin Roma döneminde büyümesinden dolayı tiyatro gibi yapıların boyutlarının büyütülmesi veya Tapınak ve diğer sosyal-dinsel içerikli yapıların sayılarının artırılmasından kaynaklandığını düşündürmektedir.

Roma döneminde özellikle Tapınaklar eğer kutsal bir ögenin veya kaynak ile bağlantılı değilse, tanımlanabilir bir alana, limanın yanında, meydanlara, stoa veya agoranın gibi alanlara inşaa edilmişlerdir.

Liman ve çevresi buraya denizden ve karadan gelen insanların sosyal ihtiyaçları ve bunların savunması doğrultusunda oluşturulmuş ve şekillendirilmiştir. Hellenistik ve Roma döneminden kalan belgeler ve yapı kalıntılarından kentin bu bölgesinin, deniz yolu ile gelen malzemeleri depolamak için limanının etrafını çevreleyen yapılarla birlikte Hamam ve kutsanacakları Tapınaklar konumlandıkları görülmektedir. (EK A.1.) Limanın güney tarafındaki yüksek teras- düzlük bir Akropol gibi limana hakimdir. Kenti hellenistik dönemden itibaren çevreleyen Deniz surları terasın açık olan yüzünde istinat duvarı görevini de üstlenerek koruma altına almıştır.

Bu terasın daha önceki zamanlarına ilişkin kullanımı belirsizdir. Ancak bu dönem yapı geleneğinde Tapınaklar yine aynı kutsal alana daha önceki Tapınakların yerine tekrar daha görkemli bir şekilde yapılmakta, kutsal alanın dinsel görevi sürdürülmekte ancak yeni yapıların mimarisi ve boyutları farklılıklar göstermektedir.

Athena ve Apollon Tapınaklarının öncülerine veya önlerinde olması gereken altara ait bir belge bulunmamıştır. Buradaki Roma Dönemi Tapınaklarının kendi mimarileri ile birlikte kutsal alanların nasıl bir mimari bütünlük içinde oldukları bilinmemektedir. (Res. 3.1.) Alanda bu döneme ait diğer yapı veya mekanlara ait bir iz rastlanılmamış ancak Sütunlu Caddenin denize ulaştığı doğu bölümünde meydan tarafında bir anıtsal giriş, belki antik limana açılan bir Propylon beklenebilir. (EK A.1., B.3.)



Resim 3.1. Side Tapınaklar, Side Belediyesi 2005

Tapınaklar birlikte tasarlandığı her ikisinde yaklaşık aynı zamanlarda yapıldığı düşünülmekte ancak Athena Tapınağının bitirilmemiş sütun yivlerinden bunun biraz daha geç yapıldığı ve bilinmeyen bir nedenden dolayı tamamlanamadığı düşünülmektedir. Athena Tapınağının ele geçen yapı elemanlarının eksikliği, mimarisinin nereye kadar bitirilmiş olabileceğini söylemeği zorlaştırmaktadır. Anıtın alanda özellikle arşitravlardan başlayarak üst örtüsüne ilişkin bir mimari eleman yoktur.

Pagan din inancının azaldığı dönemde Tapınakların kullanımı giderek zayıflamış Hıristiyanlığın hızlı yayılışı ile birlikte bunların dinsel varlığı ortadan kalkmış tapınaklar yeni anıtların yapı taşı olarak kullanılmaya başlanılmıştır. Side'de yeni bir

dinin varlığı ve akabinde kabulü hızlı olmuştur. Kutsal topraklarla olan ticari ilişkiler havarilerin yakın bölgelere ziyaretleri bunda etkili olmuştur. İlk Hıristiyanların evlerde veya Sinagoglarda toplandıkları, taraftarlarının çok olduğu bölgelerde M.S. III. yy. ile birlikte basit planlı kiliseler inşa etmeye başladıkları bilinmektedir. Konstantin ile birlikte büyük anıtsal kilise yapımı birkaç duraklama ve yasaklama döneminden sonra giderek sayısal ve büyüklük olarak artarak devam etmiştir. Erken Hıristiyanlık döneminde Side'de bu süreçte pagan dinine inananlar ile hıristiyanlar arasında zaman zaman çatışmalar olmuş ve bu inanış uğrunda Martyrler (şehitler) verilmiştir. Sideli yedi çiftçi Artemis Tapınağına yaptıkları saldırı sonrası yakılarak şehit edilmişlerdir.⁶³

Bu süreç devam ederken Erken Bizans Döneminde alanın kutsallığı sürdürülerek buraya üç nefli galerili, pastophorionlu bir Bazilika tasarlanarak eskiler yeni anıtın içinde eritilmiştir. (EK B.2., B.3.)

Bazilikada tapınakların hangi mimari elemanlarının tekrar kullanıldığını belirlemek zordur. Birçok eleman olduğu gibi alınmamış, parçalanarak ihtiyaca göre boyutlandırılmış, yapımda en kolay tapınakların beden duvarları, döşemeler, ara stylobatlar, döşeme ve duvar kaplamalarının tekrar kullanımı görülmüş olmalıdır.

Büyük Bazilikada her iki tapınağa ait stylobat taşları tespit edilmiş, (Res. 3.2., 3.3.) yaklaşık aynı boyutlarda olmalarına rağmen neden sadece tapınaklardan birinin stylobatlarının kullanılmadığı ve yine başka başlıkların tercih edildiği ise, tapınakların Büyük Bazilikanın yapımından önce sökülmeye başlanıldığı ve ihtiyacı karşılamadığı ile açıklanabilir.



Resim 3.2. B. Bazilika, Kuzey Nef,
Kaderli 2005



Resim 3.3. B. Bazilika, Stylobat
Kaderli 2005

⁶³ Schultze 1926, 216.

Bazilikada anıtsal kemeri taşıyan kaide, başlıklar gibi boyut olarak büyük farklı yapılarında mimari elemanları kullanılmıştır. Tapınakların sütun, arşitrav, geison ve büyük boyutlu diğer mimari elemanlarının Büyük Bazilikanın mimari boyutlarına uymadığı fazla büyük, uzun olduğu için tercih edilmediği Side de antik başka yapılardan daha küçük mimari elemanları kullanıldığı düşünülmektedir.

Büyük Bazilikanın Atriumunun bir parçası olarak kullanılmaya devam etmiş tapınaklar Küçük Bazilikanın yapımı ile birlikte dinsel kompleksin dışında bırakılmıştır. Çevreleri taş, mermer ocağı görünümüne bürünmüş, mermerlerin kullanımı için kireç kuyuları açılmıştır.

Büyük Bazilikanın tasarlanması aşamasında, alanın kutsal niteliği ile birlikte kesinlikle Athena ve Apollon Tapınaklarının yerleşim planı ve mimarisi gözönünde bulundurulmuş ve yeni ibadet mekanı buna göre şekillendirilmiştir. Bazilikanın yan duvar aksları tapınakların kuzey sütun akslarına göre yerleştirilmiş, atriumun genişliği buna göre boyutlandırılmıştır. Tapınakların sütun dizileri atriumun galerileri olarak düzenlenmiştir. Atriumun kuzeyin simetriği olarak tasarlanmış olan güney bölümü bitirilememiş ancak iki köşe noktalarından başlanabilmiştir. Atriumun Kuzey bölümünde doğudan ilk nişte kapı açılmıştır. (EK B.3.) (Res. 3.4.)



Resim 3.4. B. Bazilika, Kuzey Atrium, Kaderli, 2005



Resim 3.5. B. Bazilika, Kuzey Atrium Arkası, Kaderli 2005

Diğer nişlerde ise son niş hariç her nişte üçer pencere açılmıştır. Bu pencereler daha sonra kapatılmıştır. Kuzey atriumun arka duvarına yaslanmış bugün 'Apollon Bar'ın bahçesinde kalan küçük boyutlu birbirinin içinden geçilebilen mekanlar sıralanmaktadır. (Res. 3.5.) Bu mekanlar Büyük Bazilika ile birlikte tasarlanmamış olmaları ancak daha sonra bazilika ile bağlı bir kullanım düşünülerek yapılmış

olmalıdırlar. Bu kapı ile alanın dışına limana doğru olasılıkla başka bir avluya açılmaktadır. (EK B.2.,3.)

Bazilikanın uzunluğunda ise hangi belirleyici unsurların kullanıldığı açık değildir. Bazilikanın doğusundan kuzey-güney aksında devam eden stylobat sırası ve alandaki sütunlar burada da bir caddenin varlığına işaret etmektedir. Martyrionun doğusunda, pastaphorionun doğu duvarında güneye doğru devam eden alanda yapılan sondaj çalışmasında Bazilikanın dış duvarının devamında altında, devam eden temeller tespit edilmiştir.(EK B.4.) (Res. 3.6.) Bu temeller bir başka öncül yapıya ait olabileceği gibi Bazilikanın ilk planının farklı şekilde tasarlandığını düşündürmektedir. Büyük Bazilikaya yapımından kısa bir süre sonra eklenen Martyrionun bu ilk tasarıma ne kadar bağlantılı olduğu, Bazilikanın varsa böyle bir öncül tasarım, plan veya yapısının tam olarak boyutlarının nasıl olduğu ancak bazilikanın çevresinde yapılacak daha geniş araştırma ve sondajlarla ortaya konabilir.



Resim 3.6. Side, Kutsal Alan, Side Belediyesi 2005

Erken Bizans dönemi ile birlikte Büyük Bazilika, Kutsal Alanın büyük bir kısmını kaplamıştır, farklı yapıları biraraya toplamasına rağmen, tek büyük bir dinsel Anıta dönüşmüştür. (Res. 3.6.) Antik Side de bu büyüklükte alanın içerisine yapılmış başka bir dinsel yapı yoktur. Piskoposluk Sarayının içerisinde yer alan beş nefli Bazilika (EK F.2., F.3.) kendi boyutu içerisinde daha büyüktür ancak Piskoposluk

kompleksinin içerisinde algılanmaktadır. Küçük atriumu, arkasındaki büyük babtisterium ve hemen yanındaki yapılar ile bütünleşmiştir. Tiyatronun karşısındaki diğer Büyük Bazilikada (EK F.5.) aynı dönem özellikleri göstermektedir. Günümüzdeki yapılaşmaların yoğun olduğu bölgede kalan haç planlı bazilikanın tam mimarisi çıkarılamamaktadır. Kuzey-batı yönünde bir Atriuma sahip olduğu düşünülen yapı Antik Side nin kuzeye bakan terasları üzerine oturmaktadır. Aynı dönem ve özellikleri gösteren Perge A ve B bazilikalarından (EK F.1.) Bazilika A, mimarisi ve anıtsal girişi ile kentin önemli meydanlarından birine açılmaktadır. Bu dönemde kentlerde birden fazla anıtsal boyutlara sahip dini yapılar yapılmakta bunlar kentin ileri gelenleri tarafından teşvik edilmekte ve bir prestij yapılarına dönüştürülmektedir.

Büyük Bazilika ilk yapıldığından terk edilmesine kadar sürekli bir değişim geçirmiş, yapının bazı bölümlerinde yapım süreci tamamlanamamış, büyük anıtsal yapısı ile birlikte 'inşaat hali' ni hep korumuştur. Atriumun güney bölümü hiç bir zaman tamamlanamamıştır. (EK B.1., B.3.)



Resim 3.7. Side, Piskoposluk Sarayı, Kaderli 2005

Yapının kime adandığı hangi işlevleri kesin olarak yüklediği bilinmemektedir. Ancak kısa bir süre sonra güney doğusuna iki mekandan oluşan Martyrion olarak adlandırılan bir yapı daha eklenmiştir.

Bir ön ve bir merkezi kubbeli bir mekandan oluşan yapıya hem bazilikadan hemde önmekean daki batıya açılan kapı ile giriş sağlanmıştır. Daha geç bir dönemde dışarıya açılan kapı örülerek kapatılmıştır. (EK B.1.)

Piskoposluk Sarayında da aynı plan tipi ve boyutlarında yanyana bitişik iki merkezi kubbeli yapı kompleksi yer almaktadır. (Res. 3.7.) Ancak bu mekanların işlevleri de daha ayrıntılı bir çalışmadan sonra belirlenebilecektir. (EK F.2.)

Belirtildiği gibi yapının foksiyonu bilinmemekte ancak bu dönemin benzer yapı grupları ve mimarileri dikkate alındığında, baptisterium (vaftizhane), skeuophylakion (hazinedairesi), martyrion (şehitlik-türbe) gibi yapılarla benzer özellikler gösterdiği gözlenmektedir. Babtisterium genellikle Erken Bizans Bazilikalarında, kilise ile bağlantılı, içinde vaftiz havuzu olan ayrı bir yapı olarak tasarlanmış ve eklenmiştir. Vaftiz havuzu zemine gömülerek yapılabildiği gibi bir kadeh biçiminde Hagia Sophia, (Res. 3.8.) St. Demetrios (Res. 3.9.), Sardes (Res. 3.10.) örneklerindeki gibi bir mobilya gibi ayrıca da kullanılmıştır.

Side de Piskoposluk Sarayının içindeki bazilikanın doğusunda oldukça büyük boyutlu yine bir önmekeanlı, gömme havuzlu baptisterium eklenmiştir.(EK F.2.)

Skeuophylakion yani hazine dairesi kentin önemli zengin kiliselerinde, yapılan bağışlar, törenlerde kullanılan değerli eşyalar, kitaplar vs gibi hem maddi hem manevi değerli olanların muhafazası için yapılan ve kiliseye eklenen bir yapıdır. Efes St. Jean Kilisesi, İstanbul Hagia Sophia bilinen Erken Bizans Dönemi hazine daireleri olan kiliselerdir.



Resim 3.8. İstanbul
Hagia Sophia, 2008



Resim 3.9. Selanik,
St. Demetrios, 2008



Resim 3.10. Sardes
Kilise 2008, Kaderli

Martyrion, din uğruna katledilmiş, kendini feda etmiş kutsal ilan edilen insanların, azizlerin adına yapılmış Tapınak Mezar yapılarıdır. Bazı azizlerin mezarları üstüne

kiliseler yapılmış bunlar Mezar kiliseleri olarak adlandırılmışlardır. Efes St. Jean Bazilikası, Myra St. Nicolaus Kilisesi bunlardan bazılarıdır. Daha sonraki dönemlerde azizlerle birlikte kent in ileri gelenleri, kilise görevlileride kutsal alan in içine veya yakınına gömülmeye başlamıştır.



Resim 3.11. B. Bazilika, Niş 2006
Kaderli



Resim 3.12. B. Bazilika, Güney Duvar
2005, Kaderli

M.S. VI. yy. ile birlikte tüm kiliseler azizlerin, kutsal insanların bir bölümüne sahip olmak ve kendileride kutsanmak istemişlerdir. Azizler bölünerek bir parçası veya kullandıkları eşyalardan bir bölümü diğer kiliselerle paylaşılmış bunlar içinde yine anıtsal yapılar tasarlanmıştır.

Büyük Bazilika da yapılan temizlikte nişlerin bazılarında döşemelerinin altlarında mezarlara rastlanılmıştır. (Res. 3.11.), (EK B.4.) Bazilikanın yapımında bunların tasarlanmadığı daha sonraki Bazilikanın halen kullanıldığı geç dönemde mezarların eklendiği düşünülmektedir.

M.S. VI. yy. sonrası bölgedeki depremler anıtsal büyük yapıları etkilemişler, ekonomik buhran, akınlar ve hastalıklar bunların onarımını geciktirmiştir. M.S. VI., VII. yy. dan sonra artık çok büyük yapıların yapılamadığı onarımlarda bile zorlanıldığı bilinmektedir.⁶⁴ (EK D.3.)

Bu dönemde Büyük Bazilikanın oldukça hasar gördüğü, apsinin yıkıldığı, ince olan dış duvarlarının zedelendiği belki güney narteks yan mekanını da aynı zamanda tümüyle yıkıldığı söylenebilir. Apsis ve Kubbesi çok mimari özen gösterilmeden daha küçük boyutlu taşlarla yeniden örüldüğü, (Res. 3.13.) ince dış beden duvarlarının ek iç duvarlarla kalınlaştırılıp desteklendiği görülmektedir.

⁶⁴ Gregory 2008, 149–162.

Nişlerin içerisindeki pencerelerin bu aşamada kısmende olsa kapatılmış olabileceği (Res. 3.14.) hem güvenlik hem destek amacıyla pastophorionların ve martyrionun dış kapılarının da örüldüğü görülmekte, narteks güney yan mekandan tümüyle vazgeçildiği düşünülmektedir. (EK B.1., D. 4.)



Resim 3.13. B.Bazilika Apsis, Kaderli 2005



Resim 3.14. B.Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2005

Büyük Bazilikanın bu şekilde kullanımının ne kadar sürdüğünü belirlemek zordur ancak, ara onarımlar, yapının kent içinde önemi dikkate alınarak çok uzun bir süre, Küçük Bazilikanın yapımından önceye kadar kullanıldığı düşünülmektedir. Son bir deprem yapıyı onarılamaz şekilde tahrip etmiş halk bunun yerine yenisini yapmaya daha uygun bulmuştur. Side Kentinin artık küçüldüğü ve önemini yitirmeye başladığı bir zamanda Büyük Bazilikanın orta nefinin, apsis önüne kutsal bemanın bir bölümü ile birlikte kapalı yunan haç planlı küçük bir kilise yapılmıştır.



Resim 3.15. Side Bazilikalar, Side Belediyesi 2006

Küçük Bazilika yine daha önce Büyük Bazilikada olduğu gibi mevcut yapının planı ve malzemeleri dikkate alınarak tasarlanmıştır. Büyük Bazilikanın beması gerekli düzenlemeler ile birlikte Küçük Bazilikanın bemasına dönüştürülmüş kullanılabilir yapı taşları ve ambon, başlıklar, korkuluklar gibi dekorasyon malzemeleri tekrar kullanılmıştır. (EK C.31.-34)

Küçük bazilikanın yapımı ile birlikte Büyük Bazilika içi küçüğün avlusuna, atriumuna dönüştürülmüş kendi daha kutsal alanının sınırını oluşturmuştur. (Res. 3.15.) Büyük Bazilikanın pastophorionları, martyrion ve narteksin bir bölümü kuzey narteks yan mekan bilinmeyen ayrı fonksiyonlarla kullanılmaya devam etmiş olasılıkla bu yapıyla ilişkilendirilmiştir. Büyük Bazilikanın dış duvarları bir kale gibi yapının çevresinde bırakılmış hatta desteklenmiştir. (EK D.4.)

Küçük Bazilikanın yapım tarihi için kesin bir veri olamamakla birlikte mimari veriler VIII. yy. dan sonra daha yoğun olarak kullanılan çapraz tonozlu kapalı yunan haç planı tipine ve mimari özellikleri ile örtüşmektedir. Bu plan tipi geniş bir coğrafyaya yayılmış olup detayda yerel farklılıklar göstermektedir. (EK D.5.)

Küçük Bazilika iki ayrı yapım evresinden geçmiştir. Yapının tasarımında temel izlerinden okunabildiği üzere ana mekan ve narteks birlikte planlanmış ancak bir nedenden dolayı sadece ana mekan yapılabilmektedir.



Resim 3. 16. K. Bazilika,
Pflaster, Kaderli 2005



Resim 3. 17. K. Bazilika, Narteks, Kaderli 2005

Narteks aynı mimari bütünlükte plasterleri ile daha sonra eklenmiştir. Ana mekanın yapımında ise yapım aşamasında tasarım değişikliğine gidilmiş, iç pflasterler kalınlıkları yetersiz görülerek artırılmıştır. (Res. 3.16.) Pflasterlerin kemer altlarında öngörülen frizler kapatılmıştır. (EK D.5.,D.9.)



Resim 3.18.K. Bazilika, Narteks
Kaderli 2006



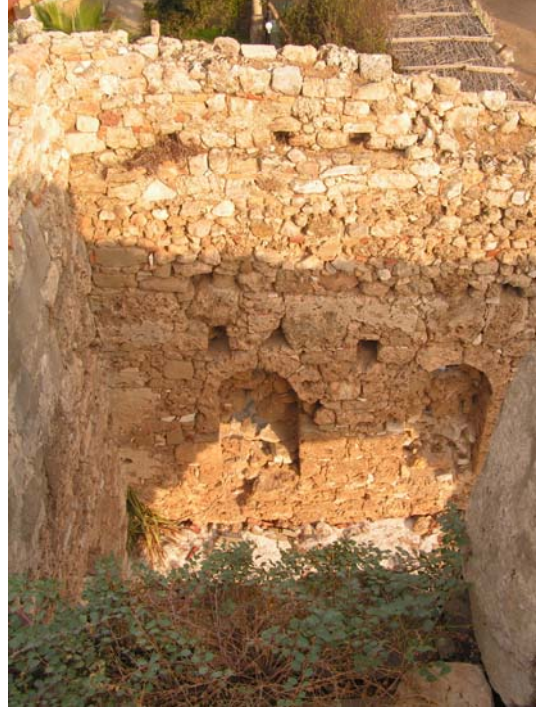
Resim 3.19. K. Bazilika, Narteks
Kaderli 2006

Küçük bir alanı kaplayan nartekste, (Res. 3.17.) çatı konstrüksiyonu için iki granit iki tam tanımlanamayan sadece kaideleri (Res. 3.19.) kalan sütun, ana mekan girişinin önüne yerleştirilmiştir. Bu sütunlar bu kadar açıklığı düz veya kırma çatı ile geçilemediği için değil, yapıyı nartekste sütunların üzerine oturan bir kubbe veya yükselti ile daha görkemli ve önemli kılmak için konduğu düşünülmektedir. Küçük Bazilikada da daha geç bir dönemde malzeme eksikliği veya güvenlik için narteksin iki kapısı kapatılmıştır. (EK D.9.) (Res. 3.18.)

Kutsal Alanın son dönemdeki yapısal değişimleri ve kullanımları farklılaşmış dinsel görevleri ile birlikte konumu dolayısı ile savunma amaçlıda kullanılmıştır. Büyük Bazilikanın kuzey narteks yan mekanı kale burcu gibi donatılmış pencereleri kapatılmış (Res. 3.20., 3.21.) ve üstüne yarım dairesel planlı bir gözetleme kulesi eklenmiştir. Alandaki birçok kapı ve pencere açıklıkları örülerek kapatılmış nartekste bu kale-burcu ek mekanlar ilave edilerek tamamlanmıştır.(Res. 3.22.), (EK B.5.,B.12, D.6.-7.)



Resim 3.20. B. Bazilika, Kuzey
Narteks Yan Mekan, Dış, Kaderli 2005



Resim 3.21. B. Bazilika, Kuzey
Narteks Yan Mekan İç, Kaderli 2005

Küçük Bazilika, Kaleye dönüştürülmüş Büyük Bazilikanın narteksi, pastophorionlar, martyrion, Athena Tapınağının kuzey sütun sırası, Side terk edildikten sonra bile bir süre daha ayakta kalmıştır. (EK. B.1.-3., D.7.)



Resim 3.22. B. Bazilika Narteks, Side Belediyesi 2005

3.1. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE ATHENA VE APOLLON TAPINAKLARININ MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve Prof. Dr. Jale Inan tarafından Kutsal Alanda yapılan araştırmalarda, buranın Roma Dönemi öncesi kullanımı ve yapılarına ilişkin bir belge veya kalıntıya ulaşılamamış, ancak yarım adayı çevreleyen Deniz Surlarının tarihinin Hellenistik Döneme kadar geriye gittiğini belirlenmiştir. Hellenistik Dönemde burayı çevreleyen surun içinde hangi yapıların bulunduğunu saptamak zordur, ancak üst zeminin hemen altında başlayan ana kaya katmanı ve deniz seviyesinin yüksekliği buradaki öncül yapıların temeline kadar sökülüp üzerilerine tekrar yapıların yapılmış olabileceği varsayımını da gösterir.

Antik Side şehrinin hellenistik limanına hakim önemli törensel meydanlarında birine açılan bu alan, sikkeler üzerinde de betimlenen kentin iki önemli tanrısı, Athena ve Apollon'a itaaf edilmiş olmalıdır. Yaklaşık aynı boyutta olan tapınaklar Roma Döneminin ve mimarisinin özelliklerini göstermektedir. Roma Mimarisinde Tapınaklar⁶⁵ Hellen Mimarisinden⁶⁶ farklı olarak tanımlanabilir alanlarda, başka yapılarla birlikte, ön cepheleri vurgulanarak oldukça yüksek bir podyumda yapılmaktadır. Ancak Side de tapınaklarda yüksek bir podyumdan vazgeçilmiş sadece arkada limana bakan cephede zemin kot farkından dolayı bir yükselti yapılmış önde üç basamağın krepis üstüne Tapınak oturtulmuştur.(EK D.1., D.17.-22.) (Res. 3.23., 3.24.)

Roma Tapınaklarında halk tapınağın içerisine girmez sadece dışarda altara sunağını sunar, özel dini günlerde tapınak yontuları dışarıya çıkarılırdı. Halk bayramlarda önemli günlerde tapınağın önünde toplanır ve tapınağın basamağından seslenen yöneticiler ve rahipleri dinlerdi.

Roma Tapınağı sütunlu bir ön cephe, içinde tanrı heykellerinin bulunduğu bir cella ve az eğimli bir çatı ve adaklar için bir sunaktan oluşmaktadır.

Tapınaklar sütun sayılarına ve mimari düzenlerine plan ve biçimlerine göre adlandırılırlar. Templum in Antis, Çift Anteli, Prostylos, Amphiprostylos, Pteripteros, Pseudo-pteripteros, Dipteros, Pseudodipteros, Tolos.⁶⁷ Dor, Ion, Korinth ve Kompozit

⁶⁵ Stierlin 2004,7; Ward-Perkins 1994, 299; Ward Perkins 1974, 42.

⁶⁶ Gruben 2001, 28; Wheeler 2004, 86.

⁶⁷ Mutlu 1996, 46; Vitruvius 1993, 52.

düzen. Megaron⁶⁸ planlı olabilecekleri gibi Roma Pantheon, Side Tykhe Tapınağı⁶⁹ gibi yuvarlak veya Men Tapınağı gibi yarım yuvarlakta olabilirler. Tapınaklar hangi düzende⁷⁰ olurlarsa olsunlar ilk başlangıçta sadece tanrılara itaaf edilmiş M.S. I. yy. ile birlikte Anadolu'da bilinen ilk örnek Ankara Augustus Tapınağı olmak üzere kendini tanrı olarak gören Roma İmparatorlarınınada adanmıştır.⁷¹



Resim 3. 23. Apollon Tanıpınağı
Batı, Podyum, Kaderli 2005



Resim 3. 24. Apollon Tapınağı
Batı Görünüş, Kaderli 2005

⁶⁸Megaron planlı ilk tapınakların kökenleri hakkında bir bunların ilk Anadolu'da ortaya çıktığı, bu planın en eski örneğine M.Ö. 3000 dolaylarında Troia kentinde rastlanılmaktadır. İlk tapınakların ahşap sütunlarla desteklendikleri ve cellalarının bir tepe penceresi ile aydınlatıldığı düşünülmektedir. Arkaik dönemden itibaren Tapınaklar daha büyük ve görkemli yapılmaya başlanılmış aynı mimari Tapınak Mezarlarda, Hazine Dairelerinde de kullanılmıştır.

⁶⁹Mansel 1978, 157.

⁷⁰İlk Tapınaklar dor veya ion düzeninde, M.Ö. V.'dan sonra ise korinth ve kompozit düzeninde daha çok tercih edilmiştir. Dor Düzeni diğerlerine göre daha kaba ve yalındır. Sütunlar kalın bezemeler daha geometrik ve statik kaygı daha fazladır. En ünlü dor tapınağı Atina'daki Parthenondur. Anadolu'da ise Asoss Athena Tapınağı bilinen tek örnektir. Ion düzeninde sütunlar daha ince ve narin, başlıklar volütlü, arşitrav ve frizler işlemelidir. Korinth düzeninde sütunlar ve kaideler ion düzenindeki gibi ancak başlıklar akanthus yaprakları ile bezelidir. Kompozit düzen ise bu iki düzenin karışımından oluşmaktadır.

⁷¹Büyükkolancı 2000: Özellikle Adada gibi Anadolu kentleri ayrıcalıklar için yöneticilerine tapınaklar adanmışlardır.



Resim 3.25. Apollon Tapınağı Başlık, Kaderli 2005



Resim 3.26. Athena Tapınağı Başlık, Kaderli 2005

Tapınakların plan gelişimleri genişliğin artması ve uzunluğunun azalması yönünde olmuştur. Genelde kullanılan sütun sayısı 6x 17 ile 6x 11 arasında değişmektedir.

Side Apollon Tapınağı 6x 11 sütun sayısı, Korinth düzeninde, Athena da aynı sütun sayısına sahip ancak Kompozit düzende tasarlanmıştır.(EK D.C.24.) (Res. 3.25., 3.26.) Ancak bunun dışında genel mimarileri ve ölçüleri ile birbirlerine çok benzemektedirler. Bu açıdan üst yapısına ilişkin çok az mimari elemanı olan Athena Tapınağının arşitrav, friz, geison, alınlıklar, çatı eğimi ve konstrüksiyonunun Apollon Tapınağına benzer kabul edilmiştir. (Res. 3.27.) Plan düzeni bakımından iki tapınakta da en yakın benzer örnekler, Magnesia Athena Tapınağı⁷², Priene Athena Tapınağı⁷³, Smyrna Athena Tapınağı,⁷⁴ Sagalassos Antoninus Pius Tapınağı,⁷⁵ Alabanda Apollon Tapınağı,⁷⁶ Klaros Apollon Tapınağı,⁷⁷ Letoon Apollon ve Leto Tapınağıdır.⁷⁸ Daha çok Erken, Hellenistik Dönemde tercih edilen plan tipinin en yakın Roma Dönemi örneği Sagalassos'ta dır. Bunlardan son iki tapınak benzer birliktelik, kutsal alanda üçüncü Artemis Tapınağı ile de yan yana üçlü grup oluşturmaktadır. Plan, en-boy olarak Side Apollon Tapınağı 1/1.8, Athena Tapınağı 1/2 orantı ile tasarlanmıştır. Genelde Roma Dönemi tapınaklarında kullanılan oran 1/1.2 -1/1.4 arasındadır.

⁷² Bean 2001, 180; Bingöl 1998, 76.

⁷³ Rumscheid 2000, 118.

⁷⁴ Akurgal 1983, Abb 74,75.

⁷⁵ Serdaroğlu 2004, 192.

⁷⁶ Serdaroğlu 2004, 181.

⁷⁷ Serdaroğlu 2004, 172.

⁷⁸ Courtils 2003, 134.



Resim 3.27. Kutsal Alan, Tapınaklar, 2005, Kaderli

Daha önce yapılan araştırmalar ve bu çalışma kapsamında yapılan temizlikte anıtların kesin tarihleri veya kime adandığı ile ilgili bir belgeye ulaşılamamıştır. Ancak diğer yapıların bezemelerindeki benzerlikler karşılaştırılarak bir zaman çizelgesine ulaşılabilir. Buna göre Anıtlar en yakınlarındaki stunbaşlıklarına göre Agoradaki başlıklar, Sütunlu Caddedeki başlıklar, Tykhe ve Men Tapınağı başlıkları, Medusa kabartmaları ise tiyatrodaki I. kat arşitravları ile karşılaştırılabilir. (EK B.20.)

Side de Anadolu'daki diğer kentlerde de olduğu gibi M.S. II. yy. ile birlikte yoğun bir imar faaliyetine başlanılmış Tiyatro, Tapınaklar gibi büyük Anıtsal yapılar yenilenmiştir. Bu dönemde özellikle malzeme ve bunları işleyecek ustaların, Prokennesos dan mermer büyük kentlerden iş gücü tamamlanmıştır.

3.2. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE BÜYÜK BAZİLİKA, MARTYRİONUN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Roma döneminde “ibadet” bireysel ve açık alanlarda sürdürülen bir aktivite Hıristiyanlıkta ise bir “cemaat” dinidir.⁷⁹ Bu yeni dinin inananların topluluklar halinde ibadet edebilmeleri için kapalı ve geniş mekanlara gereksinim göstermişlerdir.⁸⁰ Yeni dinin ibadet mekânları pagan tapınaklardan daha farklı ve Hıristiyanlığın yeni ibadet yerleri ile yeni hukuki ve sosyal hayata uyarak tasarlanmıştır.⁸¹ Erken Hıristiyanlık Dönemine ait birçok belge bulunmasına karşın, bu döneme ait buluntular ve yapısal kalıntılar çok azdır.⁸²

Bizans İmparatorluğu'nun ilk kurucu İmparatoru olan Constantinus, M.S. IV. yüzyıla kadar hızlı bir yayılış gösteren Hıristiyan inancına yönelik yapılan baskı ve zulümleri M.S. IV. yüzyılın başlarında Milano Fermanı ile durdurmuş, bu safhadan sonra ise, Hıristiyanlık bir din olarak kabul görmüş ve baştan beri sürdürdüğü gizli saklı yayılış daha fazla hız kazanmaya başlamıştır.

IV. yüzyıldan sonra başkent Konstantinople'de, kiliselerin yapımıyla ve patrikliğinde kurulmasıyla birlikte kilise, kendi dini gücünü İmparatorluk içinde oluşturmaya başlamıştır. Kiliselerin ülkenin her yanında inşa edilmesiyle, Constantinopolis'de, kiliseye ve ruhban sınıfına çeşitli ayrıcalıklar getirerek Bizans kilisesinin yetki alanlarını da genişletmiştir. (E K . A 2)

İlk kiliselerde toplanan Hıristiyan cemaatini gönüllü bir idareci, yani piskopos yönetmektedir. Sonraları Roma'nın ilk piskoposunun, yetkisini Hz. İsa'dan aldığına inanıldığı için, Roma piskoposu diğerlerine göre üstünlük kazanmıştır.

⁷⁹Bireyler tapınaklara giderek, sunularını, adaklarını sunarlardı. Hıristiyanlar ise toplu halde dua eder, ayinler yapar, birlikte ortak bir yemeği paylaşırlar.

⁸⁰Mathews 1993, 93: MÖ. I. ve II. yy.'larda 'bazilika'lar belirli, kesin bir mimari formasyon oluşturmamış, çoğunlukla dini olmayan işlevler yüklenmiştir. Ward-Perkins 2003, 452; Krautheimer 1986, 54, 517.

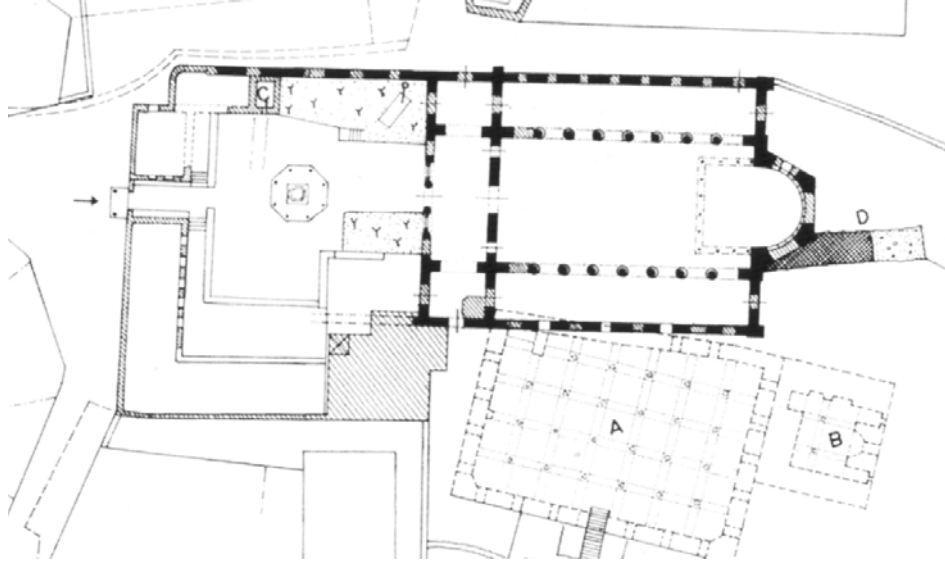
⁸¹Ward-Perkins 2003, 447: Bazilikalar, IV. yy. başında kilise binalarına dönüştürülmelerinden en az 5 yüzyıl önce kullanılmaya başlanmışlardır. Kayıtlarda rastlanan ilk bazilika İÖ 184 yılında Cato tarafından inşa edilmiş geniş, kamuya açık bir toplantı salonudur. Vitruvius, Kitap V, 97-101.

⁸²Koch 2007, 2.: Buna benzer şekilde Roma'da da kilise olarak kullanılmak için değiştirilmiş konut kalıntılarına rastlanılmıştır, ancak bu kalıntılar, üzerlerine inşa edilen sonraki dönem yapıları ile iç içe geçtikleri için, bugüne kadar detaylı bir çalışma yürütülemedi. Döneme ait en iyi korunmuş örnek, Suriye'de, İskender'in ordusu tarafından kurulan Dura Europos'da, ortaya çıkartılan bir ev-kiliseye ait kalıntılardır. Büyük olasılıkla M.S. 230 sıralarında bir konut olarak inşa edildiği düşünülen yapı daha sonra bir toplantı mekanı ve vaftizhane barındıracak şekilde düzenlenmiştir.

451 yılında Khalkedon Konsili, Doğu'yu, Roma'nın yetkisinden çıkararak İstanbul Patriği'nin yetkisi altına sokmuştur.

I.Constantinus ve kilise yetkilileri tarafından, başlangıçta kamusal işlevler için inşa edilmiş olan "bazilika"⁸³ bu yeni işlev için seçilmiştir.⁸⁴

Sonrasında M.S. VI. yüzyıldan itibaren Doğu ve Batıda yapılan ana bina tipi olmuştur. Bazilikalılar, çeşitli tiplerde inşa edilmişler ve çeşitli işlevler barındırmışlardır.⁸⁵



Resim 3. 28. İstanbul, Studios Bazilika Plan, Krautheimer 1986

Dönemin dini gereksinimlerine karşılık olarak geliştirilen bazilikalılar ile birlikte Pagan dönemin rotondaları, merkezi planlı mozoleleri, Hıristiyanlarca kullanılmaya

⁸³ Koch 2002, 39: Bazilika sözcüğü Yunanca basilike stoa ve 'krali salon' kelimelerinden, Latince *Basilica* kelimesinden türetilmiş ve genellikle çok nefli, dikdörtgen planlı toplantı mekanlarını ifade etmek için kullanılmıştır.

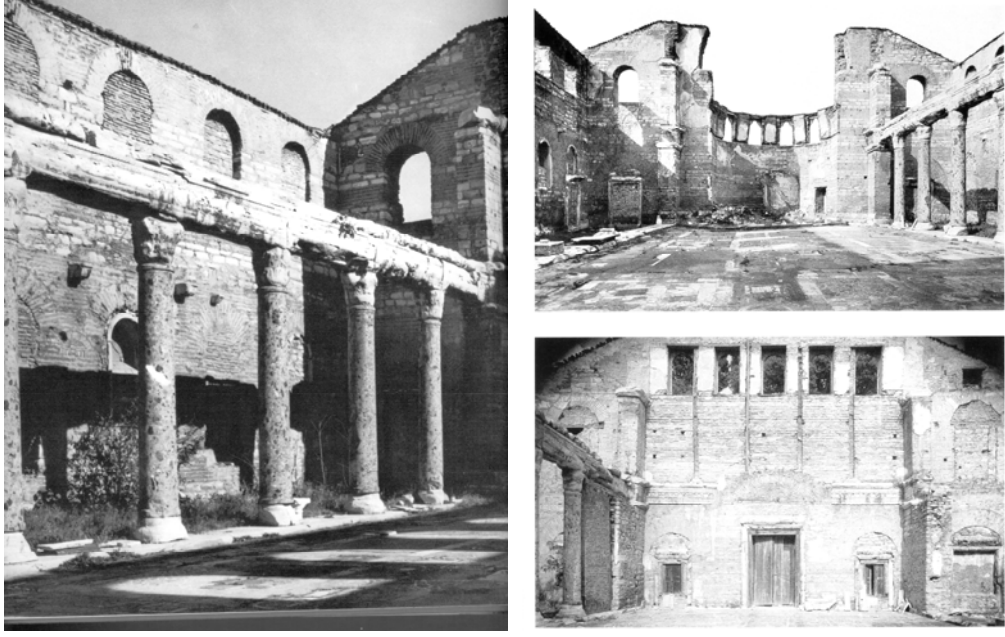
⁸⁴ Koch 2002: Bu kiliselerden ilki, Roma'da, M.S. 314 ile M.S. 319-320 yılları arasında inşa edilen St.Joan, Lateran Kilisesi'dir. Lateran Bazilikası'nın plan düzeni, bazı küçük değişikliklerle, kilise mimarisi için günümüze kadar ulaşan tipik bir çözüm olmuştur. Klasik Hıristiyan bazilikası, Lateran'da olduğu gibi, merkezde uzun eksen üzerinde yer alan dikdörtgen bir ana nef ve bu ana nefin her iki yanında, sütunlar ile ayrılan, tek ya da çift, yan neflerden oluşmaktadır. Lateran'a giriş, bir Portiko veya Propylon ile değil, doğrudan mekana açılan kapılar ile sağlanmıştır. Sonraki örneklerde Neflerin önüne, bir giriş holü Narteks yerleştirilmiş ve Narteks önlerine, hazırlık, toplanma mekanını niteliğindeki ön avluların Atriumun inşaa edilmesi ile gelişimini tamamlamıştır.

⁸⁵ Patsch 2004, 66.: Konstantin Dönemine ait çok fazla dini yapı ele geçmese de birkaç örnek sayılabilir. Roma'daki Salvator Kilisesi 313 yılında yaptırılmıştır. 'Basilica Constantiniana' bugünkü S. Giovanni in Laterona, sadece kaynaklarda adı geçen Tyros Kilisesi, Roma'daki büyük beş nefli Petrus kilisesinin yapımına 319 yılında başlanmıştır. Constantinus Roma Via Ostiense'de Aziz Paulus içinde bir kilise yaptırmıştır.

Constantinopolis imparatorluğun başkenti olarak kurulması ile birlikte, burada da Konstantin birçok kilise yaptırmıştır. Ancak bu yapılardan günümüze ulaşan yoktur. Hagia Sophia'nın yerinde Konstantin'in yaptırdığı 'Megela Ekklesia' adında saray kilisenin varlığı bilinmektedir.

başlanılmış, çeşitli eklerle bu yapılar Hıristiyan inancının gereklerinin yerine getirilmesine uygun mekanlar haline dönüştürülmüşlerdir.⁸⁶

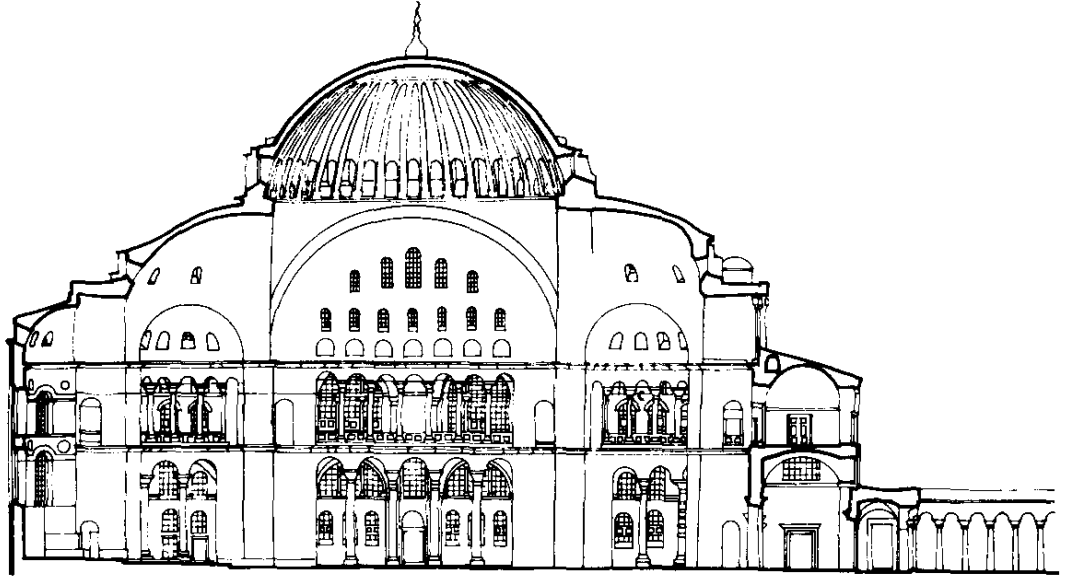
Bu dönemdeki kiliselerin planları Büyük Constantinüs bazilikalarından gelişerek, çoğunlukla sade olan üç nefli sistemde inşa edilmişlerdir. Constantinopolis bazilikalarında çoğunlukla, birbirinden az farklı kenar uzunluklarına sahip, 'kare'ye yakın, dikdörtgen plan tipleri uygulanmıştır. M.S. V. yy.'ın ikinci yarısına tarihlenen ve günümüze ulaşan tek örnek durumundaki İohannes Studios Kilisesidir. (Res. 3.28.)



Resim 3.29. İstanbul Studios Bazilikası Görünüş, Mango 1975

Studios Bazilikası (Res.3.29.) 3 nefli, naosu yaklaşık olarak 25x25 m ölçülerinde, basit bazilikal planlı bir yapıdır. Apsisi dışarıdan çokgen, içeriden dairesel planlı kilisenin, ana nefinden 7 çift sütunla ayrılan yan neflerinin ve narteksinin üzerlerinde, yapıldığı dönemde, galeriler bulunduğu bilinmektedir. Mimari özellikleri bakımından Büyük Bazilika ile benzeyen yapıda, yine Side örnekleri gibi Piskoposluk Bazilikasında da olduğu gibi buradada Roma dönemi yapı taşları ve sütunların üzerinde düz arşitravlar kullanılmıştır.

⁸⁶Pekak 1984, 156–158.: İmparator Justinianos Dönemi öncesinde, İstanbul'da yaptırılan beş bazilika hakkında bilgimiz vardır; Studios Bazilikası Aya Sofya ve Aya İrini Kiliselerinin ilk yapıları, Petros-Paulos Bazilikası ve Bayezid A Bazilikası. Santa Costanza ve Lateran Vaftizhanesi'nin verilebileceği merkezi planlı vaftizhaneler, heroize etme olgusunu yaşatıldığı Martyrionlar, bu dönüşüm sonucu kullanılmaya başlanmışlardır.

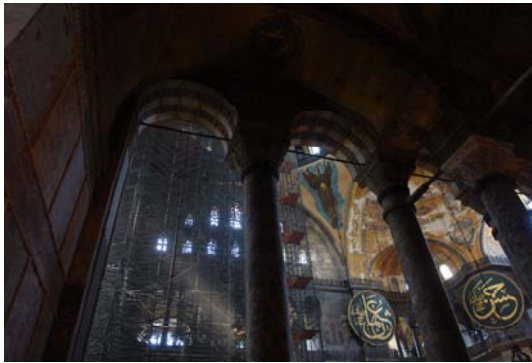


0 5 20 m

Resim 3.30. İstanbul, Hagia Sophia Kesit, Krautheimer 1986

Merkezi plan şeması Hıristiyan mimarisine uyarlanmış M.S. V. ve VI. yy. boyunca, bazilikal plan ve merkezi bir ana mekanın birleştirilmesi düşüncesinin ürünü olan farklı örnekler tasarlanmıştır.⁸⁷

Bu iki farklı planın birlikte uygulanmasına en iyi örnek M.S. VI. yy.'ın ilk yarısında inşa edilen, Erken Hıristiyanlık Döneminin en önemli anıtı Hagia Sophia'dır.⁸⁸ (Res. 3.30.)



Resim 3.31. İstanbul, Hagia Sophia, Kaderli 2008



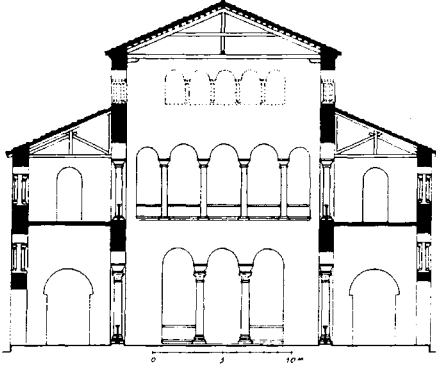
Resim 3.32. İstanbul, Hagia Sophia Kaderli 2008

⁸⁷ Müller-Wiener 2002, 78: M.S. 5. yy. Aya Sofya'sının da benzer oranlara sahip olduğuna dair arkeolojik kanıtlar bulunmaktadır. Acem Ağa Mescidi; Aya İrini, 112–113; İmrahor Camii; Kalenderhane Camii, 154; Hagios Polyuktos, 192.

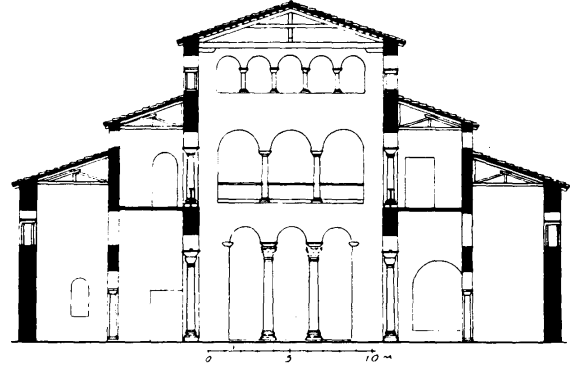
⁸⁸ Strube 2000: Constantinopolis de diğer erken örnekler, M.S. 532 yılında yapımına başlanan St. Irene, St. Polyuktos ve St. Sergius ve Bacchus M.S. 536 kiliseleridir. Ancak en gelişmiş örneğinin inşasına M.S. 527 yılında başlanmış olan kubbeli bazilikalının öncül nitelikteki daha sade örnekleri, Constantinopolis dışında, özellikle Güney Anadolu'da, Kilikia ve Suriye'dedir.

Bu dönemde Pamphylia bölgesinde Hıristiyanlığın giderek gelişmesi ve çoğalması, dinsel yapılara olan ihtiyaçları artırmıştır. Bölgedeki ilk örneklere ait dini bir yapı belgelenememiş ancak bu yapıların daha çok küçük boyutlu sade bazilikal plan tipinde oldukları düşünülmektedir.

Side Piskoposluk Bazilikası gibi beş nefli Bazilikal planlar (EK F.3.) Erken Bizans dönemlerinde Anıt boyutundaki dinsel yapılarda kullanılmıştır.⁸⁹(Res. 3.33., 3.34.)



Resim 3.33. Bazilika Üç Nefli, Kesit
Orlandos 1968



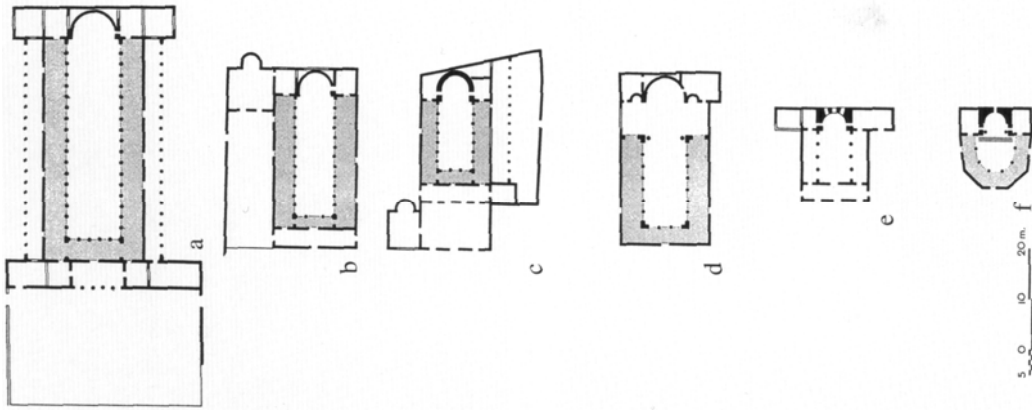
Resim 3.34. Bazilika Beş Nefli Kesit,
Orlandos 1968

Erken Bizans Dönemi Bazilikaları, yapının nerede ise kendisi kadar büyük atriumu ile birlikte tasarlanmıştır. Atriumlarda çevre duvarı ile birlikte gelen cemaatin korunması için etrafında sütunlu revaklar düşünülmüştür. Bu Atriumlara en yakın örnek Side Piskoposluk Sarayı Bazilikası (F.2., F.3.), Perge A ve B Bazilikaları, (F.11.), Constantinopolis'ten Hagios Studios (Res. 3.28.), Hagia Sophia, Hagia Eirene, (F.10.) örnek olarak gösterebiliriz. Side Kutsal Alandaki Büyük Bazilikanın atriumu yaklaşık 48x48m lik kare planı ile Hagia Sophia'dan daha büyüktür. Anadolu'da önemli Anıtsal yapılarda büyük atriumlar tercih edilirken Yunanistan ve Suriye'deki Erken Dönem örneklerinde daha çok Bazilikaya anıtsal bir giriş yapılmıştır. (EK F.10.)

Erken Hıristiyanlık Bazilikaları transept, galeri, tepe penceresi (clerestory), yan odalar-pastophorion gibi farklılıkların ise liturjik sermoniden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bunun tam olarak gerçeği yansıtmadığı konusunda Mango, Matthews ve Krautheimer aynı görüşü paylaşırlar 'form'un çoğunlukla liturjik işlevi yansıtmadığını belirtirler.

⁸⁹ Bir tören kilisesi olan St. Peters Bazilikası M.S. 319/322, atriumun yapıya sonradan eklenmiş olma olasılığında dahi, bu yapısal öğeyi barındıran ilk örnektir. Lateran, St. Peters Bazilikaları ve Doğu Kutsal Gömüt Kiliseleri gibi büyük anı kiliselerinde kullanılan beş nefli sistemin bilinen en geç örneği, Selanik'te bulunan St. Demetrios Kilisesi'dir. M.S. V. yy. ortası, V. yy.'da bazilika, doğuda ve batıda, 'kilise'ye ait, özel ve belirli bir biçim olarak yaygınlaşmıştır.

“Liturji” kelimesi, Hıristiyan dini törenleri, ayinleri anlamına gelmektedir. Bizans tarihinde ise, liturji, özellikle eukharistik⁹⁰ törene işaret eder. Hıristiyanlığın ortaya çıkışından itibaren, liturjik öğeler, özellikle vaftiz ve eukharistik ayin Hıristiyan ibadetinin ana parçaları olmuşlardır. Liturjik törenler, şarap, ekme⁶², su, yağ, tuz, mum, tütsü, dini resim, heykel, ya da çeşitli simgeler gibi objeler, altar, vaftiz kurnası gibi donanımlar, dini kostümler, kilise, vaftizhane gibi yapılar, kutsama, meshetme, şarkı söyleme, yeme, öpme, giyinme ya da soyunma, diz çökme gibi ayinle ilgili hareketleri içerir.⁹¹



Resim 3.35. Suriye El Bara Kiliseleri, M.S. VI. yy. Strube 2000

Pastophorion- Diaknikhon- Prothesis gibi isimlerle adlandırılan apsin yanındaki mekanların, kesin olmamakla birlikte, rahiplerin hazırlanması, kutsal eşyaların saklanması, hazırlık odaları olarak işlevlendirildikleri düşünülmektedir.⁹²

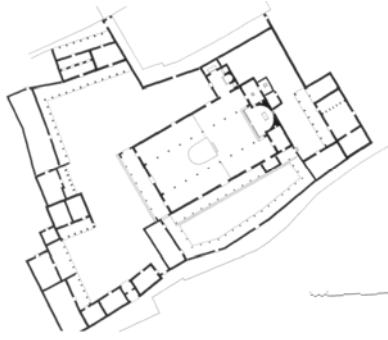
Ancak kesin olmamakla birlikte bunların geçiş odası, dua odası, martyr şapeli, vaftiz odası gibi farklı kullanımları da barındırdıkları belirtilir.⁹³ (Res. 3.35.,- 3.37.) Daha çok erken Suriye ve Akdeniz Bölgesindeki Bazilikalarda görülen pastophorionlar şekil ve işlev değiştirerek özel şapel olarak geç dönemlere kadar kullanılmıştır.

⁹⁰Eukharistik törenin özünü, Hz. İsa'nın son akşam yemeğinin sembolik olarak canlandırılması, anılması oluşturur. İncil, inananlara, Hz. İsa'nın fedakârlığı, kendini adanması üzerine kurulu bir ibadet modeli sunar.

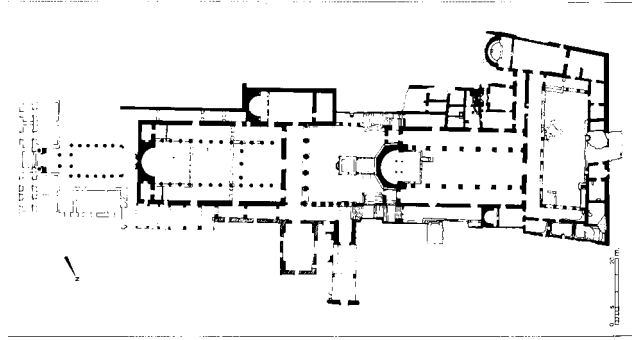
⁹¹Din adamı, ekme ve şarabı takdis ederek lokma ve yudumları cemaate dağıtır, cemaat bu şekilde ayine katılmış olur ve tanrıya sunulan kurbanla özdeşleşir. IV. yy.'dan itibaren, İncil ve liturjinin yorumlanmasında tipolojik ve alegorik metotlar yaygınlaşmış, sembolik anlatımlarda farklılaşma başlamıştır. Daha sonra, bu farklılaşmaların dizginlenmesi için belli kentlerde çalışmalar yapılmış, yazılı liturjiler oluşturulmuştur. Ancak bu farklılaşmalar sadece bölgesel olarak kalmamış, Hz. İsa ile ilgili inanç ayrılıkları da ortaya çıkınca ciddi tartışmalar başlamış ve bu süreç mezhep ayrılıklarına kadar varmıştır.

⁹²Christern 1986, 196; Asutay 1998, 7; Krautheimer 1986, 519; Mango 1975, 35.

⁹³Asutay 1998, 12.

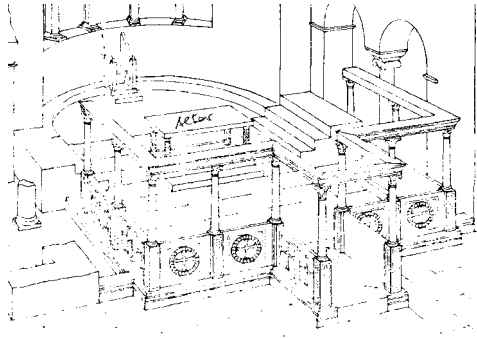


Resim 3.36. Suriye Brad Julianus
Strube 2000

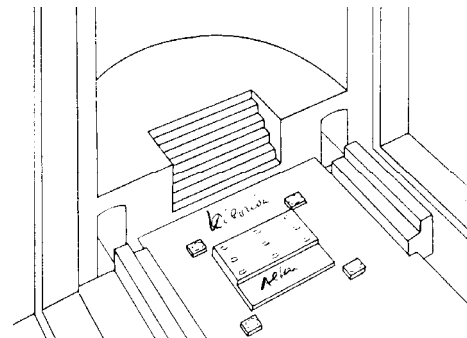


Resim 3.37. Cathedral, Suriye Gerusa
Strube 2000

Side Büyük Bazilika da apsisin yanındaki mekanların bu gelenekten etkilenerek yapıldığı ve bunların arkaya açılan kapılarla buranın bir hazırlık veya liturjik anlamda geçiş odası gibi düşünüldüğü söylenebilir. (EK B.1., B.2., B.9., D.13.) Side ve Perge'deki aynı dönem örneklerinde (EK F.1.) geçiş, kapı yerine sadece bazılarında pencereler konmuştur. Erken Bizans Dönemi Suriye Bazilikalarında tam kesin olmamakla birlikte benzer geçişler bırakılmıştır. (EK F.7., F.8.)



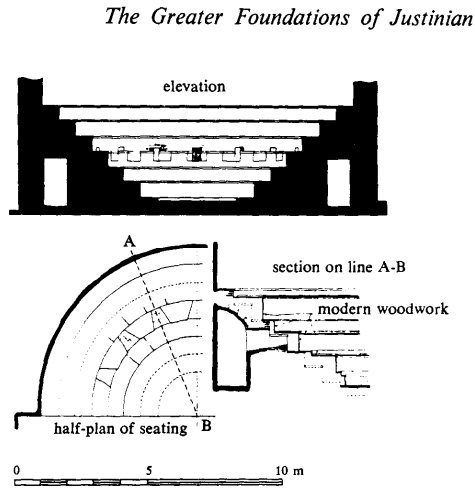
Resim 3. 38. Bazilika Bema
Orlandos 1968



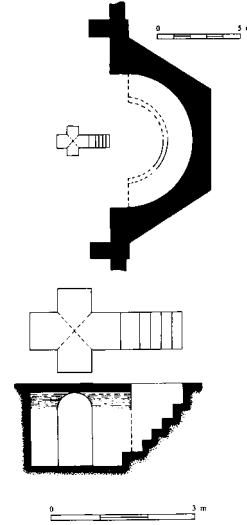
Resim 3. 39. Bazilika Apsis,
Orlandos 1968

Kilise yapılarında varolan mimari bileşenler ve işlevsel öğeler bölgelere göre farklılık gösterse de en temel öğeler gösterilmeye çalışılmıştır. Hıristiyan ibadetinin çekirdeğini oluşturduğu belirtilen eukharist törenin odak noktası, bemada yer alan sunak, yani altardır. (Res. 3.38.) (EK D.14., D.15., D.16., F.8.)

Ayinin ana malzemeleri ekmek ve şarap altar üzerinde takdis edilir. İlk altarların (*mensae*) ahşap ve portatif oldukları tahmin edilmektedir. M.S. IV. yy.'dan itibaren, altarların kilise içindeki yerleri sabitleşmiş, malzemeleri ise "taş" olarak değişmiştir.



Resim 3.40. Bazilika Apsis,
Mathews 1995



Resim 3.41. Istanbul, Studios, Apsis
Mathews 1995

(Res. 3.39.) Erken dönem altarı kutu gibi prizmatik geometrilere sahiplerdi. Bazılarında Studios Bazilikası gibi altında krypt denilen Kutsal Mezar vardı. (Res. 3.41.) Kimi örnekler, Hagia Sophia da olduğu gibi, bema döşemesinden yükseltilmiş bir platform üzerine yerleştirilmişlerdir. Altarın yanında, rahiplerin ayinin bir parçası olan kutsal yıkama işlemi yapabilecekleri *thalassa* denen küçük havuzlar bulunurdu. Bu havuzlar aynı zamanda bazı durumlarda vaftiz havuzu olarak kullanılmaktaydı. (Res. 3.8., 3.9., 3.10.) Martyriondaki kuzey-batıdaki nişin içersindeki çeşmenin böyle bir amaç için yapıldığı tartışılabilir.



Resim 3.42. B. Bazilika, Apsis
Kaderli 2005



Resim 3.43. B. Bazilika, Apsis,
Side Belediyesi 2006

Büyük Bazilikanın apsisin önünde bemanın ortasında yer alan altarın sadece ön iki sütun kaideleri *in situ* kalmış, (Res. 3.42., 3.44.) diğer iki kaide sonradan yapılan Küçük Bazilikanın apsisinin altına geldiği için gözükmemektedir. (Res. 3.43.) İki kaidenin açıklıkları ve çaplarına bakarak çok yüksek olmayan dört sütun üzerine yükselen çatı ile taçlandırılan bir altar olmalıdır. (EK D.15., D.16.)

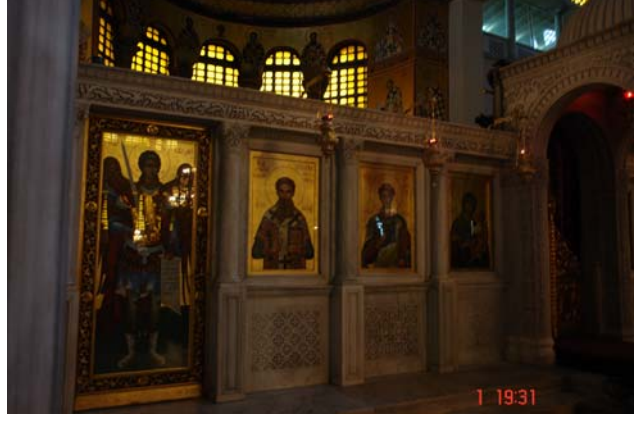


Resim 3. 44. B. Bazilika Bema, Kaderli 2005

Altarı içine alan bema, Bizans kiliselerinde, naosun doğusunda, apsis önünde yer alan bölümdür. Erken örneklerde, bema, çoğunlukla templan ile ana neften ayrılır. Bu bölüm sadece ayini yürüten dini kişilerin girebildiği “kutsal” bir alandır. Din adamı bu bölümde, sunak arkasında yer alarak, kurtarıcının geleceği doğu yönüne yönelir.

Büyük Bazilkanın beması, orta nefte stylobatlardan ayrı, apsisin iki yanında yer alan anıtsal kemeri taşıyan sütun kaideleri (EK C.30.) hemen bitiminde başlayarak iki yandan ve bir orta akstan olmak üzere üç girişi olan dikdörtgen bir kutsal alan oluşturur. (EK D.2.) Bemanın sadece alt basamakları günümüze ulaşmıştır. (Res. 3.44.) Basamaklarının profillerinin bir kısmının zeminin altında kalmasından dolayı bu bemayı oluşturan mimari elemanlarında başka bir yapıdan getirilerek ikinci kullanımı olduğu bemayı çevreleyen korkuluk ve sütunların- dikmelerin oturma izleri görülmektedir. (EK D.8.)

Büyük Bazilkanın güneyinde yapılan temizlik çalışmaları sırasında ele geçen bazı korkuluk ve destek parçaları bemaya ait olabilir. (EK C.1., C.2., C.25., C.26.)

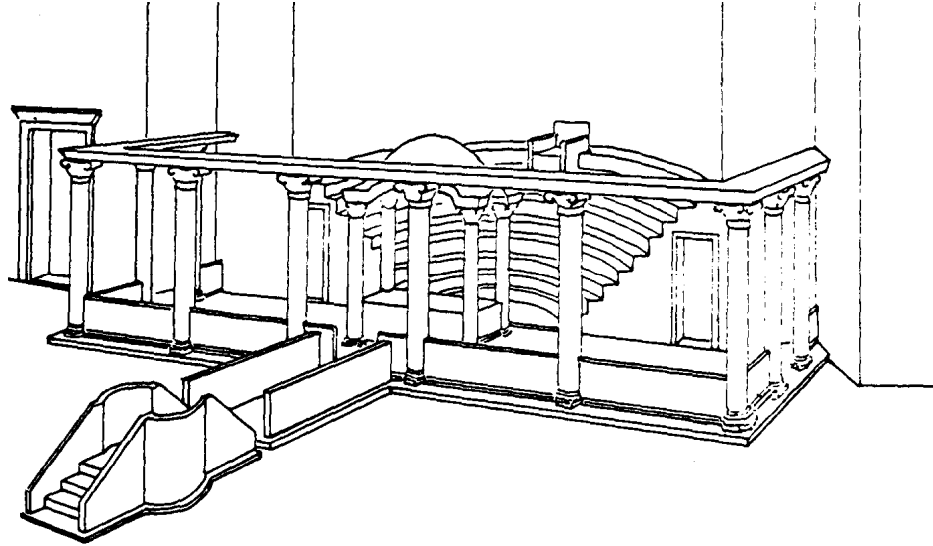


Resim 3.45. B. Bazilika Güney Niş
Kaderli 2005

Resim 3.46. Selanik Hagia Demertios
Templon, Kaderli 2008

Yine daha önce Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel tarafından arştırmalarda ele geçen ve bugün müzenin bahçesinde bulunan çiçek motifli friz parçasının veya 2005 temizlik önçalışmaları sırasında nişlerin içinden çıkan haçlı bir arşitrav parçasının (Res. 3.45.) Büyük Bazilika veya Küçük Bazilikanın bemasının templonuna ait olabileceği düşünülmektedir.

Bema ve altarın gerisinde yer alan yarım daire planlı apsis, bazı yapılarda “*synthronon*” diye adlandırılan oturma yerlerine sahiptir. (EK D.14.-16.) (Res. 3.47.)



Resim 3. 47. Bazilika Solea, Mathews 1995

M.S. V. yy. ortalarında, alçak bir parapet şeklinde olan templon sonraki dönemlerde daha yüksek bir yapı kazanmıştır. Bu yapı, stylobat üzerinde, yaklaşık bel hizasına kadar yükselen payeler, bunlar arasına konmuş plaklar ve üzerlerine yerleştirilmiş

sütunlar ile sütunların üzerinde yer alan arşitrav bloklarından oluşmaktadır. (EK D.15.) (Res. 3.46.)



Resim 3.48. Tekirdağ Müze,
Ambon, Kaderli 2008



Resim 3.49. Antalya Müze, Ambon,
Kaderli 2008

Templon ile batı duvarı arasında, nef kısmında konumlandırılan ambon çoğunlukla 4, 6 veya 8 sütun üzerinde duran bir platformdur. İlk olarak M.S. IV. yy.'ın 2. yarısında gözlenmeye başlanan amboların günümüze ulaşan örnekleri çoğunlukla M.S. V. ve VI. yy.'lara tarihlenmektedir. Solea boyunca (templon ile ambonu birleştiren geçit çizgisi) düzenlenen geçit, ayinin klasik bölümlerinden olduğu için, liturjik olarak ambon, bema ile birlikte, kilisenin en önemli iki odak noktalarından biri olmuştur. (Res. 3.46., 3.47.)

Bugün Küçük bazilikanın içinde spiral bezemeli dört büyük parçaya ayrılmış ve bir ambona ait olduğu düşünülen bir mimari eleman bulunmaktadır. (EK C.3.) Bu parçalar Hagia Sophia örneğinde olduğu gibi iki taraftan merdivenler ile çıkışlı, yüksek bir ambona ait olmalıdır. (EK C.19.) Bu örneklerin yanında İstanbul (Res. 3.50., 3.51.) ve Antalya (Res. 3.49.) Tekirdağ (Res. 3.48.) Arkeoloji Müzelerinde sergilenen erken dönem ambon tek veya çift çıkışlı farklı formlarda olabilmektedir. 1960'larda bu alanda Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel tarafından yapılan araştırmalarda buluntu yeri tam kesin olmamakla birlikte bir kaç parça yine bir ambona ait olduğu düşünülen korkuluk destek elemanları bulunmuş ve müzeye teslim edilmiştir. (EK C.4.,C.19.-22.) Erken Bizans dönemi mimari özellikleri gösteren çiftbaşlı kartal, örgülü haç motifi, düğümlü desenli destek parçasının hepsinin bir ambonamı ait olduğunu söylemek yanlış olabilir.



Resim 3.50. İstanbul, Arkeoloji M.
Ambon, Kaderli 2008



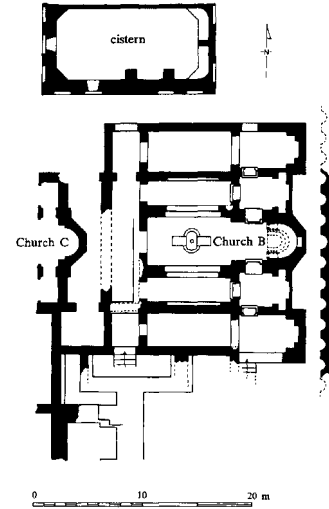
Resim 3.51. İstanbul, Arkeoloji M.
Ambon, Kaderli 2008

Erken Hıristiyanlık kiliselerinde kutsal bema, ambon, prothesis odaları dışındaki alanların kimler tarafından kullanıldığı tam açık değildir. Kathakumenler, yeni vaftiz olanlar, erkekler ve kadınlar, halk ve aristokratların yerleri belirsizdir. Bunların bölgelere göre değiştiği Yunanistan (Res. 3.52.) ve Suriye farklı olduğu güney kıyıların ise her iki yönden de etkilendiği bilinmektedir.

Yunanistandaki bazilikalarda orta nefin parapetlerle ayrıldığı, ve orta kısmın dinsel törenler ve rahipler için ayrıldığı düşünülmektedir. Bu gelenekte, Erken Bizans Döneminden başkent de tek Beyazıt Bazilikası görülmektedir. (Res. 3.53.)



Resim 3.52. Selanik, Hagios Demetrios,
Kaderli 2008



Resim 3.53. İstanbul, Beyazıt
Bazilika, Mathews 1995

Erken Dönem Bazilikalarının büyük bir kısmında, Side Büyük Bazilikada da görüldüğü gibi, ikinci bir u şeklinde galeri katı bulunmaktadır. Bu galerilerin

Kathakumenler veya kadınlar için olduğu kilisede ayinin bir kısmına katılabildikleri ve daha sonra diğerlerini rahatsız etmeden ayrı merdivenle dışarı çıktıkları belirtilmektedir.⁹⁴ Bu merdiven çözümüne en iyi örnek, Yunanistan Philippi Bazilikası (EK F.10.) Nea Anchialos Bazilikasıdır.



Resim 3.54. B. Bazilika, Narteks
Kaderli 2008

Resim 3.55. B. Bazilika, Narteks
Kuzey Yan Mekan, Kaderli 2006

Side Büyük Bazilikada üst galeri katına nasıl ulaşıldığı saptanamamıştır.(Res. 3.54.) Üst galerilere narteks yan mekanlardan çıkıldığı en azından oradanda bir bağlantının olması gerektiği düşünülmektedir. (Res. 3.55.), (EK D.12.-16.)

Narteks yan mekanlarda ne iç yüzeylerinde nede dış duvarlarında bir merdivene ait bir iz görülebilmştir. Bu ahşap konstrüksiyonlu bir merdiven veya sadece nerede ise tümüyle duvarları yok olmuş güney yan mekandan bir çıkış planlanmış olabileceği varsayımınıda dikkate almak gerekir.

3.3. KUTSAL ALANIN TARİHSEL GELİŞİMİ İÇERİSİNDE KÜÇÜK BAZİLİKANIN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Ekonomik açıdan, erken dönemde kilise inşaatı ağırlıklı olarak imparator ve ailesiyle az sayıdaki yüksek rütbeli din adamı tarafından yürütülen bir imar faaliyetiyken orta ve geç dönemde idari sistemdeki değişimler ve güçlü aristokrat ailelerin doğması inşa faaliyetlerine yeni katılımcılar eklemiştir. Bunun sonucunda çok sayıda ancak önceki devirlere kıyasla daha küçük ölçekte kilise inşa edilmiştir.⁹⁵

⁹⁴ Mathews 1995, 108.

⁹⁵ Dönem itibariyle ekonomik açıdan çok büyük sorunlar yaşanmamasına karşın, siyasi ve askeri sorunlar, özellikle şehir dışındaki manastırların korunmasını sorunlu hale getirmiştir. Özellikle bu dönemde hayata geçirilen yeni eyalet ordular ve tımar uygulamaları sonucunda gittikçe güçlenen bir taşralı aristokrat sınıfının doğmasının yanı sıra, bunlardan başkente gelenler de saygı görmek ve toplum içerisinde bir yer edinmek

Bu inşa faaliyetleri sırasında kapalı kollu Yunan haçının köşe odaları ve özellikle de bunların üst katları bu aristokrat sınıfının ihtiyaç duyduğu şey olan ayrıcalıklı ve kişiye özel ibadet mekanları sağlanmıştır. Olasılıkla bu sebeptendir ki sadece başkentte değil ama eyaletlerde de yüzyıllar boyunca kullanılan kapalı kollu Yunan haçı plan tipi, Kapadokya gibi kayadan oyma kilise yapılan bir bölgede dahi bu planın taklit edilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden küçük bölgesel farklılıklar dışında bu plan tipi Makedonya'dan Yunanistan'a, Bulgaristan'dan Ukrayna ve Rusya'ya hatta güney İtalya'ya kadar yayılan bir uygulama alanı bulmuştur. Doğum yeri ve kökeni her neresi olursa olsun kapalı kollu Yunan haçı tüm orta dönemin hakim tek plan tipi olmuştur.

Kapalı kollu Yunan haçında, haçı oluşturan kollar beşik tonozlarla desteklenmekte ve bunlardan köşelerdeki bölümlerin üzerleri ise çapraz tonozlarla örtülmektedir. Kubbe yüksek bir kasnak üzerinde ve üzerinde çok sayıda pencere bulunan biçimde tasarlanmıştır. Fakat bölgesel ayrılıklar plan tipinin farklı örneklerinde kendini göstermektedir.



Resim 3.56. Trilve Fatih Camii, Kaderli 2005

için kendi adlarıyla anılan dini binalar inşa etmeye başlamışlardır. Bu sebeple, en erken örneğinin Konstantinos Lips Manastır Kilisesi'nde görüldüğü şekliyle, bu dönemde oluşturulan ve zamanımıza kadar gelebilen kiliselerin büyük kısmı manastır kiliseleridir. Sayıları yüzleri bulan ve çoğu ekonomik sıkıntı çeken manastırlar umutsuz yere zenginlerden yardım ummaktaydılar. Ancak gücü yeten kişiler bir manastıra yardım etmek yerine yeni bir manastır kurmayı tercih etmişlerdir.

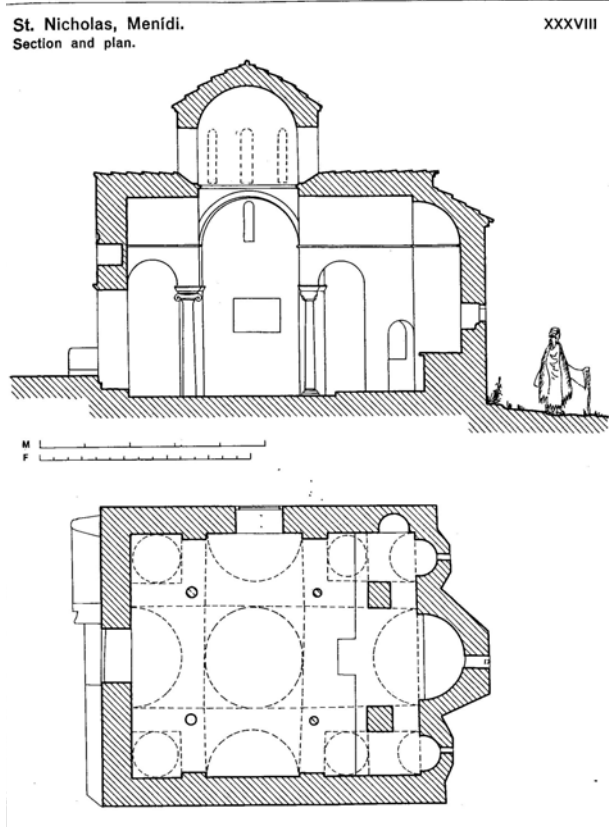
Kuzeye eklenen apsis ile farklı bir tip oluşmuştur. Ancak bu plan tipindeki yapıların en çok ve olgun örneğinin görüldüğü yer Ermeni mimarisidir. 639–640 yılları arasında inşa edilen Mren Katedrali en önemli örneklerden biridir. Bunu izleyen dönem boyunca bu plan tipinin yayılmasını takip etmek güçtür.



Resim 3.57. Trilye Fatih Camii, Kaderli 2005

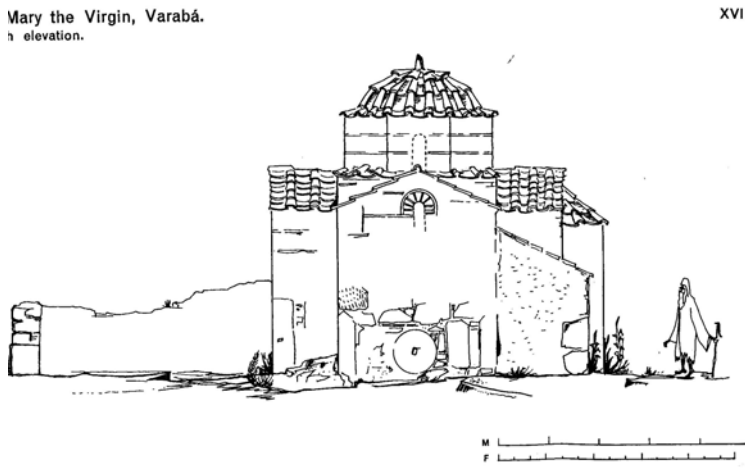
Ancak, yapılan en son araştırmalar göre Türkiye'deki Bizans eserleri arasında bu plan tipinde yapılmış en eski yapının Trilye Fatih Camii olduğu belirlenmiştir. (Res. 3.57., 3.56.) 799 yılına tarihlenen yapının Bizans dönemindeki adı ve ithafı bilinmemektedir.

Yeni dinin giderek kutupsallaşması Ortodoks mezhebinde İkonoklast olarak bilinen ve yalnızca pagan dininin simgelerini değil, Hıristiyan dininin tasvirlerini de dine aykırı bulan bir sürece yol açmıştır. M.S. VI.- VII. yüzyılda Bizans'ta yaşanan İkonakırıcılık dönemi, sanat eserlerinin büyük ölçüde zarar görmesine neden olmuş, dini inanışın yansımaları olan ikonalar tahrib edilmiş veya üzerlerine beyaz badana çekilmiştir. İkonacılığın bittiği döneme kadar manastırlardaki rahipler takip edilmemiş, bunlarda ısrarla gizli olarak ikonalara ilgi göstermeye devam etmişlerdir.



Resim 3. 58. Girit, St. Nicholas, Menidi, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983

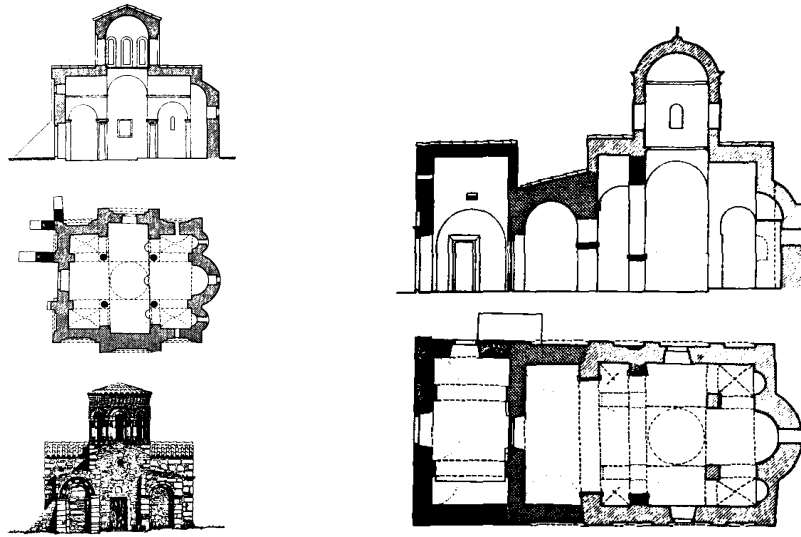
Bu tür kiliseler Kubbenin duvarlara oturan ve kubbenin köşe duvarı ya da sütunlarca desteklendiği tipler olmak üzere adlandırılmışlardır. Bunlardan kubbenin köşe duvarları tarafından desteklendiği yapılar daha erken, sütun ya da payelerle desteklenenlerin daha geç dönemde (Res. 3.59., 3.60.) inşa edildikleri iddia edilmiştir. Bu görüş geçerli görülmemiş bu farklılıkların yerel veya bölgesel olduğu düşünülmüştür.



Resim 3. 59. Girit, Menidi, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983

Side Küçük Bazilika dört sütun üzerine oturan yüksek bir kasağa ve Kubbeye sahip olduğu düşünülmektedir.(EK D.9., D.10., D.11.)

Öte yandan Yunanistan'da karşımıza çıkan (Res. 3.61.) her iki çeşit kapalı kollu Yunan haçından doğmuş ancak zaman içerisinde Aynaroz tipi (Res.3.58.) denilen ve bema önünde kuzey ve güney duvarlarının birer apsis gibi dışarı taşmasıyla yeni bir tür örnek oluşturmuştur. Küçük Bazilika da bema önünde dışarıya taşmamakla birlikte, güney duvarın bu bölümü tahrib olduğu için sadece kuzeyde bir niş görülmektedir. Nişin yine liturjik bir sermoninin parçası olarak düşünmek gerekir.



Resim 3.60. Girit, Panaija Serwiotissa, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983, 243.

Resim 3. 61.Girit, Ajos Georjios, Kalamas, Borboudakis-Gallas-Wessel 1983, 229.

Bunların çoğunda, inşaatlarından sonraki yüzyıllarda yaşanan doğal felaketler, yapılan onarım ve değişiklikler sebebiyle asıl görünümlerini yitirmiştir. Buna göre orta Bizans dönemi yapılarının kuzey ve güney duvarlarındaki geniş üçüz pencerelerin kolaylıkla genişlemeye imkan veren yapısının bir sonucu olarak İstanbul Kalenderihane ve benzer şekilde Atik Mustafa paşa güney duvarında derin nişler içinde ve yine üçüz pencerenin üzerinde bulunan freskolar ve bunların arasında Başmelek Mikael tasvir edilmiştir.

Bununla beraber ayinlerin ve dini uygulamalarının değiştiği, anıtsal ve görselliğe ağırlık veren uygulamaların yerini daha içe dönük ve ayinlerin bir kısmının sadece din adamlarına özel hale gelmesiyle beraber bunun mimarideki yansımaları da görülmeye başlanmıştır. Bu plan tipi daha çok manastır kiliselerinde kullanılmıştır.

Nitekim daha önceleri apsis önünde yer alan sunak masasının cemaat tarafından görülmesini engellemeyecek yükseklikte olan taş korkuluk levhaları yerlerini üzerleri İsa

peygamberin hayatından sahnelerin yer aldığı, dini bayram ve azizlerin tasvir edildiği bir duvara dönüşmüştür.

Bu dönüşümün kesin tarihi belli değildir. Konuyla ilgili olarak, M.S. X. yüzyıldan başlayıp Bizans'ın son dönemine kadar devam ettiği görülmektedir. Bu dönemde başkentteki yapılar arasında ne tür bir templona sahip olduğunu bildiğimiz tek yapı Pantokrator Manastırı Kilisesidir.

Sonraki yüzyıllarda yükselen bir duvar halini alan templonun burada bemanın görülmesine imkan verecek şekilde ve yakındaki M.S. VI. yüzyılda inşa edilmiş olan Aziz Polyuktos kilisesinde getirilen malzeme ile yapılmıştır. Bazı örneklerde Ancak genel kanı Synthrononun bu dönemde ortadan kalktığı yönündedir.

İç mekanlardaki hafiflik duygusu gök kubbenin erişilmezliği, yalın ince sütunlar Erken Bizans taki düşünceden uzaklaşıp cemaati kucaklamaya ve bir yere ait parçası olma duygusunu vermektedir. M.S. XI. yy. ile birlikte dış formlarda genel anlamda çok bir değişikliğe gidilmemiş, cephelerde kör kemerlerle, nişlerle ve tuğladan yapılan geometrik semboller ile hareketlilik kazandırılmıştır.

4. SİDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI, BÜYÜK BAZİLİKA, MARTYRON, KÜÇÜK BAZİLİKA KUTSAL ALANI ÖN ÇALIŞMA

Apollon, Athena Tapınakları ve Bizans Bazilikaları kutsal alanındaki koruma çalışmaları, alanda yapılan tespit ve çizimler ile daha önce yapılmış bu konudaki araştırmaların ve çalışmaların taranması ile başlamaktadır. Doktora çalışması kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından alınan araştırma izni ile Side Müzesi denetim ve desteği, Side Belediyesi ekip, matereyal, maddi desteği ile oluşturulan teknik destek ekibi yardımı ile 2005–2006 yıllarında çalışmalara başlanılmıştır. Side Müzesi müdürü Arif Küçükçoban, Side Belediye Başkanı Osman Kesikkulak, Çevre Mühendisliği Müdürü Utku Seymen ve Side Parkbahçeler Müdürlüğüne bağlı çalışanlar ile birlikte yaklaşık bir sene süren ön çalışmalar sırasında bu araştırma projesine büyük emekler vererek katkıda bulunmuşlardır. Alanda önce yapıların üstünde ve alanda zamanla biriken ve yaklaşık 200 traktör-römork tutan, çöp ve bitki temizliği yapılmış, bu çalışmalarda belediye ekipleri destek sağlamıştır. (Res. 4.1., 4.2.)



Resim 4.1. B. Bazilika, temizlik çalışmaları
Side Belediyesi 2005

Resim 4.2. B. Bazilika, temizlik çalış.
Side Belediyesi 2005

Bitki ve yüzey temizliği mevcut yapı ve kalıntıların, bunların tam sınırları ve yüzeylerini ortaya çıkarmıştır. Alandaki tüm yapı taşlarının envanterleri hazırlanıp mevcut durumları malzeme nitelikleri belirlenmiştir. Büyük Bazilika alanında

bulunanlara B harfiyle başlayan numaralar verilmiştir. 412 adet mimari eleman numaralandırılıp koruma altına alınmıştır. Küçük Bazilika da ise b harfi ile başlayan 71 adet mimari eleman numaralandırılmıştır. Birçok kırık küçük parça sadece temizlenip depolarda oluşturulan taş havuzlarına konmuştur. (EK C.7.) Alanda büyük ve ağır yapı taşları zaman zaman çağrılan vinç yardımı ile kaldırılıp uygun görülen alanlara dizilmiştir.

Büyük Bazilikanın temizlik sonrası daha iyi ortaya çıkan güney dış duvarı oldukça tahrip olmuştur. Bu duvara destek sağlamak ve belirginleştirmek için büyük falez veya kireç taşında olan yapı taşları duvara paralel olarak dizilmiştir. (Res. 4.3.)



Resim 4.3. Side Kutsal Alan, Side Belediyesi 2006

Tanımlanabilir yapı elemanları gruplanmış diğerleri de etüd edilmek üzere depolara kaldırılmıştır. Bu malzemelerin doğru tanımlanması daha sonra yapılacak olan restitüsyon denemelerinde, yerlerinin belirlenmesi ve doğru sonuca ulaşmada, restorasyon çalışmalarında uygun olanların tekrar kullanımında yardımcı olacaktır.

Bunun için daha önceki araştırma ve çalışmalar, yayınlanan belge ve araştırmaların taranması önemlidir. Side’de daha önce bu alanda kazı yapan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel’in yaptığı çalışmaları ve belgeleri (Res. 4.4.), burada belli bir süre Bizans dönemi yapılarını inceleyen Prof. Semavi Eyice’nin çalışmaları, Side yazıtlarını inceleyen George Bean, Emin Clemens Bosch, Johannes Nolle’nin yayınladıkları yazıtları ana kaynaklar olarak gösterilebilir. Lanckoronski, Rott ve

Shultze 'nin yüzyılın başlarında yaptıkları seyahatlerine dayanarak çıkardıkları yayımlar, yapılan ilk belgelemeler olmaları açısından önemlidir. Son olarak bu bölge ile ilgili Clive Foss, Ülkü İzmirligil çalışmış, TIB ise Lykia ve Pamphylia bandlarını yayınlamıştır. Bu yayınlarda Side'nin Hıristiyanlık tarihine ilişkin yeni veriler sunulmaktadır.



Resim 4.4. C Alanı, 1961, İÜ Ark. Böl. Kazı Arşivi

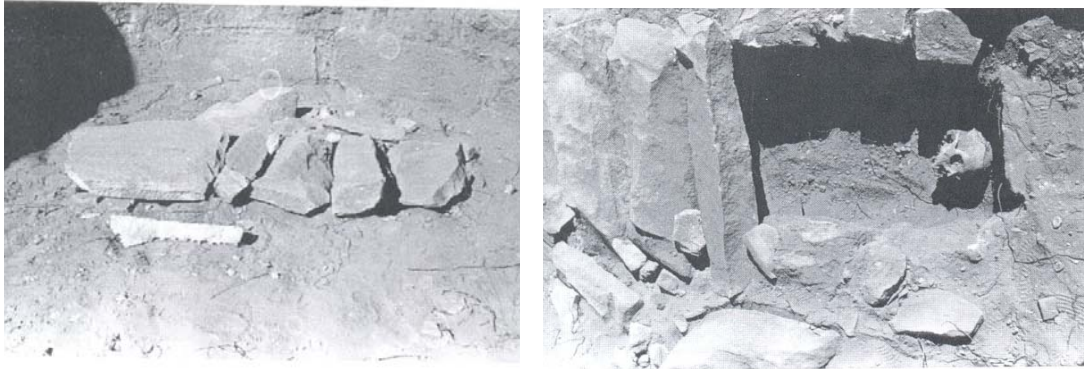
Alandaki daha önce yapılmış çalışmalar ile yer değiştirmiş yapı elemanlarının tespiti ne yazık ki çok zordur. Özellikle buraya göçün ilk yıllarında Side halkı, ihtiyaç duyduğunda buradaki yapı elemanlarından faydalanmış daha sonra yapılan kazı ve restorasyonlar da, belgeleme işlemlerinde konuya bu bakış açısı ile yaklaşılmamıştır.



Resim 4.5. Büyük Bazilika, Plan Kaderli 2007

Arif Müfid Mansel ve ekibinin yaptığı çalışma sonucu alandaki önemli buluntular Müzeye teslim edilmiştir. (EK C.18.) Bulunan yapım elemanları temel alınarak ilk restitüsyon denemeleri yapılmıştır. Ancak çalışmalar yayın aşamasında yarım kalmıştır.

Bazilika beş ayrı alana ayrılarak A, B, B2, C, D, adları ile bölünmüştür. (Res. 4.5.) Yoğun bitki ve toprak dolgu altında kalan tüm alan uzun çalışmalar sonucu boşaltılmıştır. Bu temizlik sırasında Atrium nişlerinde ve Büyük Bazilika da dolgunun altında mezarlar bulunmuştur. (Res. 4.6., 4.7.)



Resim 4.6. Mezar, İÜ Ark. Böl. Arşivi 1961 Resim 4.7. Mezar, İÜ Ark. Arşivi 1961

Alanda yapılan temizlik çalışmaları Müze işbirliği ve denetiminde Belediyenin ekip ve malzeme yardımlarıyla gerçekleştirilmiştir. Daha önce zaman zaman yapılan bitki temizliği ve düzenlemelerine rağmen araştırmanın başlangıcında yapı kalıntıları yoğun bitki örtüsü altında kalmıştır. Öncelikle bitkilerin yapıdan uzaklaştırılıp zamanla oluşan toprak, çöp, dolgu tabakasının temizlenmesi böylece yapının ortaya çıkarılması sağlanmıştır.(Res. 4.8., 4.9.)



Resim 4.8. Atrium, Kaderli 2004

Resim 4.9. Küçük Bazilika, Kaderli 2004

Bitki temizliğinden sonra alanda gelişigüzel yayılmış zamanla parçalanmış oldukça fazla miktarda mimari parçalar tespit edilmiştir. Büyük Bazilikanın kuzey ve güney ana beden duvarlarındaki nişlerde de yoğun bitki ve toprak dolgusu olduğu için

bunlarda tek tek boşaltılıp içinde bulunan mimari yapı taşları önlerine sıralanmıştır. Yapının beden duvar ve nişleri daha geç bir dönemde bir iç duvarla desteklenerek sağlamlaştırılmış. Bu sağlamlaştırmada kullanılan malzeme ve teknik son derece kötüdür. Kireç harcıyla düzensiz ve ufak taşlarla örülen bu duvarlar harcın zamanla niteliğini kaybetmesi sonucu parçalanmış ve nişlerin içlerinde yığınlar oluşmuştur. Bunların önüne ve içine ilk yapılan kazı çalışmalarında bulunan mimari parçaların korumak amacıyla konulduğu düşünülmektedir. (Res. 4.10., 4.11.)



Resim 4.10. Büyük Bazilika
Güney Duvar, Kaderli 2005



Resim 4.11. Büyük Bazilika Güney Duvar,
Kaderli 2005

Tüm bu mimari yapı elemanları, belgelenip, envanterlenip, temizlenip gerekli tespit çalışmalarından sonra Pastophorionlardaki depolara veya koruma önlemleri alındıktan sonra tekrar yerlerine konmuştur.



Resim 4.12. Kuzey Pastophorion
Kaderli 2006



Resim 4.13. Güney Pastophorion
Kaderli 2006

Güney duvar bitiminden çıkanlar güney Pastaphoriona kuzeyden çıkanlar da kuzey pastophoriona gruplanarak konmuş ve belgelenmiştir. (Res. 4.12., 4.13.)

Büyük Bazilika neflerden toplanan küçük parçalarki bunlar kopmuş zarar görmüş yapı taşları temizlenerek tekrar etüd edilmek üzere depolarda taş havuzlarına konmuştur.



Resim 4.14. Küçük Bazilika, 2004



Resim 4.15. Küçük Bazilika, 2004

Küçük bazilikadaki temizlik sırasında açığa çıkan buluntu, yapı elemanları küçük b harfi ile başlayan numaralarla envanterlenip çok bezemeliler pastophorionlardaki depolara kaldırılmış diğerleri tekrar yerinde düzenlenmiştir.(Res. 4.14., 4.15.) Küçük Bazilikada dış duvar üstündeki bitki oluşumları temizlenirken çok yıpranmış ve yerinden çözülmüş olan duvar yapı taşlarının ileride tehlike yaratmasını önlemek amacıyla alınmıştır.

Büyük bazilikanın güneyinde dış beden duvarlarının bitiminden başlayarak deniz surlarına doğru temiz çalışmaları yapılmıştır. Bazilika ile Martyrion arasındaki alanda daha önce fazla bir düzenleme yapılamadığı için burada yoğun bir çalışma yapılmıştır.(Res. 4.16., 4.17.)

Daha güneyde, alanda ise bitki temizliği yapılmış ve etrafa gelişigüzel dağılmış olan mermer yapı taşlarının toplanıp alanda büyük sütun başlık gibi mimari elemanların yanında toplanmıştır.



Resim 4.16. Temenos, Güney
Kaderli 2004



Resim 4.17. Büyük Bazilika, Güney Alan,
Kaderli 2004

4.1. RÖLÖVE



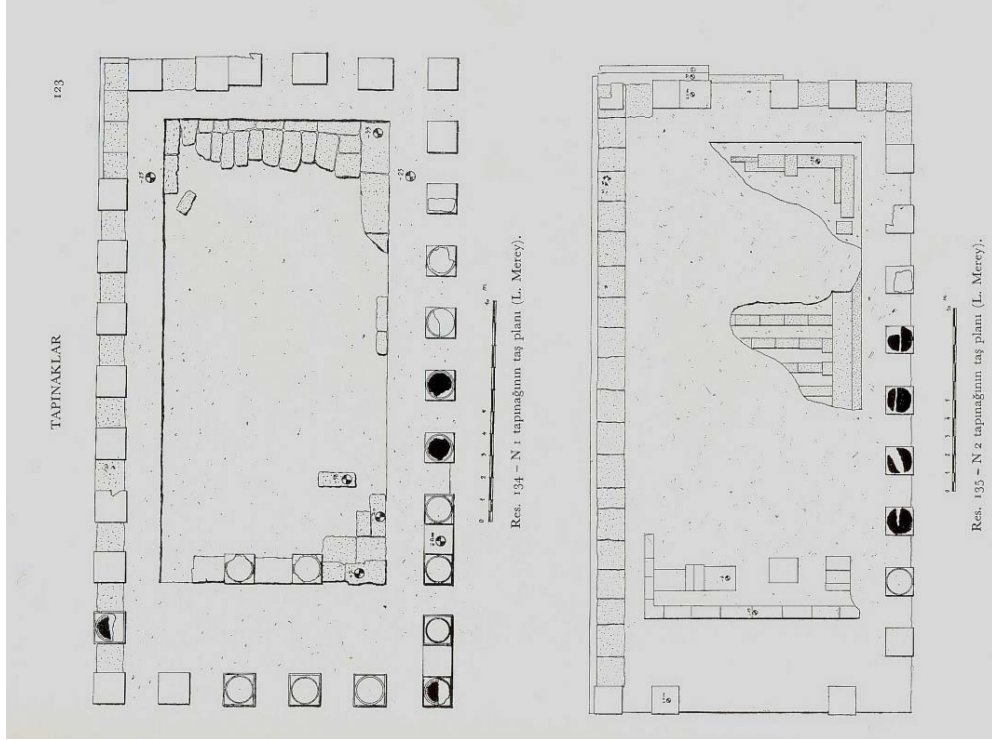
Resim 4.18. N1 – Apollon Tapınağı Side Belediyesi 2006

4.1.1. Tapınaklar

Apollon ve Athena Tapınakları: Yarım adanın güney-batı ucunda ve limanın doğusunda, sütunlu caddenin sonunda yer alırlar. (EK A.1.)

Daha küçük ve güneydeki tapınağın Şehrin kurucu tanrısı Apollon'a ve diğerinin Şehrin ana tanrıçası Athena'ya ithaf edildiği düşünülmektedir. Bir Hellen Tanrıçası olan Athena'nın burada hangi Anadolu tanrıçası ile özleştirildiği veya yerini aldığı kesin olarak bilinmemektedir. İlk erken sikkelerde sadece kendisi betimlenirken sonraki dönemlerde Apollon da betimlenmiştir.

Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel tapınakların mimari bezemelerindeki üslubu Aphrodisias ekolünün etkilerine bağlarken yapım tarihi olarak da Pergamon, Hadrianus- Traianus Tapınağı ile karşılaştırarak Antoninus Pius dönemi üzerinde durmaktadır, J. Nolle, yapım sürecinin Side'nin parlak dönemi olan Severuslar'a kadar uzanmış olabileceğini belirtmektedir. Side'nin bilinen tarihine baktığımızda aslında burada erken dönem tapınakların olması gerektiği ancak, yenileri yapılırken olasılıkla bunların temellerine kadar sökülmiş olabileceği düşünülmektedir. (R. 4.19.)



Resim 4.19. Athena, Apollon Tapınakları Plan, Mansel 1978

İmparator Aurelianus zamanında (M.S. 270–275) basılan sikkeler üzerinde bu iki tapınak ve tanrı heykelleri betimlenmiştir.

Tapınaklar peripteros planlı, mermerden ön yüzlerinde altışar, yan yüzlerinde ise onbir sütun yer almakta olup, doğu-batı yönünde yerleştirilmiştir. Batı yönün kapalı ancak merdiven izlerinden buradan da podiyuma çıkışının olduğu limana bakan cephesinde vurgulandığı görülmektedir.(EK D.17.)

4.1.1.a. Apollon Tapınağı

Korinth düzeninde yapılan Apollon N1 Tapınağı, kalan basamaklardan anlaşıldığı gibi üç basamaklı bir krepis üzerine yapılmıştır. (EK D.20.) Atik- İon stilindeki sütun kaidelerinin üzerinde 24 yivli mermerden yapılmış sütunlar yükselmektedir. (EK B.15.), (Res. 4.20.)

İki sıra Akanthus yaprakları ile bezeli korinth başlığı (EK B.19.)üzerinde iki sıra inci-boncuk dizeli ve lotus- palmet silmeli üç basamaklı arşitrav bulunmaktadır.(EK B.20.)



Resim 4.20. Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

Arşitravın üzerinde yer alan birbirinden konsollar ile ayrılan meduza başlı frizin altta akanthus yaprakları, üste yumurta dizisi ile bezenmiştir. Konsollarında yumurta dizisi ve lotus sırası yer alan Geisonun üst bölümünde yumurta ve inci dizisi üstünde Palmetler ve sarmallar arasında Arslan başlı çöğertenler vardır. Alınlık kısmında Geison sırası devam etmekte olup sadece köşelerde Akroterler için kaideler yer almaktadır. Akroterlere ait herhangi bir parça ele geçmemiştir. Tapınağın batısında açığa çıkan podyum duvarlarından ve daha önce restorasyon sırasında elde edilen bulgularda anıtın altyapısına ilişkin bir kısım veriler elde edilmiştir. Ancak bunlarında bir kısmı restorasyon sırasında değişime uğramıştır. Kırlangıç kuyruğu kenetlerle (Res. 4.21.) ve geçme tekniği ile birbirine bağlanan podyum duvarında sert kireç taşı kullanılmıştır. İçi sert harç ve moloz, duvar altlarına gelen doğrultularda ise konglamera büyük bloklar (Res. 4.22.) bunun üstüne mermer stylobat blokları yerleştirilmiştir. Sütun akslarının altına gelen Stylobat blokları taşıdıkları yükü daha geniş bir alana yaymak için daha büyük boyutta ve kalındır. Res. 4.23.) Üstüne gelen kaideler sivri kanallardan akıtılan kurşunlarla sütunları sabitlemiştir. (EK B.17.) Atik- ion tarzında profillerle şekillendirilen kaidelerde ve stylobatlarda sütunların oturacağı alan ve sınırları daha ince işçilikle belirtilmiş sürtünme alanları oluşturulmuştur. (Res. 4.23.) Ancak bunu her kaide de görmek mümkün değildir. Sütunlarda aynı teknik ile üstündeki frize bağlanmıştır.

Apollon Tapınağında tek parça halinde tamamlana bilen hiçbir sütun ele geçmemiştir. (Res. 4.25.) Ancak Kazı sırasında alanda yakında bulunan 7.10m yüksekliğinde yivsiz bir sütun anteler arasında yer alan sütunlardan biri olduğu varsayımdan yola çıkarak baz alınmış ve restorasyonda tamamlamalar bu ölçülere göre yapılmıştır. (EK D.21.),(EK B.15.), (Res. 4.30.) Bu Kutsal Alanın Roma Dönemi sonrasında başlayarak limana ve önemli kent meydanları ve diğer anıtlara yakınlığı sebebiyle buraya birçok yapı kalıntısı getirilip depolanmış özellikle son dönemde kireç kuyularında işlenmiştir. Alanda bugün bulunan birçok mimari elemanın daha farklı yapılara ait olduğu düşünülmektedir.



Resim 4.21. Apollon T., Podyum,
Kaderli 2006



Resim 4.22. Apollon T., Stylobat,
Kaderli 2006

Alanda yakında bulunan ve taban ve tavan ölçüleri uyan yivli sütunlarda yapılan ölçümlerde ve tamamlamalarda kesin olmamakla birlikte daha yüksek bir sayıya ulaşılmaktadır. (EK D. 22.)Ancak sütunların farklı ellerden ve ustalardan çıktığı, zamanla hava koşulları dolayısı ile yıpranmanın artarak farklılık yaratacağı varsayımını da göz ardı etmemek gerekir. Marmara adasından belli bir standarta yakın ölçülerde kaba olarak getirilen mermer blokları, ustanın yaptığı sütun ve diğer yapı elemanları örnek alınarak belirlenen noktanın alt, üst, yan ölçülerine göre yerinde işlenmektedir. Mimari elemanlar örneğin sütun veya kaide veya arşitravlar kesin aynı ölçüde olmayıp, gözün telafi edebileceği kadar farklılıklar göz ardı edilmektedir.



Resim 4.23. Apollon T., Stylobat,
Kaderli 2007



Resim 4.24. Apollon T., Sütun Alt,
Kaderli 2007

Tapınak cephesi kadar büyük alanlı yapılarda örneğin sütunlarda 20cm'e kadar kaidelerde 10cm frizlerde 5cm'e kadar farklılıklar çıkabiliyordu. Bu farklılıklar ustanın elinden veya gelen malzemenin boyutlarından bazen çıkan malzeme hatalarından kaynaklanabiliyordu. Apollon Tapınağının ne yazık ki tam tümlenebilen sütunu ele geçmemiştir. (Res. 4.29.) Ancak alanda, ustanın örnek olarak yaptığı ve armasını işlediği, küçük bir ayak kabartmalı sütun taban bölümü ve birkaç üst bölümlerden örnekler yer almaktadır. (Res. 4.24.)



Resim 4.25. Apollon T., Alınlık,
Kaderli 2007



Resim 4.26. Apollon T., Sütun,
Kaderli 2007

Korinth düzenindeki başlık ve friz, arşitravlar birbirinin üstüne harçsız metal kenetlerle birbirine bağlanmış, büyük kanca ve özellikle büyük mimari elemanlarda ağırlık noktaları hesap edilerek sıkıştırma yöntemi, makara sistemleri ile yerlerine

konmuş ve sonra uzun demirler-manivelalarla önceden açılan çentikler yardımı ile itilerek tam yerine kaydırılmıştır.⁹⁶



Resim 4.28. Apollon T. Batı Cephesi, Kaderli 2007



Resim 4.29. Apollon T. Kazı Arşivi, İÜ 1961

Ahşap çatı konstrüksiyonundan sadece merteklerin, aşıkların, ana kirişlerin oturduğu oyuntular kalmıştır(Res. 4.27.). Masklı frizlerin arka yüzündeki ahşap kirişlerin oturduğu oyuntular, tapınağın ahşap tavan konstrüksiyonu ve tavan kasetlerinin boyutları ilgili bilgi aktarmaktadır.



Resim 4.27. Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

⁹⁶ Taylor 2003, 151.

Çatı malzemesi olarak mermer levha – kiremit veya pişmiş topraktan yapılma yine büyük ebatlı kiremitler kullanılmış olmalıdır. Tapınaklarda sütunların böylesine doğal felaketlerden etkilenmeleri, iklim koşullarına karşı dirençsiz oluşlarının ve yıpranmalarının ana nedenlerinden biri, sütun bloklarının yanlış yönde işlenmeleridir. (Res. 4.26.) Mermerin doğal tabakalaşma yönünü dikkate alarak, bunun tersi yönünde uygulanması gerekirdi.

Ancak her iki tapınaktada sütunlar dik, tabakalanmaya paralel yerleştirilip işlenmiş ve bunun sonucu yaprak şeklinde soyulmalar başlamış düşme anında sütunlar yarılarak parçalanmıştır.

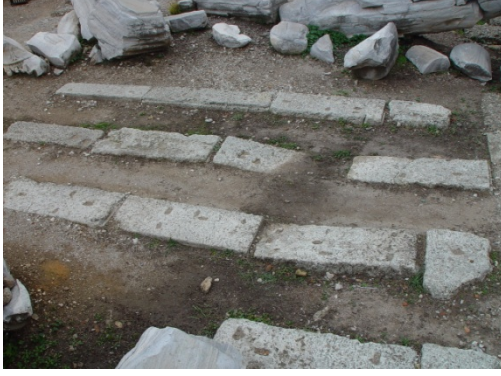
4.1.1.b. Athena Tapınağı

Tapınağın büyüklüğünden dolayı yapının Side'nin baş tanrıçası Athena'ya ithaf edildiği düşünülmektedir. Yapının mimari parçaları avluya dağılmış olarak durmaktadır. Alandaki çalışma sırasında çevresi de ele alınarak mimari elemanlar biraz düzenlenmiştir. (EK D.1., D1.6.)



Resim 4.30. Apollon, Athena Tapınağı, Side Belediyesi 2006

Üç krepis basamağı üzerinde (güneyde *in situ* mermerden yapılmış basamaklar açığa çıkarılmıştır) yine Attik-İon tarzında kaideler üzerine 24 yivli mermer sütunlar yer almıştır.(Res. 4.30.) Naosun batı yüzünün N1 deki gibi kapalı olduğu ve anteler arasında iki sütun olduğu kabul edilmektedir.⁹⁷ Daha büyük olan N2, Athena Tapınağı ana kayanın üzerine ızgara sisteminde temeller atılarak zemin güçlendirilmiştir. (Res. 4.31.)



Resim 4.31. Athena T. Zemin, Kaderli 2007 Resim 4.32. Athena T., Kaderli 2007

Kompozit başlık iki sıra ayaprakları ve arasından yükselen zambak çiçeği ve bitiminde, inci-boncuk ve yumurta dizisi ile bezenmiştir.(EK B.19.) Kompozit başlığın üzerinde ise üç faskia inci-boncuk dizileri ile ayrılan arşitrav yer almaktadır. Tapınağın yakınında bulunan figür betimlemeli friz parçasının N2 ye ait olabileceği düşünülmektedir⁹⁸. (EK B.21.)

N2 Tapınağında Kuzeye bakan altı sütunun yerinde devrilmiş olarak bulunması, N1 tapınağın da da kuzey sütun sırasına ait daha fazla sütun bulunması, Bizans döneminde bunların Atriumun bir parçası olarak muhtemel galeri şeklinde kullanılmış olduğunu göstermektedir. Büyük Bazilikanın güney ve kuzey dış duvarları N1 ve N2 tapınağının kuzey sütun sıralarının aksına denk gelecek şekilde planlanmıştır. (Res. 4.32.)

N1 tapınağının ortasından doğu –batı yönünde geçen atriumun iki uç noktadaki nişlerden yapımına başlanıldığı ancak daha sonra bitirilmediği düşünülmektedir.

Bu alanda ilk araştırmalar ve kazıları Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından yapılmış ve yayınlanmıştır.

⁹⁷ Mansel 1978, 132.

⁹⁸ Mansel a.g.e., 133.

Her iki tapınaktan da çok fazla mimari eleman bulunamamıştır, ancak Apollon tapınağının günümüze gelen elemanların fazlalığı onun daha uzun süre ayakta kaldığını düşündürmektedir.

Tapınaklar, daha geç dönemde büyük bir Bizans bazilikasının avlusunun içinde yer almıştır. Bu Bazilikanın ve içindeki küçük bazilikanın yapımında tapınakların yapı taşları sökülerek tekrar kullanılmış veya kireç kuyularında yakılarak kireç elde edildiği düşünülmektedir.

Bu yüzyılın başlarında Antalya ve çevresinde Manavgat da yaşayan İtalyan, diğer yabancılar burayı limana yakın konumundan dolayı taş ocağı gibi kullanmışlar ve kuyularda mermerleri yakarak nitelikli kireç elde edip pazarlamışlardır. Bu alanın o dönemde kalma ismi de mermerliktir. Girit göçmenleri buraya yerleşinceye kadar bu durumun sürdüğü sanılmaktadır.

4.1.2. Bazilikalar

Limandaki tapınakların oldukça yakınına kutsal alana temenos'a biri büyük, diğeri daha geç dönemde içine, daha küçük iki bazilika inşa edilmiştir.(EK B.2., B.4., D.2.) (Res. 4.33.)



Resim 4.33. Büyük Bazilika, Side Belediyesi 2006

4.1.2.a. Büyük Bazilika

Erken dönem olan, büyük üç nefli bazilikanın dış avlusu, Atriumu ve Pastophorionları (apsisin iki tarafındaki tonozlu mekanlar) iyi korunmuş, dış beden duvarları, nişleri ve pencereleri, apsisi kısmen ayakta, nefleri ise stylobat sıralarından okunabilmektedir. (EK. B.1., B.2.)



Resim 4.34. Büyük B., Niş Kapı,
Kaderli 2006



Resim 4.35. Büyük B., Kuzey Niş,
Kaderli 2006

Büyük bazilikanın, Apollon ve Athena Tapınaklarını içine alan kuzey Atrium duvarı yedi tane hem iç hem dış yarım daire planlı, tonozlu nişlerin içi pencereler şeklinde düzenlenmiştir. Bunlardan Batı ucundaki sağır doğu ucundakinde ise ortada kapı, arka tarafa geçiş vardır.(Res. 4.38., 4.39.) Her iki yarım kubbede de diğerlerinden daha büyük ve özenli yapılmıştır.(Res. 4.35.) Kapının arka tarafında alınlığında bir haç işlenerek avlunun kutsallığı bir daha vurgulanmıştır. (Res. 4.34.)

Bu kapıdan yapıya daha sonra ek yapıldığı düşünülen önce başka bir avluya oradanda atrium duvarının arkasına dizilmiş olan diğer mekanlara geçişler vardır. (Res. 4.36., 4.37.) (EK B.1., B.5., B.6., D.12.-16.)



Resim 4.36. Büyük B., Güney Duvar,
Kaderli 2006

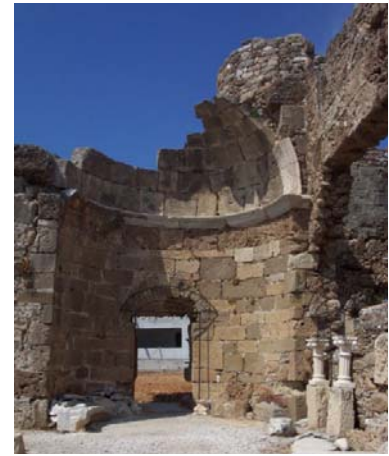


Resim 4.37. Büyük B., Güney Duvar,
Kaderli 2006

Atriumun güney kısmından ise denize, yıpranmaya açık veya yapılmadığı, bitirilmediği için herhangi bir bulgu ele geçmemiştir. (EK B.5.)



Resim 4.38. Büyük B., Güney Duvar,
Kaderli 2006



Resim 4.39. Büyük B., Güney Duvar,
Kaderli 2006

Kuzey bölümündeki duvarlar korunmuş, tümüyle ayakta iken doğu bölümündeki duvarların sadece güney-batı ucundaki ilk nişli bölüm okunabilmektedir. A.M. Mansel'e göre bu duvar hiçbir zaman bitirilememiştir. Athena Tapınağının kuzeye sütun dizisi Athena Tapınağındaki gibi atriumun yan bir revakları olarak kullanılmıştır.



Resim 4.40. Büyük B., Batı Duvar,
Kaderli 2006



Resim 4.41. Büyük B., Güney Duvar,
Kaderli 2006

Narteksin iki yanında dışa doğru çıkıntı yapan mekânlardan kuzeydeki geçirdiği kullanım safhaları ile birlikte iyi durumda, (Res. 4.41.) batı ve kuzey duvarı büyük bir delik şeklinde boşalmış, doğu duvarı ise pencereleri ile birlikte korunmuştur. Mekân duvarlarındaki bu boşluklar ve belli bir kottan sonra başlayan dolgu, mekânın başka giriş veya çıkışı ile ilgili soruyu açık bırakıyor.



Resim 4.42. Büyük Bazilika, Kuzey Yan Mekan, Kaderli 2006

İki katlı olan bölümün üst katının bir kısmı halen ayakta kalmış galeriye geçişi sağlayan kapı örülerek kapatılmıştır. Duvarlardaki döşeme hatıl deliklerinden yapının burada tonozla değil ahşap döşeme ile kapatıldığı okunabilmektedir. (Res. 4.42.) Daha geç bir dönemde kuzey- batı ucuna üstüne küçük bir kule örülmüştür.

(EK B.5.) Bu olasılıkla gözetleme veya denizdeki gemileri yönlendirmek için yapılmıştır. Güneydeki mekan ise nerede ise tümüyle sökülmiş ve Narteksten yana kapatılmıştır. (EK B.7.)

Bazilikanın kuzey yan duvarı güneye göre daha iyi korunmuştur. Nartekse açılan mekandan sonra gelen duvarın iki hücre ve kemerli pencereleri korunmuş devamı ise güney duvarı gibi, geç dönem bazilikanın avlu duvarı olarak kullanılmıştır. (EK B.5.)

Apsisin iki yanında yer alan Pastophorium olarak tanımlanan ve iki katlı olduğu anlaşılan mekanların alt katları zaman içerisinde kullanılmaya devam edildiği için oldukça iyi korunmuş gelmiştir. Yan pencereleri sonradan kapatılmış ve yan neftlere açılan kemerli girişleri örülerek kapı açıkları bırakılmış, kuzeydeki mekanda son olarak kapıda kısmen örülmüş ve ahşap küçük bir kapı- pencere yapılmıştır. Güneydeki mekan ise Apollon Tapınağın onarımı esnasında Atölye olarak kullanılmış ve düzenlenmiştir. (EK B.9.) Neftlere açılan cephesinde basit çelik, araları ahşap latalarla kaplı bir kapı yapılmış ve yanları sağlamlaştırılmıştır. Apsisin alt taş sıraları korunmuş, basamakların mermer kaplamaları sökülmüş apsisin yarım kubbesini taşıyan kemerin kaideleri bırakılmıştır. (EK B.10.) Bemanın yükseltilmiş mermer döşemesinin üstüne geç dönem bazilikası inşa edilmiştir.(EK

4.1.2.b. Martyrion

Bazilikanın güney- doğusuna bitişik ve sonradan eklenmiş olduğu gözlenen, iki mekandan oluşan alt katı iyi korunmuş kubbeli yapı, Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından Martyrion olarak tanımlanmıştır⁹⁹.

Beşinci ve Altıncı yüzyıllarda önemli bir Metropolit olan Side, deniz ticareti sayesinde zengin bir kenttir. Bu dönemde genellikle halktan toplanan vergi ve bağışlar, işletilen topraklardan elde edilen gelirlerin bir kısmı gümüş olarak değerlendirilip saklanmaktadır.

Prof. Dr. Hansgerd Hellenkemper göre ise yapı, dört köşesine yerleştirilmiş olan nişlerdeki raf izleri nedeniyle daha çok bir Skeuophylakion (Hazine Dairesi) olmalıdır. Efes'teki St. Jean Kilisesine kuzeyden eklenen kareye yakın planlı

⁹⁹ Martyrion Kilise veya Bazilikaların, Aziz, kutsal olarak ilan ettikleri burada yaşamış olan din adamlarının, sembolik olarak onlardan birer parça (kemikleri, kullandıkları eşya veya nesnelere bir bölüm) sakladıkları bir nevi anıt mezar.

kubbeli Skeuophylakion, İstanbul beşinci yüzyıl Hagia Sophia' sından itibaren var olan, daire planlı yine kubbeli Skeuophylakion bu yapılara örnektir.



Resim 4.43. Martyrion İç Mekan,
Kaderli 2006



Resim 4.44. Martyrion Batı Görünüşü,
Kaderli 2006

Apsisin her iki yanında yer alan Pastaphorion, Martyrion'un güney ve batı bölümündeki duvarları iyi korunmuş, diğer kısımlar yıkık durumdadır.

Bazilikanın güney-doğudaki ilk hücrelerinden Martyriona açılan kapıdan ilk girişteki mekan tonozlu, ikincisi ise kasnaksız, pandandifli, taş kubbelerdir. (Res. 4.44.) Kareye yakın kubbeli olan mekânın üç tarafında pencere boşlukları bırakılmış, dört köşesindeki ana payelerinin içleri niş olarak düzenlenmiştir. (Res. 4.43.) Kubbeyi taşıyan dört kalın kemer köşelerde payelere oturmaktadır. Duvarlara göre oldukça düzgün kesme taştan örülen kemer ve kubbe bindirme yekniği ile sıkıştırılmıştır. Yapımına önce tonoz ve ayaklara oturan kubbe ile başlanan yapıda alt seviyelerde büyük düzgün kesilmiş falez taşları kullanılmışken yükseldikçe taşların boyutu küçülmüş ve daha özensiz hale gelmiştir. Harç ile birlikte küçük kiremit parçaları ile sıkıştırılan derzler yer yer kullanılan devşirme mermer mimari parçalar ile tamamlanmıştır. (EK B.10, B.11)

Her iki bazilika ve Martyrion devşirme toplanan ikincil malzemelerle yapılmıştır. Doğu cephesinde bulunan iki pencere boşluğu ile birlikte bugün ne yazık ki büyük bölümü zarar görmüş olan güney ve batı cephelerinde de simetrik olan yapıda birer adet daha pencere olmalıdır.

In situ pencere kasalarındaki deliklerden yapının güvenlik nedeniyle demir parmaklıklar ile korunmuş olduğu görülmektedir. (EK D.12)

Kemerlerin üstünde çok belirgin olmamakla birlikte bir takım harfler kazınmıştır. Bu harfler kemer taşlarının sırasının belirlenmesinde kullanılmış olabilir. Dört köşede yer alan nişlerden üçünde her nişte ikişer olmak üzere raf izleri vardır. Sadece kuzey batı nişi farklı olup bu nişte duvarda pişmiş topraktan künk, ve raf izi yerine yalak-havuz izi, bu nişin çeşme olarak kullanılmış olduğu görülmektedir.(Res. 4.45., 4.46.) Ancak Martyrion olarak adlandırılan yapının kesin fonksiyonu hakkında yeterince bilgi vermemektedir. Erken dönem Hıristiyanlıkta rahiplerin ve halkın Liturjik sermonilerindeki hazırlık aşamalarında su ve yıkanma önemli bir yer tutmaktadır. Ancak suyun yeri ve konumu çeşitlidir.



Resim 4.45. Martyrion Detay,
Kaderli 2005



Resim 4.46. Martyrion Kuzey-batı Niş,
Kaderli 2005

Atriumdaki bir kaynak, çeşme, bazende Babtisteriumdaki bir su kaynağı yeterli olmaktadır. Piskoposluk Bazilikasında doğusuna eklenen Babtisterium olmasına rağmen Atriumda da Anıtsal bir çeşmede yer alır. (EK F.2.)

İlk araştırmacılar tarafından değinilmemesine rağmen üst katındaki duvar ve eşik izlerinden buranın Pastaphorion gibi iki katlı bir yapı olarak kullanıldığını göstermektedir.(Res.4.49., 4.50.)

Büyük Bazilikanın galeri katında, güney pastaphoriondan, daha sonra küçültülmüş bir kapı ile geçilmiş, kubbeli mekanın üstündeki mekana yine sonradan küçültülmüş bir kapı ile girilmektedir.



Resim 4.47. Martyrion Batı Görünüşü,
Kaderli 2007



Resim 4.48. Martyrion Doğu Görünüşü,
Kaderli 2007

Ancak birinci mekanın döşemesi düzgün satırlı ve mekan kullanılabilirken kubbe üstü kubbenin mekanın içine girmesi dolayısıyla son derece kullanışsızdır. Yapıda ikinci katın *in situ* kalan duvar yükseklikleri yetersizliği nedeniyle tam olarak ne için ve nasıl kullanıldığını söylemek zordur. (Res.4.50.) Galeri tarafına bakan mekanın sonradan kapatılmış bir penceresinin varlığı, ilk mekanın bazilika ile birlikte belki kabul odası veya arşiv gibi kullanılırken ikincisi depo gibi kullanılmış olmalıdır.



Resim 4.49. Martyrion, Üst Kat
Kaderli 2005



Resim 4.50. Martyrion Ön Mekan Üst,
Kaderli 2005

4.1.2. c. Küçük Bazilika

Büyük bazilikanın orta nefin içine yapılmış olan çapraz tonozlu kapalı haç planlı üç pencerele geç dönem küçük bazilika, büyük bazilikanın büyük oranda yapı taşları kullanılarak inşa edildiği düşünülmektedir. (Res. 4.52.) Bu bazilikanın beden duvarları oldukça iyi korunmuştur.(Res. 4.51.) Bu duvar izleri yapının yüksekliği hakkında da bir fikir vermektedir. Ortada iki ters çevrilmiş, kaide (EK B.6.) görevi yapan korinth başlığı ve iki geç dönem kaide üstünde yükselen sütunların taşıdığı tromplu ana kubbe yükselmektedir.(EK D.9.,10.,11.)



Resim 4.51. Küçük Bazilika, Side Belediyesi 2006

Ön çalışma kapsamında yapılan temizlikte ele geçen yirminin üstünde yarım silindirik ortalama 45cm çaplı, 22cm yüksekliğinde kireç taşının, içeride herhangi bir sütun parçasının ele geçmemesi sebebiyle bunların örülerek sütun oluşturduğu düşünülmektedir. (Res. 4.53.)



Resim 4.52. Küçük Bazilika, Kaderli 2006

Devşirme malzeme ile inşa edilen yapı içte gizli farklı kalınlıklarda ahşap hatıllar,(Res. 4.54.) farklı ölçüde ve nitelikte tuğladan yatay hatıllar ve hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. (EK B.6.,7.) (Res. 4.52.)



Resim 4.53.,K. Baz., Sütun Taşları,
Kaderli 2006



Resim 4.54. K. Baz., Ahşap Hatıl Yuvaları,
Kaderli 2006

İçte ve dışta pflaster sütun-duvar ile güçlendirilmeye çalışılan bazilikada daha yapım aşamasında bunlar yetersiz görülerek içte pflasterlere ve apsise bir kat daha önüne ek yapılarak desteklenmiştir. Güney duvar bitiş aşamasında kuzey duvar ise yarısında bu eklerle desteklenmiştir. İç mekânda bulunan birkaç tane haçlı başlıklarında dört ana sütunun üzerinde kullanıldığı düşünülmektedir.(EK D.8., D.9.)

Girişe sonradan eklenmiş olan Narteks bölümü nerede ise yapıdan tümüyle ayrılmıştır. Ancak insitu taş izlerinden pflaster duvar çıkıntıları gibi ana yapının tasarım tekniğini devam ettirdiği mekânda bulunan iki kaide, iki granit sütun, (Res. 4.55.) iki kaide olarak kullanıldığı varsayılan 66cm kalınlığında yazıtlı sütun parçası ve ters çevrilmiş korinth başlığı bulunmuştur.



Resim 4.55.Küçük B., Narteks,
Kaderli 2006



Resim 4.56. Küçük B., Kuzey Duvar İç,
Kaderli 2006

Bazilikanın en çok tahrip olan doğusunda yer alan apsisin ve yanlarındaki küçük gömme nişler halen okunabilmektedir.(Res. 4.56.) Yapının kuzey beden duvarında ayrıca tuğla kemerle çevrilmiş, bir nişin varlığı daha belirgindir.

4.2. BULUNTULAR

Alan çalışması sırasında bulunan, ortaya çıkarılan, ele geçen tüm buluntular malzeme niteliği, ölçüğü dikkate alınarak, belgelenmeleri yapıldıktan sonra koruma altına alınmıştır. Buluntuların bir kısmı alanda tekrar yerleştirilmiş bir kısmı depo olarak düzenlenen pastophorionlara, değerli, envanterlik niteliğini gösterenler ise müzeye teslim edilmiştir. Depoya kaldırılmayan mimari buluntular alanda mümkün olduğunca buluntu yerine yakın yerlere konmuş ve düzenlenmiştir.(EK B.2.)

4.2.1. Küçük Buluntular

(EK C.7., C.8.) Büyük Bazilikanın apsisinin yanındaki pastaphorionlar, alandaki buluntuların bir kısmını korumak ve saklamak üzere temizlik çalışması sonrası depo olarak düzenlenmiştir. Bu çalışmalar müze denetiminde Side Belediyesinin desteği ile yapılmış ve düzenlemelerden sonra da belgelenmeleri ile birlikte Side müzesine teslim edilmiştir. Alandaki tüm küçük-büyük buluntular, mimari elemanlar tarandıktan sonra buluntu yönüne göre güney ya da kuzey pastaphoriona depolanmıştır. Büyük Bazilikanın güney nefi, dış duvarı, nişler ve Martyriondan gelen buluntular güneye, kuzey nef, dış duvarları, nişler, tapınaklardan gelenler ise kuzey pastaphoriona yerleştirilmiştir. Küçük bezeli mimari elemanlar, başlıklar, korkuluk parçaları, döşeme, profilli diğer elemanları raflara ve sandıklara konmuştur. Büyük mimari buluntular içeride gruplanarak rafların önüne yerleştirilmiştir. Kırık, tam olarak tanımlanamayan ancak ileride sağlamlaştırma ve restorasyon çalışmalarında kullanılacağı düşünülen parçalar taş havuzunda toplanmıştır. Kuzey pastaphorion-depoda bezeli mimari elemanlar ve taş havuzu ile birlikte tuğla, kiremit parçaları, raflarda daha çok Büyük Bazilikanın güneyindeki çalışmalarda ele geçen cam, çivi, pişmiş topraktan kap parçaları, kulplar yer almaktadır.

Büyük Bazilikanın güneyinde dış beden duvarlarının bitiminden başlayarak Martyrionla arasında kalan alanın temizlik ve düzenleme çalışmaları sırasında üst taş ve toprak yıkıntılarının altında yaklaşık yapının kendi döşeme kotundan 40- 60 cm

yükseklikten itibaren oldukça yoğun bir şekilde alt katmanlara kadar oldukça tahrip olmuş birbirine yakın küçük buluntular açığa çıkarılmıştır.

Bu alanın Büyük Bazilikanın kullanımından vazgeçilmesi ve yeni Küçük Bazilikanın yapımı öncesi depo veya atık yeri olarak kullanıldığını düşündürmektedir. Büyük Bazilikada yapılan yeni düzenleme ve temizlikte, tekrar kullanılmayacak kadar kötü veya ihtiyaç duyulmayan yapı taşları, dekorasyon malzemeleri, mimari elemanlar, bu alanda toplanmış olmalıdır. (EK B.3.,4.)

4.2.1.a. Pişmiş Toprak Buluntular

(EK C.14.-16.) Diğer buluntu gurubuna göre daha az miktarda ele geçmiştir. Alanda yer yer toplu halde küçük pişmiş topraktan ağırlıklar ortaya çıkarılmıştır. Konik, ortası delik yaklaşık aynı boyutlarda, 2-3 cm çapında ve 2-3cm yüksekliğinde dokuma tezgahlarında kullanıldığı varsayılan bu ağırlıklar malzeme niteliği ve pişme şekline göre renk farklılıkları gösterirler. Bu ağırlıkların benzerleri İstanbul ve Tekirdağ Arkeoloji Müzelerinde sergilenmektedir. (EK C.9.)

Aynı alanda bazilikanın duvarına yakın bölgeden az sayıda keramik, tabak, kapak anfora ağız ve dibine ait kırık parçalar bulunmuştur. Roma dan Bizans Dönemine kadar günlük hayatın içerisinde kullanılan bu kapların tam formu ve zaman çizelgesi ancak daha ayrıntılı bir çalışmadan sonra ortaya konulabilir.

Alanın farklı yerlerinde tümlenemeyen kırık kiremit ve tuğla parçaları bulunmuştur. Roma ve Bizans Döneminde iki farklı formda kiremit kullanımı bilinmektedir. Levha şeklindeki *tegulae* ve bugünkü alaturka dediğimiz kiremitlere benzeyen *imbrices* adlı kiremit türü.¹⁰⁰ Her iki kiremit şeklininde büyükükleri bugünkü kiremit boyutlarından çok daha büyük kareye yakın 40-80cm arasındadır. Boyutlar bölgelere ve ustalara göre değişmektedir. Geçmeli ve kapamalı sistemde düzenlenen kiremitlerin, levha şeklindekiler daha çok düz ve az eğimli basit çatı çözümlü yapılarda, diğeri kubbe ve çok eğimli çatılarda kullanılmaktadır.

Bulunan kiremit parçalarının her iki formuda tamamladıkları, levha şeklinde olanların Büyük Bazilikanın neflerin üstündeki çatıda diğeri yuvarlak olanlarında Martyrion veya daha geç dönemde Küçük Bazilikada kullanıldığı düşünülebilir. Ancak daha kesin bilgi için dah fazla buluntu gerekmektedir.

¹⁰⁰ Laag 1990, 73.

4.2.1.b. Madeni buluntular

(EK C.13.,C.16.,17.) Aynı alanda ve düzlemde farklı boylara ve çaplara sahip çiviler bulunmuştur. Bir kısmı silindirik bir kısımda köşelidir. Boyları 2cm ile 18 arasında değişmektedir. Çiviler uzun bir süre toprağın altında kalmış, deformasyona ve korozyona uğramıştır. Büyük çivilerin yapının döşeme, çatı gibi ana konstrüksiyonlarında kullanıldığı diğerlerinin küçük eşya veya dekorasyon malzemelerinden geldiği düşünülebilir.

Alanın Martyriona yakın bölümünden tümüyle parçalanmış ve korozyona uğramış kurşundan yuvarlatılmış ince kesitli, silindirik toplu halde küçük parçacıklar bulunmuştur. Bu bir su kanalının bir parçası veya yapının bir bölümünde kullanılan bir bağlantı elemanı olabilir.

Temizlik çalışmaları sırasında burada mimari elemanların yanı sıra bronzdan küçük bir haç parçası ile bilezik olduğu düşünülen bir bronz buluntu ele geçmiştir. Hacın sadece bir kolu bulunabilmiştir. Açılı bir şekilde ve köşelerinde yuvarlak damlalıklı olan hacın tam boyutu belirlenemez ancak bunun Ortaçağ, Malta, Bizans hacının¹⁰¹ bir bölümü olabileceği düşünülebilir. Yaklaşık 10cm çapındaki bronz bilezik parçası, geçmeli ve ucunda bir kabartma, bir yılanbaşı ile bezenmiştir. Bu tür bilezikler Roma Döneminden Bizansa kadar takı olarak kullanılmıştır.¹⁰²

4.2.1.c. Sikkeler

(EK C.11.,12.)Yapılan temizlik, sondaj ve düzenleme çalışmalarında Kutsal Alanın her bölgesinde farklı katmanlarda, hemen üst yüzeyden başlayarak farklı boyutlarda sikkeler ele geçmiştir. Sikkeler temizlendikten ve belgelendikten sonra Side Müzesine teslim edilmiştir. Oldukça tahrip olmuş ve korozyona uğramış olan sikkeler daha sonra bir uzman tarafından tekrar temizlenerek araştırılmalıdır. Büyük Bazilikanın güney nefinde bulunan bir Bizans sikkesinin bir yüzünde asası ile imparator diğer yüzünde haresi ile Isa betimlenmiştir. Yine Bazilikanın içinde bulunan başka sikkeler üzerinde bir yüzünde haçlı Isa diğer yüzünde tanımlanamayan bir İmparator betimlenmiştir. Büyük Bazilikanın güneyindeki çalışmalarda ele geçen sikkelerde bir tarafı haç ve yazı ile diğer tarafta ise tanımlanamayan ayakta bir figür resmedilmiştir.

¹⁰¹ Laag 1990, 69.

¹⁰² Lein 2006, 402.

Bizans sikkeleri Roma sikkelerin devamı niteliğindedir. Bir tarafta İmparator diğer tarafta ise dinsel öğeler resmedilmiştir. Araştırmacılar Bizans sikkelerini Anatasius (491-518) den başlatır ve XI. Constantinos ile sona erdirmektedir.

Bizans sikkelerinde profilden resmedilen Roma İmparatorları yerine tanrının yeryüzündeki temsilcisi Bizans İmparatorları önce $\frac{3}{4}$ cepheden sonra I. Iustinianus ile birlikte tam cepheden üzerinde bir haç bulunan globus ile resmedilmişlerdir. İmparatorlar, tek başına veya iktidarı paylaştıkları kişilerle birlikte ayakta veya otururken, resmi, sivil veya askeri kıyafetlerle başlarında diadem veya taç ile, M.S. IX. yy.'dan itibaren ise labarum denilen asa ile betimlenmişlerdir. Bizans sikkelerinde dört haç tipi görülmektedir.¹⁰³ Sikkelerde İsa'nın resmedilmesi II. Iustinianus M.S. (685-711) ile görülmeye başlar ancak III. Leon döneminde başlayan ve III. Mikhael dönemine kadar süren ikonoklazma döneminde kutsal tasvirlerin yasaklanması üzerine İsa yerine İmparator veya ailesi betimlenmiştir. M.S. X. yy.'dan itibaren yüzyıl boyunca İmparator yerine İsa figürü betimlenir. Meryem'in sikkeler üzerinde resmedilmesi VI. Leon ile Azizlerin betimlenmesi ise M.S. 912 den sonra başlar.

Sikkeler üzerinde erken dönemlerde Latince yazılar ağırlıklı iken eski Yunanca giderek daha fazla kullanılmaya başlar. Erken Bizans Döneminde dört darphane Constantinopolis, Thessalonika, Nikomedia ve Antiokheia iken daha sonraki dönemlerde darphane sayısı giderek artmış Kyzikos, Aleksandreia, Khersonos da eklenmiştir.¹⁰⁴

4.2.1.d. Mozaik

(EK C.13.)Yapılarda mozaik'in kullanımı çok eski dönemlere kadar gider. Bilinen en eski örnek M.Ö. VIII. yy. Gordion'dadır. Roma Döneminde özellikle döşemelerde yoğun olarak kullanılmış M.S. 313 ten sonra ise döşeme ve duvarların yanı sıra tavanlarda da süsleme aracı olmuştur. Geometrik desenlerin yanında doğayı betimleyen resimler, dinsel içerikli sahnelerde işlenmiştir. M.S. 427 den sonra döşemelerde dinsel içerikleri kapsayan betimlemeler yasaklanmıştır. İlk başlarda sadece uygun boyutta ve renk çeşitliliğinde çakıl taşları kullanılırken daha sonra renkli doğal taşlar kesilerek ve perdahlanarak ufak zar taşları haline getirilmiş,

¹⁰³ Tekin 1999, 31: Latin haçı, Potent haç, Patrik haçı, Basamaklı kaide üstünde haç

¹⁰⁴ Tekin 1999, 40, Harl 2002

taşların yanı sıra cam ve altın varaklı, kaplamalı mozaiklerde kullanılmaya başlanılmıştır. M.S. VI. yy.'dan sonra canlı ve hareketli betimlemeler yerine Erken Bizans Dönemi sanatını yansıtan daha katı tek düze derinliği olmayan sahneler betimlenmiştir.¹⁰⁵

Büyük Bazilikanın güney alanında yapılan temizlik çalışmalarında alt tabakada oldukça çok miktarda gruplar halinde renkli mozaik parçaları ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı çözülmüş ve tek tek taşlara ayrılmış bir kısmında ise halen arkasındaki harç ile birlikte bulunmuştur. Mozaik taşları kırmızı ağırlıklı canlı renklerde ve yaklaşık 1cm-2cm küpler şeklindedir. Harçlı büyük mozaik parçaları eğrisel bir yüzeye sahiptir. Yüzeylerinde tam okunamayan desen-resimler vardır. Büyük Bazilika dinsel kullanımını yitirdikten sonra yapılan düzenleme çalışmalarında kubbesine ait olması muhtemel bu mozaiklerde diğer buluntular gibi bu alana istiflenmiştir.

4.2.1.e. Side Müzesindeki Eserler

(EK C.18.) Kutsal alanda daha önce Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ve Prof. Dr. Jale Inan tarafından yürütülen çalışmalar sırasında ele geçen envanterlik değeri olan buluntular Side Müzesine teslim edilmiştir. Bu buluntulardan bir kısmı, büyük mimari parçalar müzenin bahçesinde sergilenmekte (EK B.22.) diğerleri ise depoda korunmaktadır. (EK C.7.,8.) Buluntular arasında ufak iki portre bir yontu, birkaç kırık kabartma, küçük yazıt parçası, profilli parçalar, bezemeli korkuluk parçası, templonun bir bölümü yer almaktadır. Bahçede ayrıca Büyük Bazilikanın kuzey atriumundan getirildiği beirtilen mermerden dairesel planlı bir oturma sırasında bulunmaktadır. Bahçede sergilenmekte olan Büyük Bazilika ve Küçük Bazilikaya ait olması olası mimari elemanlar dışındaki buluntulara depoda sayım devam ettiği için ulaşılammıştır. (EK C.18.)

Templon parçası olarak tanımlanan 18cm x 101 cm boyutlarındaki kırık, eğik yüzeyi rozet sırası ile bezeli mimari parçanın arka yüzeyi kaba bırakılmıştır. Bu açıdan arka yüzeyinin görünmediği bir yer için tasarlandığını düşünmek, belki duvarda bir korniş –friz sırası gibi, daha doğru olur. (EK B.22.)

¹⁰⁵ Lein 2006, 360.

Eski buluntular arasında yer alan korkuluk parçaları özenli işçilikleri ve yoğun bezemeleri dikkate alınarak Erken Bizans Dönemi, Büyük bazilikanın ilk yapım evresine ait bir mimari - dekorasyon elemanı olduğu ve daha sonra Küçük Bazilika da tekrar kullanıldığı düşünülebilir.(EK C.19.-23.)

4.2.2. Mimari yapı elemanları

Alanda bulunan yapı elemanları, mimarilerine ve boyutlarına göre buluntu yerleri dikkate alınarak tekrar düzenlenmiş ve olanaklar dâhilinde koruma altına alınmıştır. Tüm alan temizlik çalışmaları sonrasında geçici koruma önlemleri ile tekrar düzenlenmiştir. (EK B.2.) (EK F.12., F.13.) (EK C. 1.-C.6., C.18.-C.34.)

Tapınaklarda daha çok bitki temizliği yapılmış büyük mimari elemanlar yerlerinde bırakılmıştır. Tapınakların doğu yönündeki Büyük bazilikaya ait olduğu düşünülen ölçek olarak daha küçük mimari elemanlar, başlıklar, sütunlar, Büyük Bazilikanın batı dış beden duvarının önüne sıralanmıştır. Büyük Bazilikanın içinde orta nefin batı bölümünde yer alan büyük duvar elemanları yine orta nefte sıra şeklinde düzenlenmiştir. Yan neflerden özellikle nişlerden gelen mimari elemanların bir kısmı depolara bir kısmı yine nişlere yerleştirilmiştir. Bazilikanın güneyindeki çalışma alanından gelen büyük boyutlu duvar elemanları *in situ* dış beden duvarının paraleline duvara destek niteliğinde yerleştirilmiştir. Bu alandan çıkan kırık parçalar narteks güney yan mekanın içine düzgün olarak toparlanmıştır.

Büyük Bazilikanın apsis arkasındaki çalışmalardan çıkan küçük mimari elemanlar, kiremit, döşeme taşları vs. depolara yerleştirilmiş, büyük duvar ve mimari elemanlar apsis dış duvarın önüne üst üste, sıralı bir şekilde dizilmiştir.

Martyrionda farklı işlevlerle kullanılmaya devam edildiği için temizlik çalışmaları sırasında yeni bir buluntuya rastlanılmamış, mevcut küçük yapı taşları kenarıya konarak düzenlenmiştir.

4.2.2.a. Döşeme kaplamaları

Bizans döneminde yoğun olarak kullanılan opus sectile döşeme tekniği, ince tabakalar halinde kesilmiş mermer parçacıkları yan yana gelecek biçimde şeritler halinde dizilmesinden oluşmaktadır.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Şeritlerin arasında kalan boşluklar, bir motifi tamamlayacak, kesilip yerleştirilmiş mermer parçacıklarıyla doldurulmaktadır. Üçgen, kare, altıgen, eşkenar dörtgen ve mekik en çok kullanılan

Opus-sectile tekniğinde yapılmış yer döşemeleri Roma İmparatorluğunda ikinci yy.dan sonra görülmeye başlar. Başlangıçta mermer kakma tekniği adı altında, Roma'da zenginlerin evlerinin (Res. 4.57.) duvarlarında ve zeminde kullanılmıştır.



Resim 4.57. Pompei, Opus Sectile -Mozaik Döşeme, Kaderli 2007



Resim 4.58. Selanik, Hagia Demetrios Opus Sectile Döşeme, Kaderli 2008

Antik dönemin sonunda mermerin pahalı olmasından dolayı bu döşeme tekniği yavaş yavaş kaybolmaya başlamıştır. Bizansta ise M.S. VI. yy.'dan itibaren daha yaygınlaşmış ancak büyük ve önemli dini yapılarda tercih edilmiştir.¹⁰⁷ Hagia Sophia, Kariye Camii-Kilise (Res. 4.59.) duvarlarda, Studios Bazilikası (Res. 4.60.), Hagios Demetrios Bazilikasında (Res.4.58.) yerlerde kullanılmıştır.



Resim 4.59. Kariye Cami- Kilisesi Duvar Kaplaması, Kaderli 2008



Resim 4.60. Studios Bazilikası, Alas 1992

Side de Büyük Bazilikada çok az yerde, narteksin kuzey bölümünde yan mekânın önünde insitu olarak kalmıştır. Narteksin orta nef bölümünde ise harçtaki izlerinden

geometrik şekillerdir. Bunun dışında kakma tekniğinde yapılmış figürlerde kompozisyonlarda yer almaktadır.

¹⁰⁷ Alas, 1992, 6.

okunulduğu üzere de kısa zaman öncesine kadar burada da yer aldığı anlaşılmaktadır. Semavi Eyice'nin yayınlanmamış doktora çalışmasında¹⁰⁸ ilk araştırmalar sırasında bazilikada birçok yerde opus sectilenin olduğu bildirilmiş ancak geçen süre içerisinde bunların yok olduğu saptanmıştır. Değerli bir döşeme kaplaması olan opus sectilenin Büyük Bazilikanın kullanımı bırakıldıktan sonra büyük bir kısmının başka yapıda kullanılmak üzere sökülüdüğünü düşünülebilir.

Döşeme 11.5cm kenar ölçülerinde altıgen beyaz mermer bunları tamamlayan üçgen siyah mermerlerin birbirinin içine girerek tekrarlayan geometrik figürlerden oluşmaktadır. Bazilikanın döşemenin yapının hangi bölümlerinin kapladığını söylemek zordur. Bazilikanın duvar köşelerinde genellikle korunagelmiş olan diğer döşemeler daha farklıdır.



Resim 4.61. Büyük Bazilika, Narteks Kuzey, Opus Sectile Döşeme, Kaderli 2005 Aynı döşemeden Martyrionun ana mekanında da bir bölüm korunmuş gelmiştir. Mekana diagonal olarak döşenen kare siyah beyaz opus sectilenin ölçüleri 18.3 x 18.3 cm dir.(Res. 4.61.)

Opus Alexandrinum: Dikdörtgen ve kare biçiminde kesilmiş mermer levhaların yan yana yerleştirilmesi ile meydana gelen yer döşemesidir. Roma imparatoru Alexander Severus döneminde kullanılmaya başlamıştır. Narteksin güney yan mekanın önünde döşeme kaplamasının altındaki haç izinden burada 20x20cm ölçülerinde diyagonal olarak yerleştirilmiş bir döşemenin varlığı görülmektedir. (Res. 4.62.)

¹⁰⁸ Eyice 1952



Resim 4.62. Büyük Bazilika, Narteks Güney Döşeme İzi, Kaderli 2005

Bunun dışında apsisin anıtsal sütun kaidelerinin kenarlarında narteks batı duvar köşelerinde daha büyük düz dikdörtgen levhalardan döşeme kaplamalarında görülmektedir.(Res. 4.63.)



Resim 4.63. B. Bazilika Apsis Yanı Döşeme, Kaderli 2006



Resim 4.64. B. Bazilika Apsis Döşeme, Kaderli 2006

4.2.2.b. Fresk

Büyük Bazilika da ve Martyrion da tespit edilen fresk kalıntılarında bu yapılarda kısmi de olsa duvar resim sanatının uygulandığı görülmektedir. Apsisin yanındaki anıtsal kemerlerin bitimindeki duvarda, (Res. 4.66.) Güney duvarın ilk niş sırasında, frizlere yakın alanda, Nişlerin içinde döşem kotuna yakın alanda, (Res. 4.65.) Martyrionun ana mekanında güney duvarında oldukça renkli canlı mavi ve kırmızı renklere fresk izleri okunabilmektedir.



Resim 4.65. Büyük B. Güney Niş,
Kaderli 2006



Resim 4.66. Büyük B. Güney 2. Niş,
Kaderli 2006

Martyriondaki duvar resmi (Res. 4.67.) kırmızı, mavi bir çerçevenin içine yerleştirilmiş genelde bu tür dinsel mekanlarda görülen incilden sahneleri içeriyor olabilir.



Resim 4.67. Martyrion, Fresk,
Kaderli 2006



Resim 4.68. Büyük B. Güney 1. Niş,
Kaderli 2006

İlk izlenimler bunların tek katman olduğu yönündedir, ancak ileride öngörülen restorasyon öncesinde bu araştırma genişletildiğinde, diğer nişler içerisindeki destek duvarları arkasında, narteks kuzey yan mekanda, toprak dolgular tekrar temizlendiğinde, daha iyi nitelikli, korunmuş freskler bulunabilir ve daha ayrıntılı çalışma ile farklı bilgilere ulaşılabilir.



Resim 4.69. Büyük B. Güney 3.Niş, 2006
Kaderli 2006



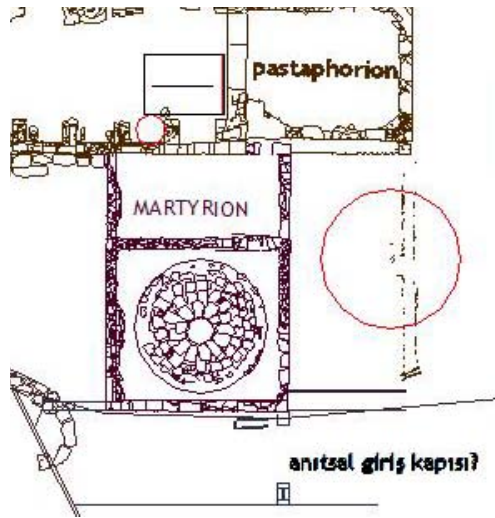
Resim 4.70. Büyük B. Apsis Yanı,
Kaderli 2006

4.3. SONDAJ

Kutsal alanda bulunan yapıların birbiriyle olan ilişkilerini, kendi ile bir önceki dönemleri arasındaki bağlantıları görmek ve tarihsel gelişimlerini izleyebilmek için dokuz ayrı yerde fazla derin olmayan sondajlar yapılmıştır. Bunlardan K, H, F, E sondajları Büyük Bazilikanın mimarisinin, döşeme kotları, A, B, C, D, G sondajları ise Büyük Bazilikanın ve Kutsal Alanın yapıyla olan ilişkisini ortaya koymak ve bununla ilgili belirsizlikleri açıklığa kavuşturmak için yapılmıştır. (EK B.4.) G ve F alanında yapılan araştırma sondajlarında mezarlara rastlanılmıştır.

4.3.1. A Sondajı

(EK B.4.) Bazilikanın doğusunda yer alan Pastophorion mekanlarının güney ve kuzey köşelerinde devam eden duvar kalıntıları görülmekte ve okunmaktadır. (Res. 4.73.) Özellikle Güney Pastophoriumun Güney doğu köşesinden güneye doğru birkaç taş sırası devam eden duvar kalıntısı Martyrion eklenmeden önce burada ek mekanların varlığına işaret etmektedir.(EK B.2.) (Res. 4.71.) Bu görüş doğrultusunda duvar kalıntılarında başlayarak temel seviyesini takip edilerek Martyrionun bitimine diğer bahçe duvarına kadar bir yüzey kazısı yapıldı. Bu duvarın en azından temel seviyesinde devam ettiği ve iki ayrı mekanın daha varlığının olası olduğu bunun en azından planlandığı veya yapıldığı veya bazilikanın bu bölümün daha önce varolan bir yapının temel kalıntılarının üstüne oturtulduğu gibi varsayımları desteklemektedir.



Resim 4.71. Martyrion Sondaj Planı, Kaderli 2006

Bazilikanın yan mekanlarının her iki yönde de devam ettiği düşünülürse yapının daha büyük ve Piskoposluk Bazilikası, Tiyatronun karşısında yer alan bazilika ve Perge A ve B Bazilikaları (EK F.1.) gibi haç planlı tasarlandığı düşünülebilir. Bu yüzey kazısı sırasında temel seviyesinde bulunan sikke Konstantin dönemine işaret etmektedir. (Res. 4.72.)



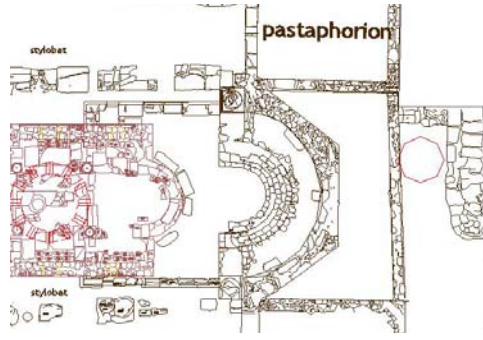
Resim 4.72. B. Bazilika A Sondajı,
Kaderli 2006



Resim 4.73. Güney Pastophorion
Güney Duvar, Kaderli 2006

4.3.2. B Sondajı

Bazilikanın doğusunda apsisin arkasında yer alan dış duvar bitiminde yapılan sondaj araştırma çalışmasında hem duvarın apsis bölümü hem dış alan-sokak ile olan bağlantısını malzeme ve tekniği, kotlarını-yükseklikleri hakkında bilgi edinilmeye çalışılmıştır. (Res.4.74.) Apsisin dışı ile duvar arasında kalan alandaki temizlik çalışmalarında apsisin yapı taşları, fazla miktarda küçük boyutlu mermer ve kireç taşından baklava dilimli, altıgen, dikdörtgen gibi çeşitli formlarda döşeme taşları bulunmuştur. Bunun yanında tuğla ve kiremit kırıkları belli bir kotta-yükseklikte topraktaki siyaha yakın renk değişimi çiviler, buranın üstünün bir zamanlar büyük bir ihtimal ile çatı ile örtülü olduğu çökmesinden sonrada bu alanın taş deposu çöplük gibi kullanıldığını düşündürmektedir. Bulunan döşeme örnekleri toplanarak pastophorionlarda depolanmıştır.



Resim 4.74. Büyük Bazilika, B Sondajı, Plan, Kaderli 2006

Duvarın dışında yapılan çalışmada yine çok sayıda mimari yapı taşları, sütun parçaları, bulunmuştur. Belli bir seviyede sert harçlı zemine yer yer kırık parçalar ile kaplanmış döşemeye rastlanmıştır. Bazilikanın apsisin her iki tarafında da yer alan pastophorionlardan, ilk yapı dönemlerinde yine anıtsal sayılabilecek kapılarla bazilikadan bu alana çıkış veya giriş sağlanmıştır. Yapının kuzey doğusuna doğru şu an başka bir komşu parselin içerisinde kalan stylobat sıralarını takip edilirse bunların pastaphorionun önüne doğru devam eden buradanda sahildeki sütunlu caddeyle birleşen bir caddenin varlığı olasıdır. Tespit edilen sert zemin seviyesi pastophorion dış kapı eşiklerinden 80cm daha aşağıda yol- cadde kotu olası dâhilindedir. (Res. 4.75.) Bu alanda ve sondaj sırasında bulunan mimari elemanlar yine aynı alanda parsel sınırında düzgün şekilde ileride değerlendirme ve araştırmalar için depolanmıştır. Bulunan elemanların çoğu eğrisel tonoz ve apsis parçasıdır.



Resim 4.75. Büyük Bazilika, B Sondajı, Kaderli 2006

4.3.3. C Sondajı

Martyrionun batı cephesinde sonradan kapatılmış olan kapının bitiminden başlayarak yapılan sondajda (Res. 4.77.) önce toprak ile birlikte kiremit, keramik tuğla curuflu bir tabaka sonra insitu eşikten 57cm aşağıda sert beyaz renk ağırlıklı- kireç harçlı tabana ulaşılmıştır.(Res. 4.76.) Bu seviyeden daha aşağıya inildiğinde ise 5–6 cm kalınlıklı tabakadan sonra yine curuflu toprak dolgu tespit edilmiştir. Bazilikanın güneydeki alanın yapıldığı dönemdeki zemin kodunun tespiti için birde Nartex in yanındaki yan mekan doğu dış yüzeyinden aşağıya inilerek bir araştırma yapılmıştır.

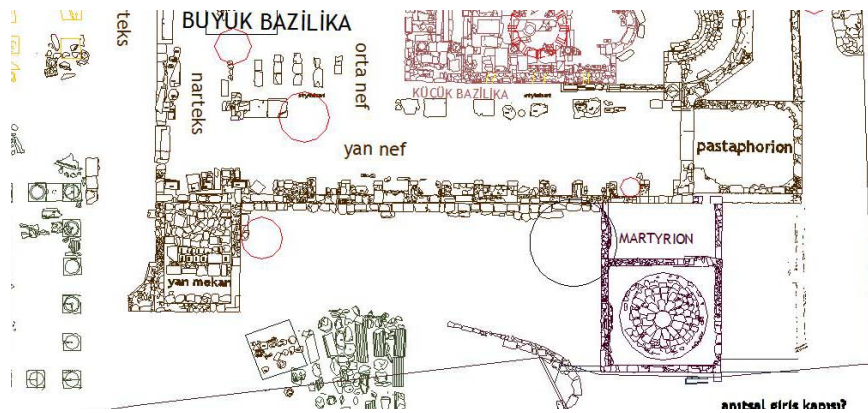


Resim 4.76. Martyrion Ön Mekan Eşik
Kaderli 2006



Resim 4.77. Martyrion C Sondajı,
Kaderli 2006

4.3.4. D Sondajı



Resim 4.78. Büyük Bazilika D Sondajı Planı, Kaderli 2006

Bazilikanın güneyinde nartex güney yan mekânın doğu dış cephesi bitiminden başlayarak yapılan araştırmada (Res. 4.78.) Martyrion ile arada kalan büyük alanın kullanımına, malzeme ve tekniği, bazilikanın içine göre döşeme kotu gibi soru işaretlerini cevaplamak veya elde edilecek veriler ışığında öneriler geliştirmeğe çalışılmıştır. Proje ön çalışma programı dâhilinde tüm bu alanda yapılan temizlik ve düzenlemelerde bu cepheye kadar gelinmiş bulunan duvar elemanları bazilikanın güney yan duvarı dış cephesine insitu kalan duvar bölümlerini desteklemek amacıyla paralel yerleştirilmiştir. Diğer buluntular da envarterlenip niteliğine ve malzemesine göre ayrıştırılıp pastophorionlarda depolanmıştır. Yapılan 1.4x1.3m lik açmada üst katmanlarda önündeki alandaki buluntu çeşitliliği ile örtüşürken görünen alt sıra taş dizisinden 1.36m aşğıda harçlı sert tabakaya rastlanılmıştır. (Res. 4.80.) Bu alanın karşı tarafında yapılan C sondajında ortaya çıkan sert zeminden yaklaşık 1m daha aşağıda. Bazilikanın güneyindeki alan bu verilere göre kademeli veya eğimli olarak batıya doğru meyillenmektedir. Ancak kesin sonuç içinen az güney duvar bitiminden ve alanın ortasında birer sondaj daha önermek daha sağlıklı olur. Bazilikanın güney duvarının korunmuşluk durumunun son derece kötü olması buradaki sondaj çalışmasının bu duvarın sağlamaştırma işleminden sonraya bırakılması gerektiğini göstermektedir. (Res. 4.79.)



Resim 4.79. Büyük Bazilika, Narteks Güney Yan Mekan, D sondajı

Kaderli 2006



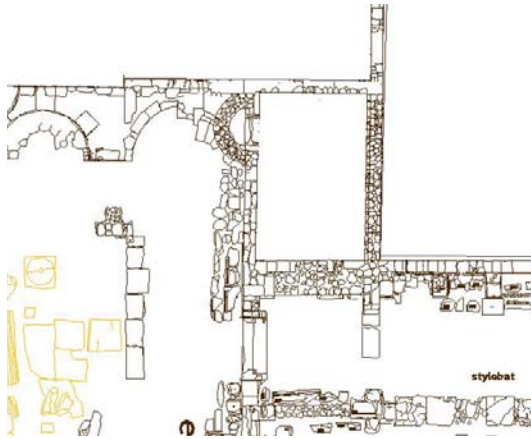
Resim 4.80. Büyük Bazilika, Narteks Güney Yan Mekan, D Sondajı

Kaderli 2006

4.3.5. E Sondajı

Büyük Bazilikanın nartexinin her iki tarafında nartexten girişi olan, simetrik, kullanımı tam çözülememiş, daha çok Suriye erken dönem Bizans Bazilikalarında

görülen¹⁰⁹ yan mekânları sonraki dönemlerde kullanım dışı bırakılmış ve girişi kapatılmıştır. (Res. 4.81.) Kuzeyde olan mekânın içi Arif Müfid Mansel zamanındaki çalışma sırasında tüm alandan ele geçen daha çok bezeli küçük boyutta sayılacak mimari eleman parçalarıyla, yaklaşık zeminden 1.70m yüksekliğe kadar doldurulmuştur. (Res. 4.82.) Üst zeminde yapılan temizlik çalışmalarında açığa çıkarılan parçalar yine aynı mekânda temizlik sonrası koruma önlemleri alındıktan sonra, çakıl serilerek kapatılmıştır. Buranın tümünün bu parçalar ile doldurulduğu varsayılarak şu an için bu kadar çok buluntuyu depolamada ve belgelemede sorun yaşanacağı için buranın boşaltılması işlemi restorasyon çalışması öncesine veya gerekli büyüklükteki depolama yeri bulunduğundan sonraya bırakıldı. Bu alanda daha önce yapılan çalışmalar öngörülen şekli ile tamamlanamadığından belgeleme konusu da tam bitirilememiştir. O tarihteki çalışmalara ilişkin özellikle detay ve buluntular konusunda eksiklikler vardır. Ancak bu yeni çalışmalar ile bu eksikliklerin ve soru işaretlerinin bir kısmına çözüm önerileri geliştirilmiştir.



Resim 4.81. Büyük Bazilika, Temizleme Alanı, Plan, Kaderli 2005



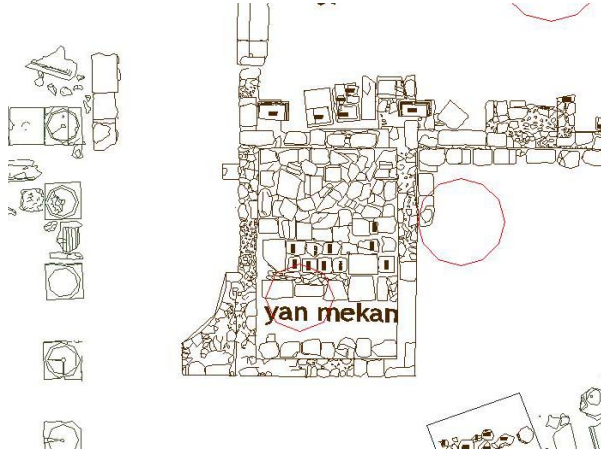
Resim 4.82. Büyük Bazilika, E Sondajı-Kaderli 2005

4.3.6. F Sondajı

Büyük Bazilikanın nartexinin güney yan mekânı içinde yapılan temizlik çalışmalarında öncelikle toprak curuf ve yapıya ait duvar elemanları ve birkaç pembe mermerden 35cm yarıçaplı sütun parçaları kaide parçaları ve bir kireç taşından bir yüzünde şekli tam belirlenemeyen bir yapı taşı ortaya çıkarılmış gerekli belgelemeler yapıldıktan sonra alt seviyeye inilmiştir. (Res. 4.83.) Bazilikanın geç kullanımı sırasında nartexten bu mekâna giriş kapatılmış ve zamanla duvarlar tamamına yakını

¹⁰⁹ Strube 1996, 141.

dağılmış ve parçalanmıştır. Bu yoğun toprak dolgusu aynı zamanda bu mekânın zeminini korumuştur. Bazilikanın güney batı kapısının eşik seviyesinden yaklaşık 23cm daha aşağıda nerede ise hiç bozulmamış mozaikle kaplı döşeme ortaya çıkmıştır. Geometrik desenli ağırlıklı mozaik yine birbirini tekrarlayan baklava dilimli ve dairesel şekiller ile vurgulanmış bir çerçeve içine yerleştirilmiştir.(Res. 4.84.) Kare desenler birbirine doğrusal çizgilerle bağlanmış üst sıra ise bunların diyogonalleri ile çeşitlilik kazandırılmış üçüncü sırada ise yine karelerin içine erken dönem mozaiklerinde ve desenlerinde tekrarlanan düğüm motifleri ile daireler tamamlanmıştır. Bu üç motif sırası tekrarlanarak devam etmektedir.



Resim 4.83. Büyük Bazilika, F Sondajı, Plan, Kaderli 2006

Ölçü ve belgeleme işlemi bitirildikten sonra aynı gün içerisinde güvenlik nedeniyle hızlı bir şekilde mekânın üstü keçe, dere kumu ve çakılla örtülerek koruma altına alınmış, ziyaretçiler ve meraklılar tarafından tekrar açılmaması ve deşilmemesi için, alandan toplanan mimari parçalar, belgeleme işleminden sonra düzgün bir şekilde üstüne dizilmiştir.(Res. 4.85.)



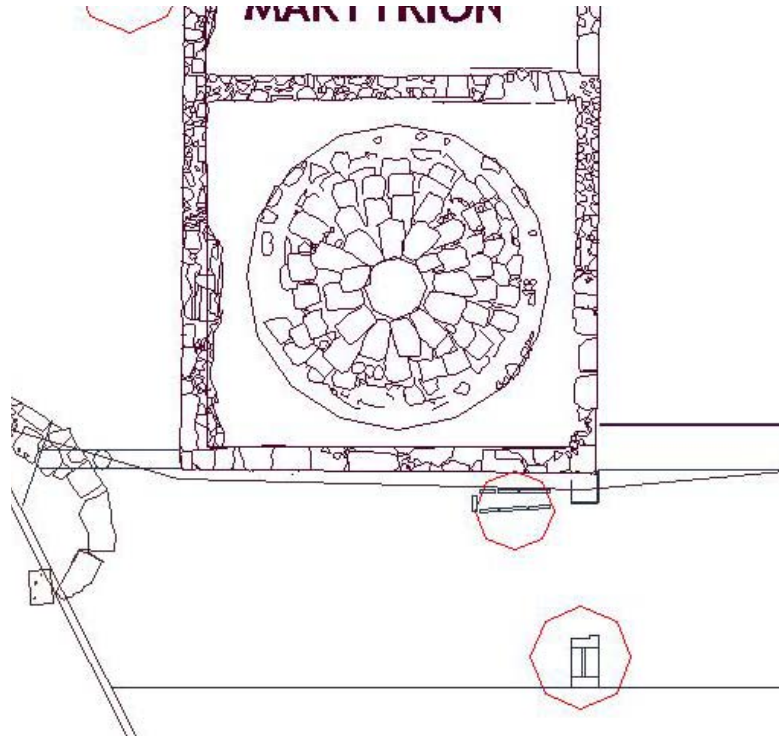
Resim 4.84. Büyük Bazilika, Narteks Yan Mekan, Mozaik Döşeme, 2006



Resim 4.85. Büyük Bazilika, Narteks Yan Mekan, 2006

4.3.7. G Sondajı

Martyrionun güney cephesinde mevcut kaldırım taşı yolun eğim sebebiyle sık sık dağılmasından dolayı bu alanın- yolun Müze denetiminde tekrar bir düzenleme yapılması ve bunun araştırılıp belgelenmesi öngörülmüştür. Yapılan çalışmada hemen yol kotunun yaklaşık 40cm altında Side'nin terkinden önce son sakinlerine ait olduğu düşünülen 60x 180cm boyutlarında biriket taş ile çevrili bir mezar kalıntısı açığa çıkarılmıştır. (Res. 4.86.) Doğu-batı yönünde yerleştirilmiş olan mezarın içerisinde batı yönüne kafası gelecek şekilde yerleştirilmiş bir bireyin iskeleti bulunmuştur. (Res. 4.87., 4.88.) Yapılan araştırmada mezarın içerisinde başka bir buluntu ele geçmemiştir. Gerekli belgelenmeler fotoğraf, çizim işleri tamamlandıktan sonra mezar tekrar kendi malzemesi ile kapatılmıştır. Mezar buluntusunun hemen yanında Martyrionun güney doğu köşesinde güneye doğru 60x60 cm boyutlarındaki döşeme gibi algılanan taşın bir duvarın parçası olduğu ve duvarın güneye doğru bir kapı ile bölündüğü, P tapınağı yönünden gelen sütunlu caddenin devamı olan duvar ile kesiştiği ortaya çıkarılmıştır. Bu kapı büyük bir olasılıkla bu kutsal alana girişi sağlayan Bizans dönemi ana kapılarından biri olmalıdır. Bugünkü Tapınaklara ana ulaşım yolu içerisinde bulunan alan, bu özel konumu dolayısı ile tekrar daha ayrıntılı belgelenmek üzere kapatılmış ve üstüne harçsız kilitli parke taşı döşenmiştir.



Resim 4.86. Büyük Bazilika, G Sondajı, Plan, Kaderli 2006



Resim 4.87. B. Bazilika, G Sondajı, Mezar Buluntusu, Kaderli 2006



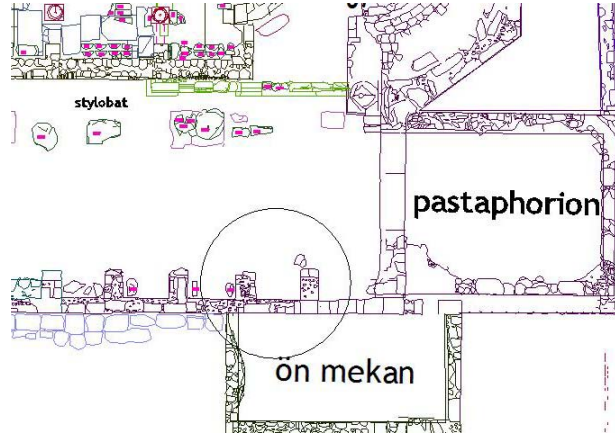
Resim 4.88. Büyük Bazilika, G Sondajı, Kapı Buluntusu, Kaderli 2006

4.3.8. H Sondajı

Bazilikadaki ön çalışma, temizlik ve düzenleme sırasında hem güney hem kuzey nişlerin içleri gelişigüzel dağılmış olan mimari elemanlar boşaltılarak temizlenmiş gerekli belgelemeler yapıldıktan sonra ve envanterlendikten sonra bu elemanların uygun boyutta ve bezeli olanları pastophoriondaki depolara kaldırılmıştır. Nişlerin bir bölümünde insitu döşeme parçaları dururken bazılarında altındaki harç tabakası bazılarında sadece taşlı toprak dolgular açığa çıkarılmıştır. Bazı nişlerde döşemeye yakın yerlerde sıva ve mavi kırmızı boya kalıntıları tespit edilmiştir. Nişlerin dış duvarları daha sonra belki statik, belki güvenlik kaygısı dolayısı ile farklı kalınlıkta destek duvarları ile örüldüğü görülmüştür. Nişler geçici koruma önlemleri alınarak, ince strafor, sıkıştırılmış dere kumu üstüne çakıl serilerek tekrar kesin restorasyona kadar kapatılmıştır.

Büyük Bazilikanın güney iç nişlerinden martyrion girişinden sonraki doğudan ikinci niş, içi boşaltıldıktan sonra döşemesi olmadığından alt yapıya ilişkin veriler elde etmek için kademeli olarak küçük bir sondaj çalışması yapılmıştır. (Res. 4.89.) Bu çalışmada dolgu toprak altında mevcut zeminden yaklaşık 30cm aşağıda köşeye yakın bir yerde toplu halde iskelet kalıntıları bulundu. Bunlar gerekli belgelemeler yapıldıktan sonra toplandı ve çalışma bitiminde tekrar üstü örtülerek yerine kondu. Duvarlarda beyaz zemin üzerine canlı kırmızı ve mavi renkte formu tam belirlenemeyen kırmızı ile çerçeveye alınmış şekiller, fresk kalıntıları bulunmuştur.

(Res. 4.90., 4.91.) Bu fresk kalıntıları insitu döşeme izlerinden 36cm daha aşağıya devam etmesi ise oldukça ilginçtir. Mevcut döşeme seviyesinden yaklaşık 50cm, nişin doğu yüz alt taş sırası üst kotundan da yaklaşık 124cm, döşeme izlerindeki 54cm aşağıda ancak harçlı oldukça sert zemine ulaşılmıştır.



Resim 4.89. Büyük Bazilika, H Sondajı, Plan, Kaderli 2006

Bazilikanın cemaatine son hizmet ettiği geç dönemde bu niş aralarının aynı dönem Side Piskoposluk Bazilikası, Perge A bazilikası ve diğer birçok bazilikada tespit edildiği üzere bazilikanın içinde döşeme altlarında gömme geleneği görülmektedir. Hatta buradada düşünüldüğü gibi birçok sefer kullanılmak üzere tasarlandığı belki bu gömülen bireylerin böyle bir kutsal bir yapının içinde saklanarak ayrıcalıklı olduğu vurgulanmak istenmiştir. Yine aynı niş sırasında doğudan onuncu nişte döşeme kotunda toprak dolgu ile birlikte kapak taşları açığa çıkarılmış ancak daha sonra belgelenmek üzere daha derine inilmemiş, koruma önlemleri alınarak üzerine ağır mimari parçalar konarak gizlenmeye çalışılmıştır.

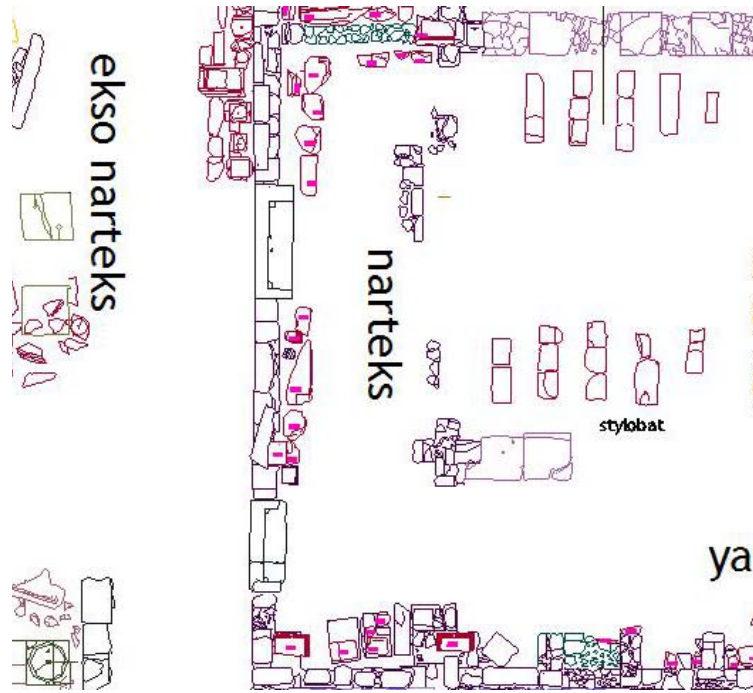


Resim 4.90. Büyük Bazilika, H Sondajı, Niş Görünüşü, Kaderli 2006



Resim 4.91. Büyük Bazilika, H Sondajı Fresk Görünüşü, Kaderli 2006

4.3.9. K Sondajı



Resim 4.94. Büyük Bazilika, K Sondajı, Plan, 2006

Büyük bazilikanın narteks sınırından hem güney stylobatın devamı hem orta nef ile narteks arası, iki fil ayağının arası temizlenerek alt yapısına ilişkin veriler elde edilmeye çalışılmıştır. (Res. 4.94.) Güney stylobat aksında her iki tapınaktan da sökülerek buraya yerleştirilen stylobat taşlarının birkısmı zamanla ya yeniden kullanım için tekrar sökülmüş ya da parçalanıp dağılmıştır. (Res. 4.93.) Güney fil ayağından başlayarak doğuya doğru iki stylobat parçalanmış ama tümüyle dağılmamış olarak insitu durmaktadır. (Res. 4.92.)



Resim 4.92. Büyük Bazilika, K Sondajı, Güney Stylobat, Kaderli 2006



Resim 4.93. Büyük Bazilika, K Sondajı Narteks, Kaderli 2006

4.4.RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

4.4.1. Tapınaklar

Kutsal Alan rölöve çalışmaları neticesinde oluşturulan çizim ve analizler restitüsyon denemeleri için temel başlangıç noktalarını vermektedir. Bu kutsal alanda yapılmış bilinen en erken anıt grubu Roma Dönemi N1 ve N2 Tapınakları olmakla birlikte Hellenistik Dönem Sur bu alanı çevirmiştir.

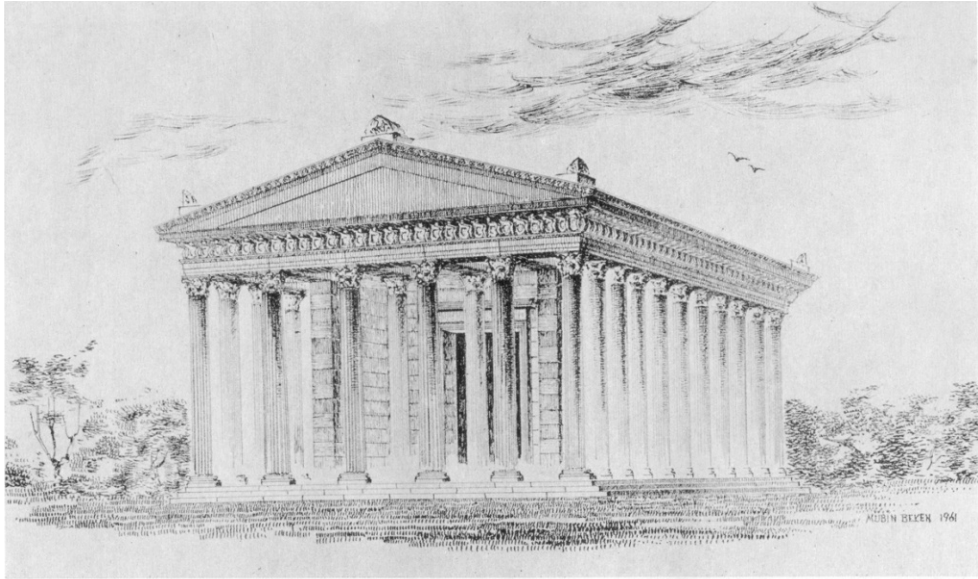


Resim 4. 95. Tapınaklar, Side Belediyesi 2005.

Aynı planı gösteren yapılar, Peripteros planlı, 6x 11 sütun sayısına sahiptir. Aynı zaman diliminde yapıldığı düşünülen tapınlardan N2- Athena Tapınağının daha sonra yapıldığı, sütunlarındaki yarım işçilik izlerinden tam bitirilemediğini gösterir. Bunlara ilişkin plan, cephe çalışmaları alanda mevcut yapı elemanları ve Apollon Tapınağı baz alınarak yapılmıştır. (EK D.17.-22.) Roma Döneminde atları ile birlikte Kutsal alanın doğu bölümünde yer alan tapınaklar dışında alanın güney ve batı bölümünde Bazilikaların bulunduğu alanda da yapılar düşünülmelidir. 1987–1991 yılları arasında Apollon Tapınağında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında tapınağın güneyinde büyük mozaik döşeme bulunmuş, ancak bir yapıya ilişkin belgeye rastlanılmamıştır.

4.4.1.a. Apollon Tapınağı

Tapınaklara ilişkin belgeleri N1 Tapınağına ait ilk restitüsyon denemelerini Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel ve ekibi yapmıştır. (Res. 4.95.) Yapıda bunu takip eden çalışmayı 1987–1991 yılları arasında Prof. Dr. Jale İnan ve Prof. Dr. Zeynep Ahunbay yapmıştır. Kısmi yapılan restorasyon projesi kapsamında alandaki mimari buluntular incelenerek restorasyona yönelik restitüsyon projesi hazırlanmıştır. Uygulamada tapınağın altyapısında güçlendirilmiş ve ilk defa belgelenmiştir. Buna göre tapınak ana kayanın üstüne çok sert bir harçla birbirine bağlanmış, iki veya daha az sayıda büyük konglamera taş sırası üzerine inşa edilmiştir. Yapılan temizlik ve düzenleme çalışmaları sırasında tapınağın batı bölümünün bir podyum üstünde yükseldiği ve önünde merdivenlerin temelleri bulunduğu saptanmıştır. Buna göre iki tapınak arası ve yapının doğu ile batı bölümü arası bir kot, yükseklik farkı olmalıdır. Kutsal Alanın batı, liman ile birleşen bölümü arasındaki kot farkının nasıl çözüldüğü ilerde bu alanda yapılacak daha kapsamlı araştırmalar neticesinde ortaya konacaktır.



Res. 142 – N 1 tapınağının restitü edilmiş şekli (M. Beken).

Resim 4.96. N1 – Apollon Tapınağı Restitüsyon, Mansel 1978

Alanda N1 Apollon Tapınağına ilişkin yapı elemanlarının çokluğu yapının geç döneme kadar bir bölümü de olsa ayakta kaldığını, belki de diğer yapılarla birlikte kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Bizans Döneminde Bazilikanın bir bölümü olarak işlev yüklenmiştir. Tapınağın kuzey sütun sırası Büyük Bazilikanın atriumunun güney sırasına dahil edilmiş, ancak atriumun bu bölümü bitirilememiştir.

Apollon Tapınağının *in situ* stylobat ve kaideleri, alanda bulunan friz ve arşitravları, geison, alınlık bölümleri restitüsyon için gerekli bilgileri vermektedir. 1.36m x 1.36m stylobatın (EK B.17.) üzerinde, yaklaşık aynı ölçülerdeki 0.59m yükseliğindeki atik-ion tarzındaki kaide, (EK B.17.) 24 yivli 1.08m çapındaki sütunlar (EK B.15.) yükselmektedir. Korinth düzenindeki başlığın alt çapı 0.82m, yüksekliği 1.12m, üst çapı 1.17m ye ulaşmaktadır (EK B.19.). Üç sıra akanthus yaprakları ve dalları, ortada roseti ile bezeli olan başlık üst çanağa açılarak sarmalar. Başlığın üstüne üç basamaklı 0.70m yüksekliğinde, sütun aksları arası, yan cephelerde 2.73m, ön ve arkada 3.07m, köşelerde 3.53m uzunluğunda 0.87m genişliğindeki, önde incik-boncuk ve yumurta dizili, diğer tarafta düz frizli arşitravlar oturmaktadır (EK B.20.). Bu arşitravlara içte tavan kasetleri oturması için dışlar bırakılmıştır. Yaklaşık 1.9m x 1.9m ve doğu bölümde 1.9x 4.3m ölçülerinde 0.30m yüksekliğinde olması gereken kasetlere ait bir mimari eleman bulunamamıştır. Bunun üstünde payandalı, masklı, yumurta dizili, farklı uzunluklarda, 0.87m genişliğinde, (EK B.17.-20.) 0.64m yüksekliğindeki friz, 0.41m yüksekliğinde 1.36. genişliğindeki dişli yine inci-boncuk ve yumurta dizisi ile bezeli geison yer alır. %33 eğimli çatıda palmetli friz ile birlikte 1.53m genişliğindeki alınlıkta aynı geison sırası da devam etmektedir. (EK D.20.-22.) Alınlığın yan cephelerinde devam eden profillerine çatının yağmur suyunu dışarıya atması için aslan kabartmaları yerleştirilmiştir.



Resim 4.97. N1 – Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

Tapınağın üst yapı elemanları çatının konstrüksiyonu hakkında bilgi vermekte, arşitavlara oturan kasetler çatının ahşap konstrüksiyonunu gizlemektedir. (Res. 4.96.) Masklı frizlerin arkasına oturan yaklaşık 0.35x0.35m, 28m ölçülerinde beş adet ahşap kalas, üstündeki dikmeleri ve bunların üstündeki aşıkları taşımıştır. Alınlığın arkasına gelen kısımlardaki diş izlerinden tespit edildiği kadarı ile 0.64m aralıklarla, 0.25x0.25m, 28m uzunluğundaki aşıklar üstlerinde yine yaklaşık aynı ölçülerde 7.70m uzunluğunda mertekler yerleştirilmiş ve bunların üstünde mermer veya pişmiş topraktan levha-kiremitler yer almışlardır. Çatının uç noktalarında, alınlıkların üstünde yer alan akroterlere ait sadece kaide kısımları kalmış üstündeki heykellerden herhangi parça bulunamamıştır. (Res. 4.97.)



Resim 4.98. N1 – Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

Tapınağın alanda yivli sütunlarından tam boy verebilen kalmamıştır. Bulunan sütun bölümleri en fazla 3m uzunluktadır. Sütun boylarını hesaplayabilmek için mevcut tüm sütunların 0.50m aralıklarla sütun çapları ölçülmüş eğrisellik katsayıları elde edilmeye çalışılmıştır. Sütunların alt ve üst çapları belli olduğundan matematiksel ve geometrik olarak yaklaşık bir sütun boyu çıkarılmaya çalışılmıştır. Sütunun 0.50m de çapı 0.065m küçülmektedir. Buna göre elde edilen yaklaşık sütun yüksekliği 8.24m dir. Sütunun kaba malzeme boyutu, ustanın el işçiliği, sütunun yapı içindeki konumu ve diğer mimari elemanları ile ölçü dengesi gibi faktörleride eklemek gerekmektedir. Bu uzunluğa artı- eksi 0.20m daha hesaplamak gerekir.



Resim 4.99. N1 – Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

Vitruvius'un sütunlar arası ve sütun çapı oranlarına bakarak yaptığı sınıflamaya göre Apollon Tapınağı $1/9/4$ oran ile *eustilos* tipine girer. Buna göre sütunların yükseklikleri her iki tapınakta da sütun çapının $9\frac{1}{2}$ 'si, Apollon Tapınağında yaklaşık 8.55m olmalıdır. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, Apollon Tapınağının sütun yüksekliği bu ölçüler arasında olmalıdır. Ancak 1987–1991 arasında yapılan restorasyonda alanda mevcut yivsiz bir sütun tapınağın anteleri arasındaki sütunlardan biri olarak algılanmış ve örnek alınmıştır. Bu sütunun boyu 7.10m dir. Ancak malzemenin boyutları, ustanın sanatsallığı, hesapları, el işçiliği, eğriselliği gibi faktörler hesaba katılsa bile sütun uzunluğu bundan daha fazla olmalıdır. (EK D.21., D.22.)

4.4.1.b. Athena Tapınağı



Resim 4.100. N1 – Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

Athena Tapınağına ilişkin belgeleri ve araştırmaları 1947–1961 yılları arasında Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel ve ekibi yapmış, daha sonra planını yayınlamıştır. (Res. 4.19.) (EK D.17.)

Alanda N2 Athena Tapınağına ilişkin yapı elemanları tapınağın kuzey bölümünde yoğunlaşmıştır. Bu tapınağın bu bölümünün geç döneme kadar ayakta kaldığını, belki de diğeri yapılarla birlikte kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir. Tapınağın kuzey sütun sırası Büyük Bazilikanın atriumunun kuzey sırasına dahil edilmiş, ancak atrium tümü ile bitirilememiştir. (Res. 4.99.)

Athena Tapınağı, Apollon Tapınağından farklı bir temel sistemi göstermektedir. Ana kayanın üstüne dışta konglamera içte ızgara sisteminde kireç taşıdan temel oluşturulmuştur. (Res. 4.99.)

Athena Tapınağının *in situ* stylobat ve kaideleri, alanda bulunan ona ait olduğu düşünölen bir friz ve başlıklar restitüsyonun temel bilgilerini aktarmaktadır. 1.52m x 1.47m stylobatın (EK B.18.) üzerinde, yaklaşık aynı ölçülerdeki 0.57m yükseliğindeki Attik- İon tarzındaki kaide,(EK B.18.) 24 yivli 1.20m çapındaki sütunlar (EK B.15., B.16.) yükselmektedir.



Resim 4.101. N1 – Athena Tapınağı, Kaderli 2006

Kompozit düzenindeki başlığın alt çapı 0.82m, yüksekliğı 1.18m, üst çapı 1.52m ye ulaşmaktadır (EK B.19.). İki sıra akanthus yaprakları ve dalları volütler ve yumurta dizisi ile bezeli olan başlık üst çanağına açılarak sarmalar. Başlığın üstüne gelen arşitrav, friz, geison ve alınlıklara ait bir mimari eleman bulunamamış, bunların Apollon Tapınağı ile benzer özellikler gösterdikleri düşünölmüştür.



Resim 4.102. N1 – Athena Tapınağı, Kaderli 2006

Ancak alandaki bezemeli bir yapı elemanı arşitavların üzerindeki friz sırasına ait olduğu varsayılmaktadır. Arşitavların Apollon Tapınağı baz alınarak üç basamaklı, sütun aksları arası, yan cephelerde 3.2. uzunluğunda, bunlara oturan kasetlerin yaklaşık boyutları ise 3.2m x 3m ve doğu bölümde 5.8x 3.2m olmalıdır. Bunun üstünde alanda bulunan friz örnek alınarak 0.95m genişliğinde, (EK B.21., D.18., D.19.) 0.74m yüksekliğindedir. Geison ve üstündeki çatı yine Apollon Tapınağı ile aynı boyutlarda benzer bezeme stiline sahip olmalıdır.

Tapınakların tam boy sütunları ele geçmediğinden, sütun alt çapları, eğrisellik kat sayıları, başlık alt çapları, kaide çapları ve yükseklikleri gibi alandaki mevcut mimari elemanlardan yola çıkarak sütun boyları hesaplanmaya çalışılmıştır. Vitruvius'un sütunlar arası ve sütun çapı oranlarına bakarak yaptığı sınıflamaya göre Athena Tapınağı 1/2 oran ile *systylos* tipine girer. Buna göre sütunların yükseklikleri tapınakta da sütun çapının 9 ½'si, 10.64m olmalıdır. Alanda bulunan sütunların çapları ve eğrisellik katsayıları uygulandığında ise çıkan sonuç, yaklaşık Athena Tapınağında 10.48m yüksekliktir. (EK D.18., D.19.) Apollon Tapınağının mevcutta varsayılan sütun yüksekliği buraya orantıyla uygulandığında (EK D.18.) 8.21m elde edilmektedir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, Athena Tapınağının sütun yüksekliği, malzemenin boyutları, ustanın sanatsallığı, hesapları, el işçiliği, eğriselliği gibi faktörler hesaba katılsa bile bu ölçü az kalmaktadır. (EK D.19.)



Resim 4.103. N1 – Athena Tapınağı, Sütun, Kaderli 2006

4.4.2. Bazilikalar

Erken Bizans ile birlikte bu alanda ikinci yapı dönemine geçilmektedir. Bu dönemde Büyük Bazilika ve kısmi olarak kullandıkları N1 ve N2 ye ait kuzey sütun dizileri girer. Büyük Bazilikanın ilk planlandığından daha farklı bir aşamada bırakıldığını ve güney Atrium duvarlarının bitirilmediğini yapının doğu bölümünün de farklı plan izleri taşıdığı görülmektedir. (Res. 4.101.) Büyük Bazilikanın kendi içinde büyük ve kapalı bir kompleks olarak tasarlandığı söylenebilir. Erken Bizans Dönemi Bazilikalarında, yapının kent içindeki konumu gözetilmeksizin oldukça büyük Atriumlar yapılmıştır. Perge A ve B Bazilikaları, İstanbul Studios Bazilikası, birçok Suriye Bazilikaları buna örnek gösterebilir.



Resim 4.104. N1 –Kutsal Alan, B. Bazilika, Side Belediyesi 2006

4.4.2.a. Büyük Bazilika

Side Büyük Bazilikada Atrium yapının mimari büyüklüğünü vurgulamak ve Saray Avlusu görünümü- Piskoposluk Bazilikası-oluşturmak için kuzey ve güney taraflarında nişler oluşturmuşlardır. Nişler tapınakların sütun akslarına göre yerleştirilmiş eski tapınak sütunları atriumun revaklarını oluşturan sütunlara dönüştürülmüştür. Tapınakların doğu, ön sütun dizisi de Atriumun revaklarına dahil edilebilirken burada olasılıkla sütunların yüksekliğinden dolayı veya mevcutta olmadıkları için, kullanılmamıştır. Tapınak sütun kaideleri önüne ayrı bir stylobat yerleştirmiştir. Buradaki revaklar nartekse yaslanan tek eğimli çatısı dolayısı ile tapınak sütun boylarını alan yan revaklardan daha alçak olmalıdır. Bu mekan bazilikanın içindeki kapalı narteks ile birlikte, iki tarafı apsisli, dış narteks-exonarteks, ön kabul, bekleme salonudur.

Büyük Bazilikanın günümüze ulaşan yapı bölümleri ve elemanlarından elde edilen bilgilere göre yapının iç mekanları, kat yüksekliği, cephe düzenlemeleri anlaşılmaktadır. (EK B.2., B.5.-14.) Bazilikanın 6.35m kat yüksekliği vardır. Bu ölçünün içinde sütunun kaidesi, sütun, başlık, arşitrav ve döşeme kalınlığını hesap etmek gerekmektedir.(EK D.14.) Alanda, orta nefin yakınında bulunan 55cm üst çapı 0.35m yüksekliğindeki kaide, Bazilikanın dışında bulunan küçükbaşlıklar (EK C.5, C.31.-33.) veya kuzey duvarın içine destek olarak konmuş olan başlıkların ortalama ölçüsü, yüksekliği 0.70cm, çapı 0.35cm olan mimari elemanlar uygundur.



Resim 4.105. Selanik, Hagia Demetrios Kaderli 2008



Resim 4.106. Selanik Arkheipopoitetos Krautheimer 1986, 99.

Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel'in bahsettiği alanda olan arşitrav ne yazık ki bulunamamıştır. Ancak aynı dönemden Piskoposluk Sarayı Bazilikasının arşitravları baz alınrsa ki bunlarda Roma Döneminden ikinci kullanım, yaklaşık 0.47cm yüksekliğindedir. Üstüne oturan ahşap döşemeyi kirişleri ile birlikte en az 0.20 cm düşünmek gerekiyor. Bu ölçülere göre sütun yüksekliği yaklaşık 4.86m- civarında olmalıdır. (EK D.12.-16.)Bazilikanın ikinci katının yüksekliği kesin olmamakla birlikte yine benzer yapılar incelendiğinde Selanik, Hagia Demetrios, Arkeiropoitetos (Res. 4.96., 4.97.) kat yüksekliklerin yaklaşık aynı veya daha az olduğu görülmüştür.

İkinci katın duvarları ve sütunları daha ince başlıkları daha küçük ancak üstüne gelen tek eğimli çatıyı kaldırabilecek boyutta olmalıdır. Galeriye bakan kısımlarında Hagia Sophia'daki (Res. 4.98., 4.99.) gibi mermer veya taştan korkuluklar olmalıdır. (EK D.14.)



Resim 4.107. Hagia Sophia,
Kaderli 2008



Resim 4.108. Hagia Sophia, II. Kat,
Galeri, Kaderli 2008

Anıtsal sütunlar tarafından taşınan kemer ile taçlandırılan apsinin yüksekliği kesin olmamak ile birlikte ikinci katı kapsayacak şekilde olduğu düşünülmektedir. (EK D.15.)

Apsinin pencerelerinin varlığı veya boyutları hakkında, insitu duvar yükseklikleri yetersiz ve pencere elemanlarına yönelik bir veri bulunamadığından dolayı net değildir. (EK D.13.) Ama Side Tiyatro karşısındaki Bazilka (EK F.5.), Perge A ve B Bazilikaları incelendiğinde (EK F.1.)apsiste yüksek üç pencere boşluğu bırakıldığı görülmektedir.



Resim 4.109. Sinai, Katherina Manastırı,
Çatı Konstrüksiyonu, Mango 1995, 21.



Resim 4.110. Selanik Hagia Demetrios
Çatı, Kaderli 2008

Orta nefin üstünde yükselen kırma çatı yaklaşık 14m açıklığı Sinai ve Selanik örneklerinde görüldüğü gibi (Res. 4.100., 4.101.) oldukça kalın ahşap kirişler kullanarak geçilmiş olmalıdır. Krautheimer ve Mango daha sonraki dönemlerde bazilikanın küçültülmesinin nedeni olarak bu kalite ve boyutta ahşap bulunamamasından kaynaklandığını belirtmektedir. Çatının eğimi %20-%30 arasında olduğu düşünülmektedir.(EK D.12.-16.)

4.4.2. b. Martyrion

Yapımından kısa bir süre sonra eklenen martyrion oldukça iyi durumdadır. Dışarıdan ve bazilikadan direkt girişi olan yapı bir ön mekan ve bir kubbeli ana mekandan oluşmaktadır.(EK B.2.,3., D.3.,4.) Ön mekandaki insitu pencere boşluğundan görülebildiği kadar pencereler olasılıkla güvenlik nedeniyle demir parmaklıklar ile sağlamlaştırılmıştır. Ana mekandaki duvarlardaki tahribat dolayısı ile buradaki pencere boyutları ile ilgili bir veri olmamaktadır. Tahribatın tam pencere boşluklarının olası yerinde meydana gelmesi buradada üç tarafta pencerelerin düşünülmesi gerektiğini göstermektedir. (EK D.3.,D.12.-16.)

Köşelerdeki fil ayaklara oturan trampsız kubbeyi dört ana kemer taşımaktadır. Fil ayaklarının içindeki nişlerin üçünü bir nevi dolap gibi kullanılmış, biri ise liturjik sermoniler için bir çeşme olarak tasarlamıştır.(EK B.8.)

Martyrionun üst katı bazilikanın ikinci katı ile birlikte kullanılmış güney pastophoriondan bir kapı ile girişi sağlanmıştır.(EK B.1.,D.3.,4.) (Res. 4.102., 4.103.) Geç dönemde ise bu mekanlara açılan kapılar daraltılarak kullanılmıştır.

Katakumenler ve kadınlar tarafından kullandığı düşünülen galeri katından hem pastaphorionun hemde martyrionun üst katına geçilmiştir. (EK D.14.-16.) Bu mekanların kullanımı olasılıkla rahip ve diğer kilise din adamlarına aittir.



Resim 4.111. Martyrion Üst,
Kaderli 2005



Resim 4.112. Martyrion Üst,
Kaderli 2005

4.4.2. c. Küçük Bazilika

Alanda yapılmış en geç dini yapı olan çapraz tonozlu kubbeli Küçük Bazilikanın narteksi sonradan eklenmiştir.(EK D.4.,5.) Beden duvarlarının büyük bir bölümü ayakta kalmış olan yapının apsisi ve narteksi oldukça tahrip olmuştur. (Res.4.104.) Yan duvarlarından kemer ve tonoz başlangıçları insitu döşemeden yaklaşık 5.70m dir.(EK B.6.) Kenarlarda çapraz tonozlar ortada birleşerek haç şeklinde ortada tromplu-kasnaklı yüksek bir kubbeyi taşımışlardır. (EK D.9.-11.)



Resim 4.113. Küçük Bazilika, Kaderli 2005

Ana mekanın içinde yer alan kaidelerden orta kubbeyi taşıyan sütunların akslarından kubbenin yaklaşık iç çapı 3.90m hesaplanmıştır. (EK D.5.,6.) Mekanın içinde ele geçen mimari elemanlar, kaideler, (EK B.23.,-25.) sütun başlıkları (EK C.5.,C31.,32.) dikkate alındığında yaklaşık 45-50cm yarıçapın daki sütun veya örme taş, ile 4m yüksekliğe kadar uzanabilmektedir. Kuzey ve güneye bakan cephelerde ince uzun, daralan pencereler, yalancı testere dişli tuğla kemerler ve pflasterler yer alır. (EK D.9.,10.,11..) Nartekste bulunan iki granit sütun ve iki ayrı formda dört kaideden burada da bir kubbenin veya ortası yüksek bir kırma çatısı görülmektedir.

5. ARKEOLOJİK ALANDA KORUMA YAKLAŞIMI

5.1. TARİHSEL GELİŞİM İÇERİSİNDE ARKEOLOJİK ALANDAKİ KORUMA YAKLAŞIMI

Dünyada kültür mirasının önemli bir parçası olan arkeolojik sit alanlarının korunması, kültür mirası açısından zengin ve bu potansiyeli kullanmak ve tanıtmak isteyen hızla gelişen ülkemiz için özel bir önem taşımaktadır. Eski eserlere ilgi ve koleksiyonculuk ile ortaya çıkan ve daha sonra bir bilim dalı haline gelen arkeoloji, özellikle önemli anıtsal yapılara ve bunların korunmasına yönelmiştir.

Her uygarlıkta farklı bakiş açıları ile yetkisi ve gücü olan insanlar kendi çevrelerinden başlayarak daha çok belki dinsel ağırlıklı yapıtları koruma altına almışlardır. Romalıların anıt koruma tutumları Yunanlardan farklıydı. Sistemli bir şekilde ve koruma amacı ile eski yapılar başka bir yere taşınıyordu.¹¹⁰

Romalıların sanat eserleriyle hazine olmaları dışında bir anlam ve değer vererek ilgilenmeleri, gelişme devrine rastlar.¹¹¹ Üçüncü yüzyılı izleyen ekonomik buhran, yapım faaliyetlerini azaltmış, fakirleşen halk yeni inşaatlar yapacaklarına eskilerini yenileştirmeye ve onarıma yönelmiştir. M.S. 312'de tahta geçen Constantinus devrinde, eski yapılar sökülüp malzeme olarak kullanılmaya başlandı. Bu devirde yeni mermerle yapılmış bir yapıya rastlanmak çok zordur. Ekonomik ve politik iktidarsızlık sanat eserleri ve anıtlara verilen değeri de etkilemiştir.

Ancak Roma'nın çökme sürecine girmesi ve ilk Hıristiyanlık dönemi, Hellen ve Roma kültürüne ait eser ve anıtların koruma sürecini kesintiye uğratmış, bu kavramlar ancak Rönesans'la birlikte yeniden gündeme gelmiştir.

M.S. 313'de Milano kararı ile Constantinus Hıristiyanlığı resmen kabul etmiştir. Bundan sonra tapınakların kapatılmasını öngören kanunlar çıkarılmış, kapatılan

¹¹⁰ Erder 1971, 24: M.Ö. 440-436 da inşa edilmiş olan Ares tapınağının Augustus döneminde agoraya taşınması bu duruma iyi bir örnektir. Augustus, idaresi altına aldığı yerlerdeki inançları desteklemek, hakimiyeti için yararlı gördüğünden, bu 400 yıllık Ares tapınağını taşımış ve korumuştur. Bundan başka iki tapınak daha sökülerek agorada hazırlanmış olan temeller üzerine yeniden inşa edilmiştir.

¹¹¹ Erder 1971, 33: Ele geçirdikleri yerleşmelere tam bir şekilde sahip çıktıklarında, bu şehirlerin güzelleştirilmeleri ile de ilgilenmişler, eski yapıların sağlam kalmasına çalışmışlardır. Hadrian (M.S. 117-138), zamanını tüm imparatorluğu gezerek geçiriyor, gezerken de önemli ve bakımsız yapıları onartıyordu. M.S. 2.yüzyılda yaşamış olan gezgin Pausanias eski fakat hala kullanılan yapılardan bahsediyor. Bunlardan Olimpia'daki Hera tapınağının ağaç olan sütun ve payelerinin zamanla çürüyen parçalarını değiştirilip, yerine taşınanlarının konulduğunu anlatıyor.

tapınaklardaki heykeller artık sadece sanat eseri olarak ele alınmış ve kamuya ait yapılarda teşhir edilmiştir.¹¹²

Yine bu hıristiyanlaşma sürecinde Roma İmparatorluğunun en görkemli anıt ve eserlerinin bulunduğu Roma'da Hıristiyanlığın Katolik mezhebinin merkezi haline gelmesi, Pagan dönemine ait kalıntıların yoğun tahribine neden olmuştur. Bu dönemdeki ekonomik gücünün kötü olması yapı malzemesi ve harçta kullanılacak kireç için antik merkezlerden yararlanılmasını hızlandırmıştır.

Bu süreçte de bazı yöneticilerin zaman zaman antik kalıntıların tahribini engelleyecek yerel düzenlemelere yöneldiği görülmektedir.¹¹³ Ancak yine de bu önlemler yetersiz kalmış ve bu dönemde Hıristiyanlık öncesi dinlere ait tapınakların çoğu yıkılarak taşları ile yeni yapılar yapılmış ya da değiştirilerek kilise olarak kullanılmıştır. Tüm Doğu ve Batı Roma İmparatorluğunda bu tür uygulamalar yapılmış hatta yapı taşları ile birlikte temelleride kullanılmıştır. Bu yüzden çoğunlukla Side örneğinde görüldüğü yeni yapılar sökülen yapıdan çok uzağa inşa edilmemiştir.

Genel bir aydınlanmayı ifade eden Rönesans, Hellen ve Roma kültürlerine ve onların estetik güzelliklerine olan hayranlığın sonucu ortaya çıkarmıştır.

Mimar Leon Battista Alberti, 16. yüzyıl ortalarında, eski anıtların bile bile yıkıldığı, eski sanat eserlerinin tahrib edildiği bu zamanda, kendinden önce yapılanları kurtarmaya ve korumaya çalışmıştır.¹¹⁴

Aydınlanma Çağı olarak adlandırılan 18. yy. insanın ve yarattığı kültürün gelişimini inceleyen arkeolojinin bir bilim dalı olarak ele alınıp, teknolojinin, aletlerin, yaşam biçimlerinin gelişim süreci üzerinde düşünölmeye başlanılmıştır.¹¹⁵

¹¹² Bahn 1996, 7: M.S.380'de İmparator Theodosius I, hıristiyanlığı resmi din olarak kabul ettikten sonra Constantinopolis yeni inancın merkezi olarak kabul edilmiş, yeni kilisenin yöneticileri antik heykelleri biriktirmeye başlamıştır. Bir Bizans'lı kronikçi M.S. 475'de bir yangınla yıkılan, İstanbul'daki Lausus sarayında, klasik dünyanın başlıca heykellerinin bir sergisinin olduğunu kaydetmiş, bunların içinde Knidoslu Afrodit, Athena ve Zeus heykellerinin var olduğunu yazmıştır; Türkoğlu 2002, 14

¹¹³ Türkoğlu 2002, 15: Örneğin, Theodorik (M.S. 455–526) şehirleri güzelleştirmeye ve anıtların korunmasına çaba harcamıştır. Eskiden kalan eserlere ve yapılara önem vermiştir. 500 yıllarında kurulan Heykelleri Koruma Kurumu'nun (Curator Statuarum) görevi, terk edilmiş yapıların yağma edilmesini önlemek ve mermer eserlerin yakılmaması için mermer ocaklarını kontrol etmek. Mayarianus M.S. 457'de Batı Roma İmparatoru olduğunda bu konuda sert tedbirler almıştır. Buna göre eski anıtların yıkılmasına neden olacak faaliyetlerin kabul edilmesi ancak senatonun kararı ile olacaktır. Bu tür olaylara izin verenler 25 kilogram altın ceza verecektir.

¹¹⁴ Erder 1971, 33: Papa II. Pius (1458–1464), 1462'de sanat eserlerinin Papa'nın izni olmadan tahribini yasaklamıştır. Vitruvius 1993: "Mimarlık Hakkında On Kitap" adlı eserinde, ideal kenti tanımlarken "Eğer yerleşmede bir Roma yıkıntısı bulunuyorsa korunmalıdır." kuralını koymuş ve bu anlayış döneminin "kültürel koruma" düşüncesine yön vermiştir.

Merak, heves, antikacılık gibi farklı tutkularından kaynaklanan bu eğilim her ne kadar birçok antik yerleşmenin talan edilmesine yol açmışsa da bunun, başta klasik arkeoloji olmak üzere Ege ve Önasya Arkeolojisinin gelişimine öncülük etmiştir. Artan hayranlık kral ve kraliçelerin yakın ilgisi Pompei, Herculaneum, Anadolu'da Troia, Ephesos, Pergamon gibi antik kentlerinde kazı çalışmalarına ve buradan çıkan eserlerin Avrupaya taşınarak orada sergilenmesini desteklemiştir.

Bu süreçte ortaya çıkan en önemli isimlerin başında klasik arkeolojinin kurucusu olarak kabul edilen Johann Joachim Winckelmann'ı anmak gerekir.¹¹⁶

Fransa'da bozulan kent dokularının koruma girişimleri yaygınlaşmış ve yasal düzenlemelerle koruma sağlanmaya çalışılmıştır. Fransa'da 1819–20 tarihli genelgelerle listeye kayıt sistemi getirilmiştir. Maddî desteğin etkisiyle Fransa'da Eugene Emmanuel Viollet-le Duc (1814–1879) önderliğinde bir disiplin oluşmuştur. Viollet-Le Duc restorasyonda orijini arama esasına bağlı tutumu ve çalışmaları ile Avrupa'yı en fazla etkileyen kişilerden biri olmuştur. Uyguladığı Stilistik Rekompozisyon (Üslup birliğine varma) yöntemi zamanla eleştiriler almaya başlamış, üslup birliğine karşı John Puskın (1819–1900) önderliğinde Romantik Akım ortaya çıkmıştır. Bu akıma göre restorasyon adına binada değişiklik yapılmamalıdır. İngiltere'de Wilham Moris bu akımı desteklemiş, O'nun önderliğinde SPAB (Society for the Protection of Ancient Buildings) kurulmuştur¹¹⁷ Restorasyon konusundaki görüşler zamanla gelişmiş, 1800'lerin sonunda Tarihi Restorasyon ve Çağdaş Restorasyon akımları doğmuştur. 1870'lerle beraber devletler kazılan desteklemeye başlamış, müzeleri önemli eserlerle doldurmak uluslararası bir yarışa dönmüştür. 1808-1858 yılları arasında Osmanlı Devleti'nde İngiltere temsilcisi olarak görev alan Lord Stratford Canning'in mektuplarında, bu uluslararası prestij yarışının boyutlarının büyüklüğü anlaşılmaktadır.¹¹⁸

¹¹⁵ Aristokratların 18. yüzyıl sonuna kadar ülkelerinde yaptıkları kazıları hızlı bir şekilde gerçekleştirmişler ve birçok yerinin de yok olmasına yol açmışlardır. Bu nedenle pek çok kültür varlığı zarar görmüştür. Ancak kazı ve araştırma anlayışı zamanla değişmiş, ilerleyen yıllarda daha sistematik kazılar yapılmaya başlanmıştır Helen ve Roma sanat eserlerine yönelik "antikacı-koleksiyoncu" eğilimleri de hız kazanmıştır. Bu konuda özellikle Avrupa eğitim sisteminin temelini klasik kültüre dayanmış olması önemli bir etken olmuş, bu dönemde klasik kültürle duyulan ilginin derecesi giderek artmıştır.

¹¹⁶ Türkoğlu 2002, 21: 1763'de Roma ve çevresindeki tüm eski yapıların yöneticisi olmuş, daha önce kralın özel mülkiyeti olan, kimsenin görmesine izin verilmeyen Herculaneum ve Pompei'yi ziyaret etmiş ve Herculaneum buluntularını "Açık Mektuplar" eseri ile tanıtmıştır.

¹¹⁷ Ahunbay 1999, 9.

¹¹⁸ Canning, Bodrum Mousolleion mermerlerinin İngiltere'ye ne zorluklarla ulaştırıldığını, eserlerin İngiltere'de nasıl büyük bir heyecanla karşılanacağı anlatmaktadır. Fransız Botta'nın Ninova'daki

Yunanistan ve Anadolu da yabancılar tarafından yapılan kazılar artık sistematik bir şekilde yapılmaya başlanılmış ve yayınlanmıştır. Bu şekilde 19. yüzyıl sonunda tipoloji önemli bir yöntem haline gelmiş, tüm buluntular biçimsel özelliklerine göre sınıflandırılarak tarihlenmeye başlanılmıştır. Avrupa ülkelerinin çoğu eserlerini yasa ile koruma altına almaya başlamıştır. Gelişen teknoloji ve araştırmalar birçok bilim dalının daha arkeolojiye desteğini sağlamasına yol açmıştır.

Birinci ve İkinci Dünya savaşlarının neden olduğu yıkım, Avrupa ülkelerinin anıt koruma konusunda yeni tedbirler alma zorunluluğu getirmiş, çıkarılan yeni yasalarla koruma konusunda devletlere yeni görevler verilmiştir. Bu dönemde anıtların tek başlarına değil yapı grupları olarak ve doğal çevreleri ile beraber korunmaları gerektiği görüşü ağırlık kazanmaya başlamıştır. Bu ortamda 1931 'de Atina'da Tarihi Anıtların Korunması ile İlgili Mimari ve Teknisyenlerin I. Uluslararası Konferansı toplanmış, aynı yıl İtalya'da Eski Eserler ve Güzel Sanatlar Yüksek Kurulu restorasyonda uygulanacak ilkelerin açıklandığı Carta Del Restauro'yu kabul etmiştir.

1933 'de toplanan Çağdaş Mimarlık Kongresinde Atina (Carta del Restauro) Anlaşması kabul edilmiştir. Bu anlaşmaya göre yapılar kullanılarak korunabilir ancak bu kullanım onlara zarar vermemelidir. Yapı grupları korunmalı, arkeolojik alanlarda bulunabilen her özgün parçanın yerine konulabilmesi için gerekli önlemler alınmalıdır.¹¹⁹

Birleşmiş Milletler, UNESCO ve Avrupa Konseyi gibi dünya ölçeğindeki kuruluşlar vasıtası ile sosyal, kültürel ve siyasi alanda uluslararası işbirliği sağlanmaya çalışılmıştır.

Kültür mirasının yalnızca bulunduğu ülkenin değil, tüm insanlığın ortak mirası olduğu şeklindeki görüş kabul edildiği için koruma düzeyinde uluslararası yaptırımlar da gündeme gelmiştir.

UNESCO (United Nations Educational Scientific and Cultural Organization), eğitim, bilim ve kültürel alanda çalışmalar yaparak evrensel barışın korunması amacıyla 1946'da kurulmuş ve uluslararası alanda çalışan pek çok kuruma önderlik etmiştir. Konseye Türkiye'nin de içinde olduğu 67 ülke üye olmuştur. 1959 yılında UNESCO tarafından ICCROM (İnternational Center for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property) kurulmuştur.

başarılı kazıları karşısında Canning de Layard'ı desteklemiş, onun desteği ile, Nemrud'daki kazılarda Layard, British Museum'a muhteşem eserler kazandırmıştır.

¹¹⁹ Ahunbay, 1999, 18.

1965'de Varşova'da ICOMOS (İnternational Council on Monuments and Sites) kurulmuştur. Mimari mirasın korunmasıyla ilgili kuram, uygulama yöntemi ve bilimsel tekniklerin geliştirilmesi alanlarında çalışmaktadır.

UNESCO'nun düzenlediği uluslararası toplantılarda, koruma ile ilgili önemli kararlar alınmıştır. 1954'de Lahey'deki toplantıda "Silahlı Bir Çatışma Halinde Kültür Varlıklarını Korunmasına Dair Sözleşme" kabul edilmiş, burada "eski eser-antika" kavramının yerini "kültür varlığı" kavramı almıştır¹²⁰.

20. yüzyıl mimarlığına kadar geniş bir yelpazede, evrensel değer taşıyan anıtları ve sitleri kapsayan Dünya Mirası listesi oluşturulmaya başlanmıştır. Ölçütlere uyan anıt, yapı ve sitler, tescil edilmekte ve Dünya Mirası Fonu'ndan yararlanmaya hak kazanmaktadır.¹²¹

1970'lerin başında Avrupa Konseyi daha çok Avrupa Mimari Mirası korunması konusunda kararlar almış, 1975 yılı Avrupa Mimari Miras yılı olarak ilan edilmiş, yıl boyunca yürütülen çalışmalar ve toplantılar sonucunda açıklanan Amsterdam Bildirgesi ile, korumada planlamanın rolü, kültür envanteri, koruma gibi temel ilkeler ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra tarihi çevrenin restorasyonu sırasında edinilen tecrübeler ve yeni tanımlanan sorunlar, yalnızca genel ilkeler doğrultusunda değil, somut mimari sorunlara yönelik olarak uluslararası yeni kararların üretilmesini zorunlu duruma getirmiş, eski yapıların korunması ve onarımıyla ilgili ilkeleri belirlemek amacıyla 1964 yılında Venedik'te II. Uluslararası Tarihi Anıtlar Mimar ve Teknisyenleri Kongresi toplanmıştır.¹²² Konferans sonunda kabul edilen Venedik Tüzüğü'nün getirdiği önemli yeniliklerden biri "Tarihi Anıt" kavramının yeniden tanımlanarak, tek yapıdan, tarihi dokusu ile bütünleşen kentsel ya da kırsal yerleşme tanımına geçilmesidir.¹²³

Korumaya çağdaş boyutlar kazandıran Venedik Tüzüğü halen yürürlüktedir. Bununla beraber Avusturya ICOMOS Komitesi 1981'de konu ile ilgili olarak Burra Charter'ti, İslam ülkeleri de 1982'de Pakistan'daki konferansta İslam Kartası'nı kabul etmiş, kendi ülkeleri ile ilgili sorunlara çözüm getirmeye çalışmışlardır.¹²⁴

¹²⁰ Madran- Özgönül 2005, 81.

¹²¹ Ahunbay 1999, 134.

¹²² Ahunbay 1999, 19.

¹²³ Tüzüğün arkeolojik siteleri ilgilendiren maddesinde (madde 15), yıkıntıların sürekli olarak korunması için gerekli önlemlerin alınması ve bu anıtların anlaşılması için, anıtların yapısını bozmadan her türlü çareye başvurulması gerektiği belirtilmiştir.

¹²⁴ Türkoğlu 2002, 48.

1960'lara kadar anıtlarda uygulanacak restorasyon teknikleri tartışılıp, ilkeler belirlenmeye çalışılırken, sonraki yıllarda, arkeolojik mirasın bir bütün olarak nasıl korunacağı üzerinde düşünölmeye başlanmıştır. Venedik Tüzüğü bu anlamda ilk ulus-lararası belgedir denebilir.

Arkeolojik mirasın yönetimi ve işletilmesi, ilk olarak 1970'lerin başında ABD'de "cultural resource management" kavramı olarak tamlanmıştır. 1967 yılında, Quito'da toplanan Organization of American States, Quito Normları olarak bilinen Artistik ve Tarihsel Değer olan Anıtların ve Sitlerin Korunması ve Yararlanılması Raporu'nu yayınlamıştır.

Avrupa'da arkeolojik mirasın yönetimi düzenlemek için yeni ilkelere 1990'lardan itibaren gerek duyulmuş ve bu konu gündeme taşınmıştır. ICOMOS'a bağlı olan ICAHM (International Committee on Archaeological Heritage Management), 1990 yılında Arkeolojik Mirasın Yönetimi Konusunda bir Uluslararası Bildiri (International Charter for Archaeological Heritage Management) hazırlamıştır.¹²⁵

Son yıllarda giderek artan kültür turizmi arkeolojik varlıkların turistlerden zarar görmesine yol açmıştır. Bazı dünyaca ünlü yerleşmeler turizmden korunmak için anıtları koruma altına almıştır. Lascaux mağarası, resimler ziyaretçilerin neden olduğu bakterilerden zarar görmeye başlayınca 1963'de ziyarete kapatılmıştır. Stonehenge şu an halka kapalıdır. Lascaux'daki gibi replikaların yapılması ve ziyaretçilere açılması kullanılan çözüm yollarından biridir. Ancak, günümüzde eski eserlerin yaşama 'aktif' olarak katılması, korumanın esası olarak görölmektedir. Toplumun ilgisini çekemeyen anıtların bakım ve korunmasının olanaksız olacağı görölmüş, bu nedenle kültürel mirasın olabildiğince fazla ziyaretçiyi çekebilmesi ilke olarak kabul edilmiştir. Ancak burada önemli olan, ilgi yaratmak için, tarihi kimliğin bozulmaması ve kalıntının tehlike altına girmemesidir. Akılcı uygulamalar ile tarihi mirasın giderek turizm ve yerel aktivitelerle daha fazla bütünleşmesine çalışılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyıla kadar bilinçli bir eski eser koruma anlayışından söz edilemez; ancak İmparatorluk topraklarında bulunan eski uygarlıklardan kalmış tarihi eserlerin

¹²⁵ Madran-Özgönöl 2005, 83: Arkeolojik Miras Yönetimi ile ilgili ikinci önemli uluslararası belge, Avrupa Konseyi'nin 1992 Malta toplantısında kabul edilen Arkeolojik Mirasın Korunması Sözleşmesi'dir. Sözleşmenin başlangıcında, mirasa zarar veren etkenler arasında bilimsel olmayan kazılar da sayılmış ve 3. maddesinde kazılarda arkeolojik mirasa zarar verecek tekniklerden kaçınılması, arkeolojik mirasın parçalanmaması kazı sonunda yeterli koruma ve değerlendirme yapılmadan bırakılmaması gerektiği belirtilmiştir. ICOMOS 1996 Sofya toplantısında kabul edilen Sualtı Kültürel Mirasın Korunması ve Yönetimi Bildirisi, sualtı kültür mirasının da yeni bir anlayışla değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

bir kısmı günümüz koruma anlayışı ile değil de "dolaylı" olarak farklı etkilere bağlı olarak korunmuştur.¹²⁶

Batının etkisi ile ilk müzecilik girişimlerinin başladığı bu yıllarda Anadolu'da pek çok batılı gezgin ve arkeolog, araştırma ve gezi yapmıştır. 1827' de Doğu Anadolu'da eski yazıtları araştıran Alman Schulz, 1834' de Boğazköy'ü bulan Charles Texier, 1835'de Alacahöyük'e dikkatleri çeken W.Hamilton, 1870'den itibaren Troya'da kazılar yapan Schliemann bunlardan birkaçıdır.

İlk ruhsatlı kazı izni 1864'de Ayasuluğ'da İngiliz mühendis John Tuttle Wood'a verilmiştir. İzmir-Aydın demiryolu imtiyazının alınmasından sonra güzergâhtaki eski yerleşimler kazılmış ve çıkan eserler gemilerle Londra'ya taşınmıştır.¹²⁷

1872'de Ahmet Vefik Paşa'nın Maarif Nezareti'ne atanmasından hemen sonra Müze-i Hümayun müdürlüğü yeniden kurulmuş, müdürlük görevine, Avusturya Lisesi'nde görevli Dr.Phihp Anton Dethier (1803–1881) getirilmiştir. Bu ortamda Dethier, daha önce hazırlanıp yürürlüğe girmeyen AAN'ni geliştirip değiştirerek yeni bir AAN hazırlamıştır. 1874'de kabul edilen 36 maddelik bu nizamname ile tarihi eserlerin korunması ve kazıların bir düzene sokulması öngörülüyordu.¹²⁸

1889'da 43 maddeden oluşan Müze-i Hümayun Nizamnamesi kabul edilmiştir. 1906'da eskisinde bazı değişiklikler yapılarak yeni bir nizamname yürürlüğe konmuştur. Hazırlanan nizamnamelerle eski eserler örgütü kurulmuş, devletin bu konudaki görevleri ve sorumlulukları belirlenmiştir. 1912'de kabul edilen ve 1936'ya kadar yürürlükte kalan 1917'de Muhafaza-ı Asar-ı Atika Ercümem Dairesi kurulmuştur. İstanbul'daki taşınmaz eski eserlerin tespiti yapılmaya çalışılmış, fotoğrafları çekilmiş ve bir çeşit listeye kayıt

¹²⁶Dolaylı koruma yollarından biri, eski yapılardaki işe yarar mimari parçaların sökülüp, yeni bir binada kullanılması olan ve Bizans döneminden beri uygulanan devşirme usulüdür. Bu, ana yapının tahribine yol açmışsa da bazı mimari parçaların (sütun, kabartma vs.) günümüze ulaşabilmesini sağlamıştır. Avrupa'nın çeşitli şehirlerinde bulunmuş ve bulunduğu yerlerdeki kültür ve sanat eserleriyle ilgilenmiş olan Tophane-i Amire Müşiri Ahmet Fethi Paşa, 1845'de göreve başladığında cebahaneye- Aya İrini'ye ilgi göstermiş, bu dönemde buraya ülkenin çeşitli bölgelerinden gelen tarihi eserler de konulmuştur. Ahmet Fethi Paşa Aya İrini'yi bir müze olarak düzenlemiş, müze 1846'da "Müze-i Hümayun" adıyla ziyarete açılmıştır.

¹²⁷Bu olaya tepki gösteren İzmir ve Aydın valilerinin girişimi ile 1869'da hazırlanan nizamname 7 maddeden oluşuyordu. Bu nizamname, imparatorluk topraklarında yapılacak kazılan düzenleyip eski eserlerin yurt dışına çıkışına engel olmaya yönelik ilk resmi çaba olma açısından büyük bir önem taşısa da uygulamaya konmamıştır.

¹²⁸Türkoğlu 2002, 65: Müze-i Hümayun'un ilk Osmanlı kökenli müdürü olan Osman Hamdi Bey⁴ (1842–1910), 1881 yılında bu göreve getirilmiştir. Göreve geldikten sonra ülkenin ve yetkililerin eski eserlere dikkatini çekmeye çalışmış yeni bir nizamname hazırlıklarına başlamıştır. 1884 de 37 maddelik nizamname ile ilk kez devlet, eski eserlerin sahibi, sorumlusu ve yetkilisi haline gelmiştir. Osman Hamdi, Bey İstanbul'daki müzeyi zenginleştirmek için 1883–1895 yılları arasında Nemrut Dağı, Myrina-Kyma ve Lagina'da kazılar yapmıştır.

usulü uygulanmak istenmiştir. Encümen, cumhuriyetin ilanından sonra da görevine devam etmiş, günümüzdeki koruma kurullarının öncülüğünü yapmıştır.

TBMM'nin açılışının hemen ardından kurulmuş olan milli hükümetin 9 Mayıs 1920 günkü toplantısında okunan hükümet programında, "Milli eski eserlerimizi bir an önce derleyerek korumamın amaçlandığı" belirtilmiştir. Yeni kurulan hükümette Milli Eğitim Bakanlığı'na olan "Türk Asar-ı Atika Müdürlüğü" kurulmuştur.

Bu kurum cumhuriyetin ilanından sonra "Hars Müdürlüğü" adını alarak daha sonraki Kültür Bakanlığı'nın çekirdeğini oluşturmuştur. Milli Eğitim Bakanı İsmail Safa, 5.11.1922 tarihli "Müzeler ve Asar-ı Atika Hakkında Talimat" başlıklı genelgeyi illere göndermiştir. Bu genelge müze müdürleri ve memurlarının görevlerini açıklıyor, arkeoloji ve etnografya ile ilgili eserlerin derlenmesi, envanteri ve koruma işlemleri hakkında teknik bilgiler veriyordu. Temmuz 1923'de Ankara'da toplanan Heyet-i İlmiye, Ankara'da bir milli müze kurulması, buna bağlı olarak Türk Etnografya Müzesi'nin açılması ve AAN'nin gözden geçirilmesi konularında fikir birliğine varmıştır. 1924'de Topkapı Sarayı Müzesi, 1930'da Etnografya Müzesi açılmıştır. Kurulan yeni devlet, geçmişini Osmanlı İmparatorluğu'na değil, Türk kökenlerine dayandırmak istiyordu. Bu amaçla Atatürk'ün talimatı ile 1931 'de kurulan Türk Tarihi Tetik Cemiyeti, 1935'de Türk Tarih Kurumu adını almıştır.

1940'larda yapılan kuramsal çalışmalarla eski eserlerle ilgili sorunlar belirlenmiş, çözüm yolları aranmıştır. Ancak kamuoyu desteği ve maddi kaynak sağlanamadığı için uygulama olanakları sınırlı kalmıştır. Bu dönemde koruma, anıt ölçeğinde kalmış, imar planlarıyla korumanın gerekliliği anlaşılmıştır.¹²⁹

Türkiye 1949'da Avrupa Konseyi'ne katılmış ve 1954'de Avrupa Kültür Anlaşması'm kabul etmiştir.

1951 'de yürürlüğe giren 5805 sayılı "Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Teşkiline ve Vazifelerine Dair Kanun" ile Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kurulmuştur.¹³⁰

1952'de, kurulun görevlerini ve çalışma şeklini açıklayan "Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu Talimatnamesi" çıkarılmıştır. Kuruluşundan sonra alınan önemli

¹²⁹Zeren 1981, 35.

¹³⁰ Kurulun görevleri arasında yurt içinde korunması gereken mimari ve tarihsel özelliklere sahip anıtların ve diğer taşınmaz eski eserlerin korunma, restorasyon, bakım, onarım işlerinde uyulacak ilkeleri ve programları saptamak, saptadığı ilke ve programların uygulanmasını izlemek ve denetlemek, anıtlar ve taşınmaz eski eserlerle ilgili olarak kendisine sunulacak özel araştırmalara kurul üyeleri tarafından bilimsel görüş bildirmek sayılabilir (madde 1).

kararlar arasında; eski eserleri yaşatmak için bir işlev verilmesi (1953), eski eserlerin çökme tehlikesi olsa da yıkılmayıp onarılması (1956), kurul tarafından korunmaları gerekli görülmeyen yapıların yıkılmadan önce rölövelerinin kurula gönderilmesi sayılabilir.

1950'lerden sonraki hızlı kentleşme ve buna paralel hızlanan imar faaliyetleri pek çok eski eserin yok olmasına neden olmuş, kurul bunların korunmaları gerekmediği yönünde aldığı kararlarla tahribata da yol açmıştır¹³¹.

1947'de UNESCO önderliğinde kurulmuş olan ICOM (Uluslararası Müzeler Konseyi) tüzüğüne göre 1956'da ICOM Türkiye Milli Komitesi kurulmuştur.

1961 Anayasasının 50. maddesi Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirler alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardım ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir." 1964 de oluşturulan Venedik Tüzüğü, 1967'de Türkiye tarafından kabul edilmiştir. Bu tüzükle tek ve yalıtılmış anıt koruma anlayışından o anıtın ait olduğu dönemi yansıtan çevresi ile birlikte koruma anlayışına gidilmiştir.¹³² 1965'de Varşova'da kurulan ICOMOS (Uluslararası Anıtlar ve Sitler Konseyi) Türkiye Milli Komitesi 1967'de kurulmuştur. Bu komite, alınan uluslararası kararlar doğrultusunda, koruma alanında etkinlikler yapmaktadır. 1969'da Türkiye ICCROM (Kültür Varlıklarının Konservasyonu ve Restorasyonu Konusundaki Uluslararası Araştırma Merkezi) üyesi olmuştur. Kabul edilen uluslararası ilkelerle ortaya çıkan yeni anlayışlara cevap veremez hale gelen eski yasal yapı, 1973'de kabul edilen 55 maddelik 1710 sayılı Eski Eserler Kanunu ile tekrar düzenlenmiştir. 1975 Avrupa Mimari Miras yılı kampanyası sonucunda açıklanan Amsterdam Bildirgesi koruma ilkelerini Türkiye de benimsemiştir.

Kültür varlığı ve değeri kavramı 1982 Anayasası'nda da kullanılmıştır:

Madde 63: "Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar. Bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirler alır."

1973 Eski Eserler Kanunu'nda olduğu gibi, o güne kadar yalnızca eski eserlerden bahsedilirken 1980'lerle beraber dünyada ve ülkemizde 'Kültür ve tabiat varlıklarının değerleri'nden bahsedilir hale gelmiştir. Antik kültür değerleri ile tabiat değerlerinin ayrılmaz bir bütün olduğu ve gelecek için ikisinin beraber korunması gerekliliği

¹³¹ Eyice 1981, 10–11.

¹³² Ahunbay 1999, 150.

anlaşılmiştir. Bu ortam içinde 1983'de 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu yürürlüğe girmiştir. 2863 sayılı kanunla, 1951'de kurulmuş olan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulu kaldırılmış ve yerine Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıklar Yüksek Kurulu ve Bölge Koruma Kurulları getirilmiştir. 1984'de bu kurulların görev ve yetkilerini belirleyen yönetmelik kabul edilmiştir. 1992'de Avrupa Konseyi çerçevesinde Malta'da imzalanan "Arkeolojik Mirasın Korunmasına İlişkin Avrupa Sözleşmesi", Türkiye'de 1999 yılında Resmi Gazete'de yayınlanarak kabul edilmiştir. Bu sözleşme ile insana ait bütün kalıntılar arkeolojik miras olarak kabul edilmiştir ve korunmasına dair ilkeler belirlenmiştir.

Kültür ve tabiat varlıkları ile ilgili işlemler, günümüzde 1983 tarih ve 2863 sayılı yasa doğrultusunda, 1989 tarihinde kurulmuş olan Kültür Bakanlığı'na bağlı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü tarafından yürütülmektedir.

5.2. SİDE KENTSEL VE ARKEOLOJİK SİTİ KORUMA YAKLAŞIMI

1966'da Side'nin kurtarılması için UNESCO'yla işbirliği planlanmış, ön girişimler yapılmış, UNESCO danışmanı konuya ilişkin ayrıntılı bir rapor hazırlamak için Türkiye'ye gelmiştir. Amaç, Side'nin mevcut durumu turistik işletme olanakları, antik kentin korunması ve özellikle tiyatronun estetik ve teknik onarım sorunlarını incelemektir. Hazırlanan raporda yeni yerleşmenin yakın bir bölgeye taşınması, antik kent ile bütünleşmiş eski Selimiye köyünün dondurularak korunması öngörülmektedir. Ayrıca tiyatronun onarımı için üçlü bir organizasyon, çok sayıda araç gereç, dönemin çalışma müdürlüğüne bağlı bir yönetim bürosu öneriliyordu. Tiyatronun onarımı için iki milyon dolarlık bir bütçe ayrıntıları ile açıklanarak giderlerin UNESCO tarafından karşılanacağı belirtiliyordu. Ancak ilişkiler istenildiği gibi gelişmemiş görüşmeler askıya alınmış, yapımı tamamlanan kazı evi Destek Hizmetler Daire Başkanlığına bağlanmıştır.

Üç yıl sonra 1969 da Bakanlık ikinci bir girişimle Side ve çevresi nazım imar planı için bir yarışma düzenlenmiştir. EPA grubu birinci seçilmiş, Seçilen imar planı, 1972'de İmar ve İskan Bakanlığınca, 1975'te de Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Yüksek Kurulunca onaylanmış, 98 sivil mimarlık örneği tescil edilmiştir. Kurul ertesi yıl Side'nin tümünü korunması gerekli sit alanı olarak belirlemiştir. (EK A3) Side'nin çevrenin fiziksel ve kültürel merkezi olmasını hedefleyen imar planında, öngörülen parsellerin kamulaştırma işlemleri ancak 1982 yılında son aşamaya

gelmiş, arada geçen süre içinde 98 sivil örneğin sayısı da hızlı yıpranma, gecekondulaşma sonucu 66 ya düşmüştür. Tarımı bırakarak tümüyle turizime yönelmiş olan Side köylüleri söz konusu imar planında gösterilen yeni yerleşim alanlarına geçmemek için yaptıkları itirazlar üstüne yinede 1982 de imar planı revizyonuna geçilmiş ve kamulaştırılacak parsel sayısı azaltılarak yeniden belirlenmiştir. Uygulama aşamasında ortaya çıkan güncel ve yasal sorunlar sonucunda yeni yapılaşma kontrolsüz bir şekilde gelişmiş, geleneksel yapılardan birçoğu özelliklerini yitirmiş, Arkeolojik kalıntılar ise büyük ölçüde tahrip olmuştur.

Kültür Bakanlığı ve ilgili Bölge kurulundan izin alındıktan sonra Side Kenti Koruma Amaçlı Revizyon İmar Planı Projesi Şubat 1992 de Side Belediyesi tarafından Kale Mühendislik ve Ticaret Limited Şirketine verilmiştir. Öncelikle güncel veriler paftalara geçirilmiş ve Yapı, parsel, Arkeolojik kalıntılar işletmeler göz önüne alınarak analizler yapılmış ve mevcut durum değerlendirilmiştir.

Arkeolojik Sit alanı, Nekropol alanları ve Side kenti olmak üzere iki bölge halinde ele alınmıştır. Side kenti içinde yer alan arkeolojik kültür varlıklarına fiziksel zararı önlemek, korumak, algılanabilirliklerini ve ulaşabilirliklerini sağlamakla birlikte, kentin geleneksel sivil mimarlık örneklerini korumak, yaşatmak ve mevcut yapılaşmanın ıslah edilerek çevreye uyumlu hale getirilmesi, koruma geliştirme dengesinin kurulması temel planlama kararı olarak alınmıştır.



Resim 5.1. Side Yarım Adası, Side Belediyesi 2004

Raporlarda daha ayrıntılı olarak aktarılan kararlar özetlenecek olursa, Arkeolojik Kalıntıların çevresinin yapılaşmadan arındırılması, kamulaştırma işlemlerinin yapılması, çevre düzenleme ve diğer fiziksel müdahalelerinden önce mutlaka arkeolojik belgeleme ve araştırmaların yapılması, kaçak yapıların yıkılması öngörülmektedir. Yarım ada içindeki Sütunlu caddenin yaya ulaşımı dışında kullanılmaması dışında kalan bölüm ise 'servis amaçlı kullanılabilir sütunlu yol' olarak gösterilmiştir. (EK A.3.)

Son yıllarda hızlanan turizm ile birlikte bu imar planını da uygulama zorlukları görülmüş kamulaştırmalar için ödenek yetersizlikleri, denetimdeki boşluklar, mevcut yapılaşmayı fazla etkilememiştir. Side'nin içi tümüyle ticarete yönelik mekanlar, küçük pansiyonlar ile dolmuştur. Bunların reklam levhaları ve yeni cephe düzenlemeleri, geleneksel yapıdan uzak, daha çok 'gecekondu dükkanlar' görünümüne büründürmüştür. Son yıllardaki Belediye Başkanları bu konuya farklı yaklaşarak bazı önlemler almaya çalışmış, bazı bölgelerde yıkım gerçekleştirmiş, Arkeolojik alanlardaki içindeki olumsuz oluşumları kaldırmıştır. Yaz sezonlarında, taşıtların antik Side'nin içine kadar girmesi önlemiş, alternatif ulaşım aracı olarak 'tren-traktör' düşünülmüştür. Sidenin içi sadece yayalara açılmıştır. Antik kentin Batı Nekropolünde (mezarlık) yer alan otel ve pansiyonların artması bu alanın tahrip olmasına bazı 'dokunulmazlıklar' dolayısıyla engel olunamamaktadır. Ticari rantın çok yüksek olduğu bu alanlar ile Doğu Nekropolü ve Bizans konutların yoğun olduğu, surdan hemen sonra güneye doğru olan bölgeyi de koruma çalışmaları içinde düşünmek gerekmektedir.

Bölgede deniz turizmin yanı sıra kültür turizminin de öneminin artması, Side tiyatrosunda yürütülen restorasyon, koruma ve onarımlarında belli bir aşamaya geldiği düşünülerek, Belediye tarafından 'Aspendos örneği' gibi festivaller düzenlenmesi yönünde talep olmuş ve gerçekleştirilmiştir. Kısmi restorasyonu yapılan Apollon Tapınağında da küçük resitaller yapılmaktadır.



Resim 5.2. Side Tapınaklar, Resital, Kaderli 2006

Birçok defa korumaya yönelik imar planı hazırlanmakla birlikte, Side de hızlı büyüme ve rant kaygısı sebebiyle bunlar uygulanamamıştır.

Bugün en azından mevcut yapılaşmadan daha fazlasını izin vermiyecek şekilde kararlar alınmalıdır. İlk UNESCO' nun önerisi gerçekleşebilseydi, Aphrodisias örneğindeki gibi Selimiye köyü taşınabilirdi ve Antik Side, bilimsel çalışma ve araştırma ile birlikte turizm için de yeni bir anlayış sergileyebilirdi.

6. SIDE ATHENA, APOLLON TAPINAKLARI VE BAZİLİKALARIN KORUMA YAKLAŞIMI

Koruma çağlar boyunca "tamir" niteliğinde var olduğu halde, koruma bilinci ve bugün izlenen ilkeler yüzyıl başından beri geliştirilmektedir. Koruma uygulamaları, onarım yaparken bir miktar yeniden yapım veya yapının kullanımı değiştirilirken bir miktar onarım ve restorasyon biçiminde olmaktadır. Kültür varlıklarının korunmasındaki temel yaklaşım sürekli bakımlarının sağlanmasıdır. Restorasyon uygulamalarına geçmeden önce yapılan araştırmalar ve belgeleme çalışmaları binanın ayrıntılı olarak tanınmasını sağlar. Ön araştırmalar sonucunda elde edilen bilgiler hasar nedenlerini ortadan kaldıracak veya etkilerini azaltacak koruma tekniklerinin seçilerek uygulanmasına temel oluşturur.

Kutsal Alandaki koruma yaklaşımı yapıların tarihsel kimliklerini ve belge değerini koruyarak hiç birini çok ön plana çıkarmadan alanın bütünü ele alınıp onarılmasını kapsamaktadır. Restorasyon ve koruma yöntemlerini belirlemek için yapıların ve tarihsel çevrenin bozulma nedenleri araştırılmıştır.

Çoğu kez bir kültür varlığının restorasyonu için Sağlamaştırma, Bütünleme, Yenileme, Yeniden yapma, Temizleme, Taşıma tekniklerinin biri veya birkaçı bir arada uygulanır. Bilimsel restorasyonda olabildiğince az müdahaleyle, anıtın ve estetik değerinin korunması amaçlanmaktadır. Kutsal alandaki restorasyon uygulamalarında yapıya en az müdahale yöntemi esas alınmıştır. Onarım sırasında yapılan müdahalelerin derecesi, sağlamaştırmadan yeniden yapıma doğru artar. Koruma açısından en uygunu sağlamaştırmayla yetinmektedir.

Sağlamaştırma yapının malzemelerinin sağlamaştırılması, taşıyıcı sistemin sağlamaştırması veya iyileştirilmesidir.

Bir bölümü hasar görmüş, ya da yok olmuş yapı ve öğeleri ilk tasarımlarındaki bütünlüğe kavuşturacak biçimde aynı veya çağdaş malzeme ve teknik kullanılarak tamamlamalar önerilmiştir. Tamamlama veya bütünleme ancak gerçek yapısal verilere ya da belgelere dayandırıldığında kabul edilebilen bir uygulamadır. Burada

tamamlamalar Tapınakların mevcut mimari elemanlarının fazlalığı, Bazilikalarda da mevcut cephe düzenleri dikkate alınarak önerilmiştir¹³³.

Bu nedenle yeniden yapımda doğru ve yeterli bir restitüsyon araştırması ve buna dayalı restitüsyon projesinin temel alınması gerekmektedir.¹³⁴

6.1. BOZULMA DURUMU

6.1.1. Bozulma Nedenleri

Buradaki bozulma nedenleri alan ve yapı ölçeğinde incelenmiştir. Alanın plan ölçeğindeki tahribatı daha çok farklı dönemlerdeki kullanımı ve yapılaşmalarına bağlı değişim nedeniyle olmuştur. Ancak bu farklı dönemlerde yapının bütünü olmasada bir kısmı farklı bir fonksiyonla kullanımını sürdürmüştür. Bu değişim daha çok mevcut malzemenin tekrar değerlendirilmesi kaygısıyla olmuştur. Roma dönemi Tapınakları ve kutsal alanın niteliğini kaybetmeden Bizans döneminde Bazilikalara dönüştürülmüştür. (EK B.1.) Bu gelenek tüm Anadolu'da yaygındır. Her tekrar kullanımda malzeme daha fazla tahribata uğramakta ve boyutları küçülmektedir. Büyük Bazilikada kullanılan tapınakların yapı taşları ve yapının bir bölümü ile birlikte daha sonra Küçük Bazilikada başka Roma Dönemi yapılarından alınan malzeme ile birlikte kullanılmıştır. Alanın plan bazındaki değişimleri ayrıca tezde 3. bölümde incelenmiştir.

Yapı ölçeğindeki bozulmalar, malzemenin özelliklerine bağlı bozulmalar ve çevresel etkenlere bağlı bozulmalar olarak değerlendirilmiş ve incelenmiştir.

¹³³ Tümüyle yıkılmış, yok olmuş, ya da çok harap durumda olan bir yapının elde bulunan belgelere dayanılarak yeniden yapılması ancak özel durumlarda kabul edilebilir. Bir kopya, tarihi yapının kütle ve mekânlarını ancak biçimsel olarak canlandırabilir, kültür varlığının yerini alamaz. Deprem, yangın, savaş zararı gibi nedenlerle onarım ile düzeltilemeyecek oranda zarar görmüş yapıların yeniden yapımı, korumadan daha çok restorasyon niteliğinde uygulamadır. Yapının tümünü korumak amacıyla, zarar görmüş bir bölümün yeniden yapılması, yapının mimari bütünlüğünün korunması nedeniyle gerekli olabilmektedir. Yaşayan anıtlarda, fotoğraflar, rölöveler yeniden yapımı mümkün kılacak delili sağlıyorsa yapının tahrip olmuş bölümü yeniden yapılmalıdır. Tümü ile tahrip olmuş veya yok olmuş bir yapının yeniden yapılması koruma ilkeleri dışında olan bir uygulama biçimidir, fakat çevresel mimari bütünlüğün korunması amacıyla yapının bir bölümünün yeniden yapılması, yapının korunması için gerekli olabilmektedir.

¹³⁴ Doğal afetler sonucunda veya uzun zaman aşımı nedeniyle tahrip olmuş eserde gerekli koruma tedbirleri düşünülmeden hemen yıkıma gidilerek tıpkısı olsa dahi yeniden yapılması tek çare olarak düşünülmemelidir. Eski eser yapılarda tahrip olmuş yapı elemanlarının koruma yönteminden çok pahalıya mal olsa dahi, mevcut kalıntının günümüz teknolojisinden de faydalanarak mutlaka kurtarılmasına çalışılmalıdır.

6.1.1.a. Malzemenin Özelliklerine Bağlı Bozulmalar

Yapılarda kullanılan genel malzeme doğal taştır. Bunların bir kısmı yerel taş ocaklarından temin edilmiş diğerleri Marmara adası, Kütahya, Mısır gibi uzak yerlerden getirilmiştir.

Doğal taşlar oluşumlarına göre Püskürük, Tortul, Başkalaşmış Kütleler olmak üzere üç ana grupta toplanır. Bu kütlelerin derinlerde, erime, kristalleşme, çeşitli atmosfer etkileri ile dağılma, çökme, basınç, ısı ve Kimyasal faktörlerle de başkalaşıma uğrayarak bir diğerine dönüşme olanağı vardır. Tabiatta en yaygın kaya gruplarından biri de çökel kayalardır. Çökel kayalar gerek oluştukları jeolojik dönemdeki iklim koşullarına, oluştukları ortamın fiziksel, kimyasal ve biyolojik koşullarına ışık tuttıkları için gerekse petrol, kömür, tuz, boraks vs. gibi çok sayıda ekonomik maddeye yataklık yaptıkları için ilginç kayalardır. Çökel kayalar tabakalı yapıları, buna eşlik eden sedimenter yapıların mevcudiyeti, çökme yolu ile oluşabilen mineraller içermeleri, fosil içermeleri gibi özellikleri ile diğer kayalardan ayrılırlar.

Granit: Magmatik kökenli olan granit iri taneliden ince taneli feldspar ve kuvars mineralleri içeren sert bir kayadır. Feldspar rengine bağlı olarak değişik renkler alabilmektedir. Mineraller çok büyük olursa pegmatit, çok ince taneli olursa aplit olarak adlandırılır. Yapıtışı olarak granitlerde orta ve özellikle ince mineral taneli olmasına ilaveten düzgün kırılabilme özelliği aranmaktadır. Granit Antik Side de ağırlıklı olarak sütunlarda kullanılmıştır. Sütunlu cadde, Agora daki sütunlar gri taneli granittir. Granitlerin deniz yolu ile Eski Mısırdan getirildiği sanılmaktadır.

Kumtaşı: Kumtaşı silisli veya kum taneciklerinin çökmesi ve bunların çimentolanması ile oluşmuş sert bir kayadır.

Granit, diyorit, siyenit vb. gibi mermer olarak da kullanılabilir niteliklerdeki magmatik orijinli kayalar eski kristalin masiflerle ilgili olarak bulunur. Bazı kıtalarda örneğin; Kuzey Avrupa'da, İsveç, Finlandiya ve Güney Afrika'da olduğu gibi çok geniş alanlarda Granit oluşumlarının bulunduğu jeolojik olarak bilinmektedir. Siyenit adı ise Mısır'daki Siena'dan gelmekte olup, Piramitler Eski Mısırlılar tarafından siyenitlerden inşa edilmişlerdir.

Mermer: Mermer olarak kullanılabilen doğal taşlar kökenlerine göre üçe ayrılıyorlar. Bunlardan biri magmatik kökenli doğal taşlar. Bunlar, magma adı verilen tamamen erimiş silikat sıvısının yer kabuğunun değişik derinliklerine sokulması ve oralarda soğuyarak katılaşmasından oluşuyor. Magmatik kökenli kayaların yüzey

koşullarında oluşanlarına püskürük (volkanik) kayalar deniliyor. Bunlar kısa sürede soğudukları için kristalleri çok küçük. Bunlardan andezit ve bazalt mermer olarak kullanılıyor.¹³⁵

Gerçek mermerler de metamorfik kayalar sınıfına giriyor; kireçtaşı ya da karbonatlı taşın belli basınç altında yeniden kristalleşmesiyle oluşuyorlar. Sedimanler kökenli doğal taşlarsa yeryüzündeki ortamlarda düşük sıcaklık ve basınç altında kırıntılı (sedimanlar) taneciklerin belli bir ortamda yıkılması ve pekişmesi sonucu oluşuyorlar. Bunlar arasında mermer olarak kullanılanlara Sedimanter mermerler deniyor. Kimyasal tortulların oluşumundaysa, sudaki erimiş haldeki tuzlar rol oynuyor. Bu tuzların, gerek buharlaşmanın hızlı ve devamlı olması, gerekse beslendiği havzadan tuz geliminin sürmesiyle zaman içinde yoğunlukları artıyor. Böylece su içinde eriyemeyen tuzlar, jel haline gelerek yerçekimi etkisiyle hareket ediyor ve çökerek depolanıyorlar.

Ayrıca, bikarbonat içeren sıcak ya da soğuk sular, çatlaklarda gezerken üzerlerindeki basıncın kalkmasıyla içlerindeki CaCO_3 'ü çökeltiyorlar. Sonuçta, kökenli tortul kayalar oluşuyor. Bunlardan tanecik boyutları çok küçük olanlara, yani %50'den fazlası karbonattan oluşanlara kireçtaşı deniyor. Kireçtaşları belli basınç ve sıcaklıkta başkalaşım geçirdiklerinde, kimyaları değişmeden yeniden kristalleşirlerse gerçek mermere dönüşüyorlar. Kalsiyum bikarbonat içeren ve hidrostatik basınç altında sıcak ve mineralce zengin sular, bir çatlak ya da yarıktan yeryüzüne çıktıklarında ya da mağara gibi bir boşluğa ulaştıklarında üzerlerindeki basınç kalkıyor. Bunlardan travertenler¹³⁶ ve oniksler¹³⁷ mermer olarak kullanılıyor.

Doğada bulunan mermer ve mermer olarak kabul edilen taşları şu şekilde sınıflamaya tabi tutmak mümkündür:

Gerçek Mermer: Metamorfizma sonucu kireçtaşı ve dolomitik kireçtaşlarının yeniden kristalleşmesiyle oluşurlar. Bileşiminin büyük oranı kalsiyum karbonattır. Daha

¹³⁵ Metamorfik kökenli kayaların da bir kısmı mermer olarak kullanılabilir. Çeşitli kayaların jeolojik ve tektonik olaylar sonucunda oluşan ısı ve basınçla katı halde yapı, doku ve mineral bileşimi gibi fiziksel özelliklerinin değişmesine metamorfizma; bu olaylar sonucu oluşan kayalara da metamorfik kayalar deniliyor. Yani metamorfik kayalar magmatik, Sedimanter (tortul) ya da eski metamorfik kökenli kayaların ısı ve basınç altında kalarak başkalaşıma uğramasıyla oluşurlar.

¹³⁶ Traverten: Termal kaynaklardan çıkan suların içindeki minerallerin CO_2 bitkilerin etkisiyle ayrılıp çökmesi sonucu oluşan sünger gibi delikli ve hafif kayaç. Kalker tüflerini meydana getiren kayanın vadideki bir göle akması ve burada ince toz halinde kalker kristallerinin yoğunlaşarak düzenli tabakalar teşkil etmek suretiyle çökmesi sonucu meydana gelen kayaca da traverten denir.

¹³⁷ Oniks: Madensel tuzlar bakımından muhtevası fazla, sıcaklığı düşük magmatik suların çok yavaş bir şekilde meydana getirdikleri çökellerden oluşan kristalize, yoğun ve oldukça saydam taş.

düşük oranda magnezyum karbonat bulunur. Mermerlerin renkleri genellikle beyaz ve grimsidir. Fakat yabancı madde ve özellikle metal oksitlerin etkisi ile değişik renklerde olabilirler. Sarı, pembe, mavimtrak, esmerimsi ve siyah gibi renkler alırlar. Bazende yer yer taşta özgün renk veren ve kıymetini arttıran damarlar halinde taşın yüzeyini kaplarlar.

Kireçtaşları: Kimyasal çökeltme içinde kireçli organik artıkların girmesi ile meydana gelirler. Bu arada bünyelerinde grafit, kil, demir ve değişik metal oksitleri olabilir. Bazı cinslerinde fosile de rastlanır.

Ufak sık dokulu kalsit kristallerinden oluşan yoğun kireçtaşlarına “kristalize kireçtaşı” adı verilir. Kayaçların akarsu ortamında taşınarak, yuvarlaklık kazanması ile oluşan, 2mm’den büyük çakıl ve blokların, kum tane boyulu doğal çimento ile bağlanıp pekişmesi ile “konglomera” adı verilen kayaçlar oluşmaktadır. Side Yarım adasının anakayası, zemini konglomeradır. Konglamerea tarih boyunca Sidede ana malzeme olarak kullanılmıştır. Sütunlu Cadde, Tiyatro, Tapınaklarda temel seviyelerinde ana taşıyıcı olarak kullanılmıştır.

*Antik Mermer Yatakları*¹³⁸

Prokennesoss Mermerleri: Marmara denizindeki Marmara adasındaki ocaklardan gri beyaz renkte elde edilir. Marmara adası mermerleri Antik Dönem boyunca nerede ise tüm Anadolu’da anıtsal yapılarda kullanılmıştır. Roma Dönemi yapılarında ana taşıyıcı malzeme olarak da kullanılan mermer, Bizans Döneminde ekonomik sebeplerden dolayı taşıyıcı olarak sadece sütun ve arşitravlarda, başlıklarda ama daha çok kaplama, korkuluk ve döşemelerde tercih edilmiştir. Daha sonra yapılarda ikincil yapı malzemesi olarak da parçalanarak kullanılmıştır. Side de Roma Dönemi yapıların birçoğunda, Tapınaklar da, Agora da, Sütunlu Cadde de Marmara Mermeri kullanılmış, Hamamlar da kaplama ve döşemelerde dekoratif mimaride yine mermer tercih edilmiştir. Athena ve Apollon Tapınaklarının ana malzemesi olan Marmara

¹³⁸ Peperino Yatakları: M.Ö. II. yüzyıl ve MS.I. yüzyıllar arasında işletilmişler. Peperino yumuşak bir taş türüdür. Kolaylıkla çıkarılıp yontulabiliyor. Yatakla, uzun keskilerle kanallar açılıyor, büyük bloklar halinde çıkarılıyordu. Bu taşın belli bir kesme yüzü yoktur, Eski Romalılar zamanında, bu kanallar içinde bir insanın çalışabileceği kadar geniş tutuluyordu. Karrara Mermerleri: İtalya’daki bu ocaklardan yalnızca mermer çıkarılmıştır.¹³⁸

Synnada (Dokimeion) Mermerleri: İç Batı Anadolu’da, Afyonkarahisar-Ankara yolu üzerindeki (20 km) İsehisar (Dokimeion) mermer ocakları Helenistik ve Roma çağlarında işletilmiş, ünlü Kanarya Sarısı(giallo antico) ile mavi damarlı Kaplan Postu mermerleri Anadolu’nun ve İtalya’nın birçok antik şehrindeki büyük ve ünlü yapılarda inşaat malzemesi ve süsleme ögesi olarak kullanılmıştır.

Mermeri sütunlarda malzeme katmanlarına bakarak yanlış yönde kullanılmış bir kısımda ise

Travertenler: Kalkerin bir taş türü olarak, tortuların oluşumunda yatay sıralar halinde meydana gelirler. Yataktan çıkarılması ve işlenmesi oldukça kolaydır. Sonradan sertleşir.



Resim 6.1. Büyük B. Apsis
Kaderli 2006



Resim 6.2. Büyük B. Apsis Güney Döşeme
Kaderli 2006

Büyük Bazilikada ikincil malzemelerin bir kısmı yine bu mermerdendir. Yapıda ayrıca yine dekoratif amaçlı ambon, bema levhaları, başlıklar gibi mimari elemanlarda apsinin ve diğer duvarların kaplamasında kullanılmıştır. Küçük Bazilikada mermerin kullanımı daha kısıtlı ve yine ikincil malzemelerin kullanımında duvarlarda kırıklar halinde ve dekoratif mimari elemanlarda görülmektedir.



Resim 6.3. B. Bazilika. Apsis
Kaderli 2006



Resim 6.4. B. Bazilika, Apsis Güney Döşeme
Kaderli 2006

Tuğla: Tuğla Mezopotamyadan başlayarak yüzyıllardır kentlerde kullanılan yapı malzemesidir. Romalılar sonra Bizanslılar yoğun olarak kullanmışlardır. Tek başına ve çeşitli duvar teknikleri ile birlikte kullanılan tuğla ‘Sandöviç’ duvar tekniğinde, tuğla hatıl olarak kullanılmıştır. Bu duvar tekniğinde dış duvarlar düzgün kesme taşlarla örülüp içi moloz ile doldurulmaktadır. Aynı zamanda taşıyıcı özelliği de olan tuğla zamanla taş ve bağlayıcısı harç ile birlikte kullanılarak farklı dizimlerde taş tuğla sıraları ve geometrik dizimleri ile zamanla Bizans mimarisinde yapı cephelerinde belli bir hareketlilik getirerek süsleme amaçlıda kullanılmaya başlanmıştır.

Taş ve tuğlanın yapılarda birlikte kullanılmış olması, yapı inşa edilirken her iki malzemenin ve ustanın aynı zamanda hazır bulunması gerektiğini göstermektedir. Tuğla yapımı ve yakımı için belli vakit gerekmektedir. Tuğlanın yapımı, şekil verilmesi ve kurutulması yılın belirli zamanlarında yapılmaktaydı. Bunun içinde yapının büyüklüğü ve planına göre, yapı ustası herşeyi önceden planlamak hazırlamak zorundaydı. Değişik formda pencere ve kapılar için heykeltıraş, plastik bezemeler içinde çömlekçi ile birlikte çalışılmaktaydı. Tuğlacılar çömlekçi sınıfına daha yakın görülüyor sezonluk işlerinden dolayı çoğu zaman meslek bile sayılmıyordu.

Geleneksel üretimde tuğla malzemenin özellikleri daha çok hammaddenin niteliği ile tuğlacının bilgi ve deneyimi belirlemiştir. Bu tür üretimin ana malzemesi kildir. Sularla taşınarak düzlük alanlarda çöken kil kumlu alüvyonlarla buralarda biriken tortular kullanılır. Doğadan elde edilen malzemenin kimyasal bileşenleri alüminyum hidrosilikatlardır.¹³⁹ Pamphylia bölgesindeki akarsular ve getirdiği alüvyonlar yeterli hammaddeyi sağlayacak güçtedir.

Bu hammaddeler çoğunlukla vadilerden toplanır su ilave edilerek yoğrulur tuğlacı tarafından sıkıştırılarak kalıplarla şekil verilip düz alanda kurumaya bırakılır. Kalıpların içleri hamurun kolay çıkarılabilmesi için her defasında bir miktar kumla sıvanır. Bizans tuğlalarının boyutlarının büyüklüğü nedeniyle bu dönem kalıplarının tek gözlü olduğu düşünülebilir. Kalıbın tabanına bazen yapan usta veya işveren bir kabartma, damgada hazırlardı. Diğer damgalama yöntemi ise tuğlanın ilk kurumayı sırasında mühüre banyeyen ahşap veya bronz bir aletle malzemenin üzerine bastırılmasıdır. Bu yöntem İstanbul ve İznik Bizans yapılarında yaygın olarak kullanılmıştır. Side’de kullanılan tuğlalarda tanımlanabilir mühür veya damgaya

¹³⁹ Kahya 1992, 5.

rastlanılmamış ancak yapan ustaların elleri veya bir aletle çizgisel desenli oluşturdukları örnekler bulunmuştur.



Şekil 6.5. B. Bazilika Buluntu Tuğla
Kaderli 2006



Şekil 6.6. B. Bazilika Buluntu Tuğla
Kaderli 2006

Büyük bir alanda yapılan bu işleminde genelde yapı sahibide yardım eder bir tuğlacı günde yaklaşık 1000 adet tuğla yapabilmektedir. Tam kuruma gerçekleşmeden tuğlacı tuğlaları toparlıyarak üst üste depolar ve örtü sererek iklim şartlarına karşı korumaya altına alarak başka bir işe gider. Vitruvius tuğlaların düzgün kuruyabilmeleri için bu işlemin baharda veya sonbaharda yapılmasının uygun olduğunu belirtir.¹⁴⁰ Tuğlalar gelecek bahara kadar tam olarak kuruduktan sonra tuğlacı gelir ve kerpiçten fırın yaparak tuğlaları pişirirdi. Tuğlanın nakliyesi zor olduğundan tuğlalar kullanım yerlerine yakın yerlerde imal ediliyordu. Ancak Konstantinopol gibi büyük şehirlerde daha sonra Osmanlı döneminde de devam eden 'Balkan tipi Fırın'¹⁴¹ denilen sabit imalat yerleri olduğu düşünülmektedir. Özellikle Tekirdağ ve yöresindeki liman şehirlerinde bu toplu imalatın yapıldığı bilinmektedir. Fırınlar daha sonra döşeme ve kiremitler içinde kullanılmaya devam ediyordu.

Side'de veya yakınında bir sabit bir imalat yerine ilişkin bir buluntuya rastlanılmamış ancak burada diğer aynı dönem kentlerindeki yoğun tuğla kullanımında gidilmemiş tuğla ile birlikte konglamera, falez gibi yerel taşlarla birlikte yıkılan yapıların yapı taşları tekrar tekrar yeni yapılan yapılarda ve onarımlarda kullanılmıştır.

Roma döneminde özellikle Roma da çok kullanılan tuğla çeşitli tekniklerle birlikte formlarda çeşitlilik getirmiştir.¹⁴² Tuğla kullanımı M.S. II. yy.'dan beri görülmekle birlikte Anadolu'da kullanımı yaygın değildir.

¹⁴⁰Vitruvius 1993, 29.

¹⁴¹Kahya 1992, 10.

¹⁴²Taylor 2003, 99.

Özellikle Constantinopolis de Geç Bizans - Palailagoslar döneminde tercih edilen bir yapı malzemesi olan tuğlanın yapıların süsleme ve strüktürlerine uygun özel imalatlar yapılmıştır. Bizans tuğlasının çok yüksek kalitede olması bu malzeme ile yapılan yapıların zamana olan dirençlerini de artırmış ve günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Orta Bizans mimarisinin yapım tekniğinde hatıl ve yapı strüktürünü bağlayıcı olarak da kullanılan tuğla harçta da kırık ve tuğla tozu olarak katılmış, bağlayıcılığı artırmanın yanında su yalıtımı gerektiren yüzeylerde kullanılmıştır.

Side Antik Tiyatro Orkestra alanı Geç Antik Dönemde, zamanın geleneklerine uygun olarak su oyunları için havuza dönüştürülmüş ve yoğun tuğla kırıklı ve tozlu harç ile sıvanmıştır. Piskoposluk Sarayındaki su Sarnıçlarında, Hamam kalıntılarında bu sıva örnekleri görülmektedir.

Roma döneminde daha küçük boyutlu olan tuğla ölçüleri Bizans döneminde giderek büyütülmüştür. Bunun bir nedeni Roma da kullanılan ölçü birimi ‘roma ayak ölçüsü’, ‘bizans ayak ölçüsü’nden daha küçük olmasıdır.¹⁴³ Daha çok kare planlı tam ve yarım tuğla olarak kullanılan tuğlanın sağlamlığı ve kaliteside giderek artarak M.S. VIII. yy. doğru doruğa ulaşmıştır.¹⁴⁴



Resim 6.7. Batı Mausoleum Detay,
Kaderli 2006



Resim 6.8. Piskoposluk Sarayı, Detay
Kaderli 2006

Bizans tuğlalarında tam bir ölçü birliği bulmak zordur. Genelde usta kendi bedenindeki ölçülerden ayak, kol, parmak vs. gibi ölçüleri baz alarak kalıplar yapıyordu buda farklılıklara yol açıyordu. Genel de kullanılan 37x37 cm lik 3-4cm kalınlığında tuğlaların yanında 20-40cm, 8cm kalınlığa kadar tuğla boyutlarına rastlamak mümkündür.

¹⁴³ Kahya 1992, 12.

¹⁴⁴ Kahya 1992, 30.

Side de Roma döneminde beri yer yer kullanılan tuğla daha çok kemer ve kubbe yapımında, eğrisel yüzeyleri oluşturmada kullanılmış, Bizans döneminde bu gelenek devam etmiştir. Farklı yapılarda farklı boyutta, desende ve nitelikte tuğlalar kullanılmıştır. Daha çok Bizans yapılarında ağırlıklı olarak kullanılan bu malzeme hamamlarda, geç roma ve Bizans evlerinde küçük kilise ve şapellerde uygulanmış, ağırlıklı olarak taş ile birlikte almaşık olarak kullanılmıştır.

Erken Bizans döneminin özelliklerini gösteren Büyük Bazilikada yapım malzemesi olarak devşirme malzemeler, mermer falez, konglamera, kireç taşı, kumtaşı kullanılmış tuğla örgüye rastlanılmamıştır. Ancak aynı dönem özellikleri gösteren Piskoposluk sarayında Batı Mausoleum'dan¹⁴⁵ gelen devşirme malzemeler ve yerel malzemelerin yanında kubbe ve kemerlerde tuğlada kullanılmıştır. Özellikle Kabul Salonu olarak düşünülen mekanda düzgün örülmüş tuğla sıraları görülmektedir.



Resim 6.9. Küçük Bazilika doğu Görünüş, Kaderli 2005

Büyük Bazilikadan yapım malzemesi ve yapım tekniğinden farklı olarak inşa edilen Küçük Bazilikada tuğla 'yalancı kemerler' de ve tuğla hatıl sıralarında, yarım kubbe ve nişlerde kullanılmıştır. Kemerlerde dönemin mimari özelliği olarak yansıyan 'testere' veya 'diş' görüntüsü cepheye hareketlilik getirmiştir. Yapıda derz aralarında boşluk ve onarımlarda tuğlanın tam veya parçalanarak kullanıldığı görülmektedir. Tuğlanın 20-30 cm arasında değişen boyutları renk ve hamur farklılıkları; kullanılan

¹⁴⁵ Dai 1970, 49.

malzemelerin farklı yapılardan gelmeleri, yapan ustanın malzemeyi iyi karıştırmaması veya iyi fırınlanmamasına kadar uzanan nedenler ile açıklanabilir. (EK C.15.) Bu malzeme özelliklerindeki farklılıklar malzemenin tahribat şiddetini ve süresinde belirlemektedir. Çok açık renkte olanlar ile yanmış olanların daha fazla yıprandığı, kırıldığı görülmüş homojen olamayan tuğlalarda da çözülme diğerlerine göre daha hızlı olmaktadır.

Harç: Harcın bağlayıcı olarak kullanılması daha çok Bizans Döneminde ağırlık kazanmıştır. Roma Döneminde bağlayıcı olarak farklı teknik ve malzemeler kullanılmıştır. Düşey bağlantılarda kurşun ahşap takoz, yatayda ise çeşitli formlardaki kenetlerle büyük blokları birbirine bağlamışlardır. Tapınaklarda harç temel seviyesinde, konglamera blokların arasında kullanıldığı görülmektedir. Büyük Bazilika, Martyrion, Küçük Bazilika da ana bağlayıcı malzeme olarak kullanılan harcın özellikleri ve görünümü, aynı yapıda bile farklılık göstermektedir. Bizans Dönemi harçları hidrolik, puzolan, tuğla kırığı, kireç, kum karışımdan oluşmaktadır. Harç karışım oranları uygulanacak yere ve malzemeye göre ve uygulayan ustaya göre değiştiği görülmüştür. Harcın dayanımı puzolonik malzeme ve tuğla kırığı oranı ve bunun dayanıklılığı artıkça ömrü uzun olur. Bazilikalarda genelde kullanılan harç örnekleri gibi kireç oranı fazla olursa yani rengi daha beyaza yakın, bozulma oranı artmaktadır. Büyük Bazilikanın apsisinin döşemesinde ve basamaklarında kullanılan daha kırmızımtrak olan harç daha serttir ve daha az bozulmuştur. Daha geç dönemde onarılan apsisde döşemede bazı yerlerde daha açık renkte büyük taş ve tuğla kırıklı bir harç örneği daha vardır. Özensizce eldeki malzeme ile yapılan bu harç daha hızlı çözülmetedir.



Resim 6.10. Büyük B. Apsis Synthronon
Kaderli 2006



Resim 6.11. Büyük B. Apsis Döşeme
Kaderli 2006

6.1.1. b. Çevresel Etkenlere Bağlı Bozulmalar

Nem: Bozulma nedenlerinin en önemlisi nemdir. Yapıya çeşitli şekillerde ulaşabilir, yağmur suyu sızmaları, yerden yükselen nem, yoğunlaşan nem gibi. Nemli hava taşın gözeneklerinden ve kılcal çatlaklardan içeriye girer. Bu durumda bir malzemede emilmiş nemin miktarı ile havadaki nem karşılaştırılırsa, taştaki nemin fazla olduğu görülür. Nemin çeşit ve kaynaklarını belirlemek, bunların ışığında önlemler almak gerekmektedir. Kutsal Alanda nem iki yol ile yapılara ulaşabilmektedir. Denize çok yakın olan yapı bölümleri doğrudan deniz suyu ile nemi ve tuzu bünyelerine almakta ve bozulmayı hızlandırmaktadır. İkinci yol ise yağmur suyunun birikintilerden veya yüzeyden çekilmesi. Pastophorionların, Martyrionun kubbesinde, kuzey beden duvarların en çok bu yönde tahrip olan yapı bölümleridir.



Resim 6.12. Kutsal Alan Sur
Kaderli 2006



Resim 6.13. Apollon Tapınağı Stylobat-Kaide
Kaderli 2006

Hava kirliliği: Hava kirliliğinin özellikle kireçtaşı ve kalkerli kumtaşından yapılan anıtlarda, hava kirliliğine neden olan gazların ve küçük parçacıkların havanın nemi ve yağmur suyu aracılığı ile taş yüzeyinde oluşturdukları bozulmaların mekanizmaları birçok araştırma grubu tarafından incelenmekte ve önlemler bulunmaya çalışılmaktadır. Sanayi kuruluşlarının, kentlerdeki ısıtma sistemlerinin ve motorlu araçların, havaya yayılmış oldukları gazlar taş eserlerde tahrip edici etkiler yapar. Bazı eserler üzerinde ve bilhassa mermerde binlerce yılın yapamadığı yıpranmayı 20 yıl içinde asit yağmuru yapmıştır. Asit yağmurunun oluşumu oldukça basittir. Eriyen madenlerde ve yanan yakıtlarda yabancı bir madde olan kükürt dioksit meydana getirir. Aynı anda oluşan yüksek ısı da havadaki azot ve oksijen birleşerek yanmış azot veya kimyasal adı ile azot meydana gelir. Bu iki zararlı gaz havanın nemi ile

birleşerek sülfirikasit ve nitrikasit meydana getirir. Bu iki zararlı asit karışımının havada bulunması ve açıkta bulunan taş eserler üzerine yıllarca yağması, taş eserin yüzeyinin tahrip olmasına neden olur. Tahrip olan taş yüzeyi çözülüp yağmur suları ile sürüklenir veya is tutarak tozlanır. Kısa bir süre sonra kabuk tutarak hızlı bir tahrip olma sürecine girer. Asit yağmurunun tahribi durumunu Atina şehrinde Akropolde bulunan, mermer kabartmalar üzerinde veya İstanbul'da açıkta bulunan eski taş eserler üzerinde görmek mümkündür. Side'de özellikle son yıllarda yakın çevrede gelişen endüstri yapıları ve turizm ile birlikte artan araç trafiği sonucunda giderek artan hava kirliliği yaşanmaktadır. Bu gelişimin tahribatı sadece Kutsal Alanda değil tüm Side'deki yapılarda görülmektedir. Bu tahribat tapınaklarda mermerin renginin değişmesi ile daha da fazla görülmektedir.



Resim 6.14. Athena Tapınağı
Kuzey Cephe, Kaderli 2006



Resim 6.15. Athena Tapınağı
Kuzey Cephe, Kaderli 2006

Sülfatlar ve Kloritler: Havadaki sülfürün başlıca kaynakları kömür, yağ ve doğal gaz gibi fosil yağlardır. Kloritler yağmur suyu içinde hidroklorikasite dönüşürse aşındırıcı ve kirletici etkisi fazla olmaktadır.

Nitratlar ve Duman: Araba eksoz dumanından ve endüstri kaynaklarından atmosfere eklenir. Nitrikasite dönüşmesiyle taş yüzeyini bozar ve tuz olarak taş içine sızar. Duman ise, organik hidrokarbonlarla¹⁴⁶ karışmış endüstri artıklarının kimyevi dumanındaki değişiklikten kaynaklanan hafif bir sistir.¹⁴⁷ Kurum, taşların gözeneklerine yerleşerek taş yüzeyinin rengini değiştirir.

Yağmur suyu: Atmosfer arasından geçerken aldığı iyonlardan dolayı paslandırma gücü kuvvetlenir. Yağmur yüksek sülfirik ve karbonikasit bulunduran bölgelerde ve toz artıklarını nötrleştiren maddelerin yoksun olduğu yerlerde çok asitlenir. Asit yağmurları da taş eserler üzerinde tahribata neden olur. Son yıllarda artan endüstri ve

⁵⁰ Winkler 1971, 3.

araç kullanımları sonucu yağmur yolu ile taşınan karbon ve sülfirik asit oluşumları güney sahillerinde de etkisini göstermeye başlamış açıkta korunaksız kalan özellikle mermerden yapılmış bezemeli mimari parçalarda bunların renk değiştirip çözülerek yok olmasına neden olmaktadır. Tapınakların ve Bazilikaların alanda bulunan büyük, arşitrav, alınlık, sütunlar, başlıklar gibi mimari elemanlarında gözle görünen ve giderek artan bir yüzey kaybı tespit edilmiştir. Çukurlarda biriken sular bu bölgenin rengini değiştirip siyahlaştırmakta ve daha fazla tahrip etmektedir.



Resim 6.16. Athena Tapınağı
Kuzey-Doğu Köşe, Kaderli 2006



Resim 6.17. Athena Tapınağı
Sütun, Kaderli 2006

Tozlar: Dünya üzerindeki rüzgârlardan kaynaklanan tozlar, düşen yağmur damlaları tarafından yıkanarak çamurlu bir yağmur oluştururlar. Bu şekilde taş eserlerin çatlaklın arasına giren ve üstünde biriken tozlar zamanla eserin tahribatına neden olurlar. Kuru nehir yatakları, sel basmış ovalardaki mil ve çeşitli yerlerde bulunan tozlar, şiddetli rüzgâr tarafından toz halinde kaldırılır. Rüzgârın kaldırma işlemi koruyucu bir bitki örtüsü bulunmayan yerlerde daha çok görülür. Toz zerreciklerinin rüzgârın etkisiyle, taş eserlere çarpması sonucu yüzeylerinin tahrip olmasına ve zamanla parçalanmasına neden olur. Kutsal Alanın batı ucunda yer alan tapınakların yapı taşları, güney rüzgarlarına açık olan sur duvar elemanları özellikle kış aylarında hakim olan şiddetli rüzgarların etkisi altında kalmakta toz ve kum zerrecikleri ile birlikte denizin tuzlu suyuda aşınmalarını hızlandırmaktadır.

Hayvanlar: Hayvanların taş eserlere olan tahribatı, kimyasal olarak organik asitlerin gizlenmesi ile veya mekanik olarak delerek, kazarak olabilir.

Diğer Hayvanlar: Taş ve toprak içinde yaşayan bazı hayvanlar, taşın ayrışmasını kolaylaştırarak tahribatına neden olurlar. Genellikle koloniler halinde yaşayan sünger, istiridye, kurt, denizkestanesi gibi delici hayvanlar çıkarttıkları zayıf bir asitle veya delerek taş eserlerin tahribatına neden olurlar. Diğer taraftan hayvanların dışkılarının

nitratlı olması taş eser yüzeyinin tahrip olmasına diğer bir nedendir. Kutsal Alanda kuş, kedi, köpek gibi hayvanların yanısıra denizden gelen küçük deniz oluşumları yılların içerisinde giderek artan bir tahribata yol açmaktadır.



Resim 6.18. Kutsal Alan Sur,
Kaderli 2006



Resim 6.19. Kutsal Alan Sur, Güney-Doğu
Kuzey Cephe, Kaderli 2006

Bakteriler: Toprakta birçok faaliyette bulunarak gruplar halinde gelişir ve yaşarlar. Mantarların bulunduğu yerde gelişirler. Amonyakla birlikte taşın içindeki silisi parçalarlar. Mantar ve bakteri bulunan taşın tahribatı hızlanır. Bakteriler öldükten sonra bile çürüyerek bitkilerin yaşayabileceği bir zemin hazırlarlar. Bakteriler özellikle gözenekli taşlarda daha hızla çoğalır ve taşı parçalarlar. Kutsal Alanda Tapınaklardan daha çok Bazilikaların kuzeye bakan ve toprak ve bitkilerle çevrili bölümlerinde, toprak üstündeki buluntu- yapı taşlarında yaşama olanağı bulan bakteriler yine bunlardanda beslenerek çoğalmaktadırlar.

Deprem ve yangınlar: Depremler bugüne kadar birçok taş eserin tahrip ve yok olmasına yol açmıştır. Sarsıntılar ile yerlerinden oynayan mimari elemanlar ve sanat eserleri birbirleri üzerine yığılmış veya üzerlerine bir şey düşerek ezilmiş, kırılmış ve çeşitli parçalara ayrılmışlardır. Bunun yanında doğal olarak meydana gelen yangın, şimşek ve diğer doğal afetler de taş eserlere büyük zararlar vermişlerdir. Güney Anadolu'da bilinen birçok büyük deprem meydana gelmiş ve büyük anıtsal yapılar bunlardan etkilenmiştir.

Doğal felaketler, yapıların zaman içerisindeki kullanım değişiklikleri, malzemelerin nitelikleri, yapılarıdaki bozulma derecelerini belirleyen ana faktörlerdir. Depremler ilk çağlardan beri Akdeniz havzasını etkilemiş, sarsıntıların birçoğuna tsunami de eklenmiştir. Bu bölgeyi M.S. 17, M.S. 141-144 arası, M.S. 240, M.S. 358-366 arası, M.S. 467, M.S. 557 depremleri sarsmış, hareketlilik VII. ve IX. yy.'da da devam etmiştir. Denizin kıyısında olan Kutsal Alan hepsinden farklı derecelerde etkilendiği görülmüştür. Büyük Bazilikanın apsisi ve duvar güçlendirmeleri, Martyrionun üst

katında ve Küçük Bazilika da ki destekler ile onarımlar, bu sarsıntıların yol açtığı tahribatlara karşı yapılmış olmalıdır.



Resim 6.20. Küçük Bazilika, İÜ. Kazı Arşivi 1961

Side de böyle büyük bir depremin sonucu antik tiyatrodaki görülmektedir. Güneye bakan kısmı gelen şiddetli bir sarsıntıyla tüm yapı taşları ile birlikte yıkılmıştır. Bu deprem öncesinde yaşanan diğer depremlerde yine tiyatronun zarar gördüğü ve onarıldığı belirtilmiştir. Kutsal Alanda son ayakta kalan sütunların, Athena Tapınağının kuzey sırası, Büyük Bazilikanın anıtsal kemer taşıyan güney sütun ve başlık, Küçük Bazilikanın narteksindeki iki granit sütun, taşıyıcı özelliği zayıflamış dış beden duvarları yine böyle bir son deprem ile yıkılmışlardır.

Taş eserlerin koruma ve onarımlarının yapılabilmesi her şeyden önce onların tahribatına neden olan etkenlerinin bilinmesine bağlıdır. Teşhis yapıldıktan ve tahribatın etkinliği ve nedenleri saptandıktan sonra taş esere olumlu ve etkili onarım ve koruma çalışmaları uygulanabilir.¹⁴⁸

¹⁴⁸ Akıllı, 1987, 5



Resim 6.21. Athena Tapınağı,
Kuzey Sütun Sırası, Kaderli 2006



Resim 6.22. Athena Tapınağı
Antik Tiyatro, Side Belediyesi 2006

6.1.2. Bozulma Şekilleri ve Analizleri

Taşların bozulması, doğal bozulma, eser halinde yerleşmiş bozulma olmak üzere iki yönde olur. Doğal bozulma, fiziksel ve kimyasal biçimde olur. Eser halindeki bozulmada fiziksel, kimyasal, biyolojik ve mekanik biçimlerde olabilir. Belirli bir ortamda, yerleştirilmiş her malzeme o ortamla dengeye ulaşmaya çalışır. Diğer ortamın göstergeleri zamanla değişirse, bu sonuçta obje için yeni uyum gerektireceğinden, ulaştığı ve ulaşması gereken dengenin kaybına yol açabilir. Bu sürece eşlik eden kaçınılmaz dönüşümler, malzemenin özgün özelliğinde de açık, az-çok hızlı bir değişimi ile sonuçlanıyor. Sonuçta bozulmaya doğru bir gidiş başlar. Bozulma mekanizmaları ve belirlenmiş nedenlerin tanımlanması, her konservasyon müdahalesinin doğru bir biçimde programlanması için çok önemlidir. Ayrıca, seçilmiş her taş örneği için doğru çalışma ve uygulama olanakları üzerine yararlı bilgiler sağlayacaktır.

6.1.2.a. Taşın Kendi Yapısından Meydana Gelen Bozulmalar

Taşın yapı taşı olabilmesi için gerekli fiziksel, mekanik ve kimyasal özelliklere sahip olmamasından, taşın yatağından alınıp yapıda kullanılmasına kadar geçen safhada bazı hatalı işlemlerden geçmesinden kaynaklanan bozulmalar bu sınıfa girmektedir. Örneğin taşı keserken veya yüzeyini işlerken sert darbeler yüzünden mikro çatlaklar oluşabilir. Buda taşın dış etkilerle daha çabuk bozulmasına neden olabilir. Jeolojik devirlerde tektonik hareketlerden dolayı meydana gelen dikey ve yatay değişimleri veya boşlukları değişik renk ve bileşimde maddelerin doldurması, taşa farklı sertlikte kısımların meydana gelmesine neden olur. Bu tip taşlar rüzgâr ve yağmurun çok etkili olduğu yerlerde veya farklı güneş ve nem alan yerlerde kullanıldıklarında yumuşak

kısımlarının dağılıp düştüğü ve oyukların meydana geldiği görülür. Bu tip olaya “Farklı Ayırışma” adı verilir.

İnsanlar bilinçli ya da bilinçsiz olarak yüzyıllardır taş eserleri olumsuz olarak yaptıkları bir takım çalışmalarla etkilemişler ve bu eserlerin tahrip veya yok olmasına neden olmuşlardır. Bunlar ise taşın yatağından yapıda kullanılmasına kadar geçen safhada uygulanan hatalı işlemler, farklı malzemenin kullanılmasından dolayı meydana gelen olumsuz etkiler, havanın kirletilmesi ve hatalı yapılan kazı depolama, koruma ve onarım çalışmalarıdır.

6.1.2.b. Malzeme Farklılığından Oluşan Bozulmalar

Yan yana olan iki malzemenin fiziksel özellik farkları veya bir malzemedeki bozulma maddelerinin diğerine geçerek onlarda daha hızlı bir bozulma başlatması olarak izlenen bozulmalardır.



Resim 6.23. Apollon Tapınağı,
Batı Sütun Sırası, Kaderli 2006



Resim 6.24. Apollon Tapınağı
Temel Bağlantıları, Kaderli 2006

Paslanan demir kenetlerin bulunduğu yerdeki taşı çatlatması veya harç, sıva gibi malzemelerdeki suda çözülen tuzların daha gözenekli olan taşa geçip, kuruma anında tekrar kristalleşen tuzların taşa kabuklaşma, tozlaşma veya oyuk halinde bozulmalara yol açması gibi.

6.1.3. Bozulma Analizleri

Restorasyon ve Konservasyon çalışmalarında proje üzerinden alınacak bilgiler doğrultusunda onarımlar yapılacaktır. Analiz paftalarında yapıların tahribat derecelerini ve türleri tespit edilerek aktarılmalıdır. Bundan sonra gelecek olan müdahale ve yöntem şekli, tespit edilen bozulma analizlerine göre şekillenecektir. Bu bozulmaların belgelenmesinde belli lejandlar yardımı ile projenin ve müdahale alanın daha kolay algılanmasını sağlamaktadır.

6.1.3.a. (A) Parça Kopmuş Taş

Duvar üzerine etkiyen düşey yükler ve deprem hareketleri derzlerdeki çözülme duvar üzerinde oluşabilecek mikro çatlakların hızla büyümesine neden olur. Zamanla bu çatlaklar kopma noktasına gelir ve bazen bu zincirleme kayıplara neden olur.



Resim 6.25. Büyük B., Kuzey İç Cephe Pencere Detay, Kaderli 2006



Resim 6.26. Büyük B. Batı Cephesi, Kuzey Yan Mekan, Kaderli 2006

6.1.3.b. (B) Yok Olmuş Taş

Boşluklar genellikle yapısal sorunlardan, fiziksel ve kimyasal bozulma ya da bunların her ikisinden meydana gelir. Depremler ve harç çözümlerinden meydana gelen hareketlilikle ayrışan yapı elemanları giderek alanını genişletmektedir. Martyrionun kubbesi, Küçük Bazilikanın beden duvarlarındaki kayıplar ilk etapta doldurularak sağlamlaştırılmalıdır. (EK E.5.-E.7.,E.10.,E.11.)



Res. 6.27. Martyrion Kubbe, Kaderli 2006



Resim 6.28. Küçük Bazilika, Güney Duvar, Kaderli 2006

6.1.3.c. (C) Onarılmış taş

Daha önce hasar gören yapı taşları zamanla güvenlik veya estetik kaygı nedeniyle sağlamlaştırılmıştır. Yapılarda meydana getirilen kullanım değişiklikleri ile birlikte bazı bölümler Büyük Bazilikanın güney beden duvarı, zamanla oluşan tahribata karşı, Büyük Bazilikanın apsisi gibi onarılmıştır. (Res. 6.30.), (EK E.15., E.8.).



Resim 6.29. Büyük B., Apsis İç Cephe Detay, Kaderli 2006



Resim 6.30. Büyük B. Güney İç Cephe, Martyrion Giriş, Kaderli 2006

6.1.3.d. (D) Erime

Donma- çözünme, rüzgar, aşırı yağış etkileri nedeni ile yığma yapılarda kullanılan doğal taşlar zaman içerisinde asit yağmurları, tuzlu su, vb. çevresel etkiler nedeni ile erozyona uğrayarak ciddi oranda zarar görürler. Kumtaşı gibi yumuşak yapıli taşlar daha çabuk eriyerek yok olurlar. (Res. 6.31.) Farklı malzemelerin bir arada kullanıldığı Büyük ve Küçük Bazilikada bölüm bölüm bu malzemeler eriyerek boşluklar oluşturmuşlardır. (EK E.8., E.4.,-E.7. E.15.)

6.1.3.e. (E) Kapiler nem

Taşların tahribatında suyun ve içinde çözelmiş bulunan oksijen, karbonikasit, kükürtoksijen bileşiklerinin özel bir anlamı vardır. Bunlar sıcak soğuk değişmesiyle de etkili olurlar. Suyun taşıdığı kimyasal etkenler ve bunların tepkimelerinden doğan maddeler mikropların, kurtların ve zararlı böceklerin çoğalmasını kolaylaştırır.

Anıtlar, yeraltı suları ile sık sık temasta bulunmaları nedeniyle, Sürekli olarak alçak kısımda bulunan taşa ve diğer kullanılmış olan malzemelere nem aktarırlar. Böylece tuzların yukarıya çıkması nedeniyle, taş yüzeyinde kenar sınırına yakın yerlerde yüzey çatlamları oluştururlar. Bu tuzlanma daha çok çöl bölgelerinde görüldüğü halde nem ve rutubeti fazla olan bölgelerde bulunan anıt ve yapılarda da benzer durumlarla karşılaşılır.

Zeminden kapiler etkiler ile yağma duvarlar içerisinde yükselen tuzlu su, duvar malzemesinin çözülmesine mekanın neminin artmasına ve yosunlanmaya neden olur. Nemin hemen kuruyamadığı pastophorionlar gibi kapalı mekanlarda kuzeye bakan duvarlarda daha yoğun görülmektedir. (Res. 6.32.) Denize yakın olan tapınakların temel taşları direkt maruz kaldıkları deniz suyu ile birlikte zemin su seviyesinin yükselmesinden dolayı tuzla birlikte kuruyarak taşların tahribatlarını hızlandırmaktadır. (EK E.3.,-E.4., E.6., E.7.)



Resim 6.31. Apollon Tapınağı, Kaderli 2006

6.1.3.f. (F) Yüzeysel Bozulma

Taşların tahribatında etki yapan faktörlerin en önemlilerinden biri atmosfer içinde yabancı maddelerin bulunmasıdır. Kirleri içinde bulundurarak orijinal bir depo vazifesi gören atmosfer taş eserlerin tahribatında çok etkili olmaktadır.

Atmosferde taş eserleri olumsuz etkileyen CO₂, SO₃, NH₃, NO₃, Cl maddeleri aktiftir.¹⁴⁹ Bütün bu çözülmemiş gazlar aynı zamanda toz ve kurum içinde yoğunlaşmışlardır. Atmosferin taş eserlere olan kimyasal saldırısı, büyük oranda suyun çözücü etkisiyle oluşan asit kirliliğinden meydana gelmektedir.

Doğal taşların çevresel etkiler ve malzeme niteliklerinden kaynaklanan yüzey değişimleri gözlemlenir. Emici yapılarından dolayı atmosferdeki kirlilikten etkilenirler ve zamanla kararak veya renk değişimine giderek estetik görünümünü

¹⁴⁹ Winkler 1971, 1.

kaybederler. Bu değişim en çok tapınaklar da renk değişimi ile birlikte izlenmektedir. (Res. 6.33.) Bazilikalarda yüzeysel bozulma daha çok ara dolgu harçların ve sıvaların çözümlenerek yapıtaşlarını bırakmaları yüzeylerini açmalarından kaynaklanmaktadır.



Resim 6.32. Athena Tapınağı, Kaderli 2006

6.1.3.g. (G) Kayma, (H) Çatlama

Deprem hareketleri sonucunda oluşan çekme gerilmeleri yığma taşıyıcı elemanlar için oldukça zorlayıcıdır. Yığma yapı malzemelerinin çekme dayanımlarının çok düşük olması depremde hasar almalarının temel nedenlerinden biridir. Deprem yükleri altında yığma taşıyıcı elemanlar çatlama ve kayma eğilimindedir. (Res. 6.34.)



Resim 6.33. B. Bazilika Apsis, Güney Kaide, Kaderli 2006



Resim 6.34. B. Bazilika Kuzey Pastophorion Güney İç Mekan, Kaderli 2006

Deprem ile birlikte malzemelerin niteliklerini kaybetmeleri sonucu davranışlarının değişmesi neticesinde de yapı elemanlarında kaymalar ve baskıdan dolayı ve çatlaklar meydana gelmektedir. Bağlayıcı özelliğini kaybeden harç yapı taşlarını birarada tutamaz ve çözümler meydana gelmektedir. Büyük Bazilika ve Küçük Bazilika da beden duvarlarında harç kayıplarından dolayı kaymalar ve çözümler vardır.

6.1.3.i. (I) Tuzlanma

Su ile ıslanan taşta kendi yapısında olan, çevresindeki malzemelerde bulunan tuzlar nem sorunu olduğu zaman hareketlenmekte ve kuruma olan yerlerde beyaz çiçeklenmelere, taşta kabuklaşma, tozlaşma, oyuk şeklinde vs. bozulmalara yol açabilir. En önemli tuzlar alkali ve toprak alkali sülfat, karbonat, nitrat ve klorürlerdir.

Kapiler etkiler ile yükselen su duvar yüzeyinden buharlaşırken bünyesindeki tuzlar kristalize olark gerek malzeme boşluklarında gerek sıva yüzeyinde birikerek tuz kusmalarına neden olurlar. (Res. 6.35.) Duvar içinde yükselen tuz miktarına bağlı olarak zaman içerisinde kristalize olan tuzlar sıva içerisinde basıncın artmasına, malzemenin ve sıvanın patlamasına neden olurlar.

6.1.3.j. (J) Bitkilenme

Ağaçların, otların eski yapılarda kökleri ile çatlaklar meydana getirdikleri, buldukları yerden nem çekerek bozulmayı başlatıp devam ettirdikleri sık sık görülmektedir. Ayrıca detaylı yapıları mikroskopla görülebilen liken, alga, bakteri gibi bitkiler de taşta bozulmaya neden olan önemli faktörlerdendir. Likenler ve algalar taş yüzeyinde değişik renklerde kabuk ve lekeler şeklinde fark edilirler. Taş minarelerini kullanarak toprak oluşumunu sağlayan bu mikrobikler yüzey yapısının bozulmasına, mikro çatlakların büyümesine yol açmaktadır. Likenler, yosunlar ve mantarlar taş eserlerin yüzeyini çoğu zaman koruyucu fakat daha çok tahrip edicidirler. Yosunlar daha çok kapalı ve esinti olmayan yerlerde oluşursa daha esinti olan rutubetli yerlerde de rastlamak mümkündür. Bu olaya daha çok sonbahar sonu ile ilkbahar ortasında rastlanır. Taş yüzeyinde gri-mavi bir tabaka meydana getirirler. İyi ışık alan yerlerde yeşile çalarlar. Taş yüzeyini soldurmakla beraber, yüzeyde gözenekleşme meydana getirirler. (Res. 6.36.)

Likenler çıplak kaya yüzeyine, destekleyici toprak olmadan da saldırırlar. Likenler taş eserin yüzeyine, kaba yüzeyi ve süngerimsi karakteri ile mekanik olarak suyu belirli bir zaman içinde taş yüzeyinin hemen altında tutarak, iyon değişimi ve asit salgılaması nedeni ile taşlara zarar verirler.



Resim 6.35. Büyük B., Kuzey Atrium Üst,
Pencere Detay, Kaderli 2006



Resim 6.36. Büyük B., Kuzey Atrium,
Güney Cephe, Kaderli 2006

Yapılarda bitkilenme daha çok insan elinin ulaşamayacağı bölümlerde daha fazladır. Zamanla bu bitkiler gelişerek çalıya ve yer yer ağaca dönüşmüş kökleri taşları sarmalamıştır. Toprak, su ve tuz taşın yapısında kimyasal reaksiyonlara neden olarak taşı çözmekte ve yeni tahribat oluşumlarına yer açmaktadır. Atriumda, (Res. 6.36., 6.37.) Büyük Bazilikanın apsisinin arkasında, kuzey beden duvarlarında, Küçük Bazilikanın tepe noktalarında nem ve rutubetten dolayı pastophorionlarda küçük büyük bitki oluşumları hızla yapıların bileşenlerini ayrıştırmaktadır.(EK E.1.,-E.24.)

6.1.3.1. (L) Yosunlanma



Resim 6.37. Kuzey Pastophorion
Duvar, Kaderli 2006

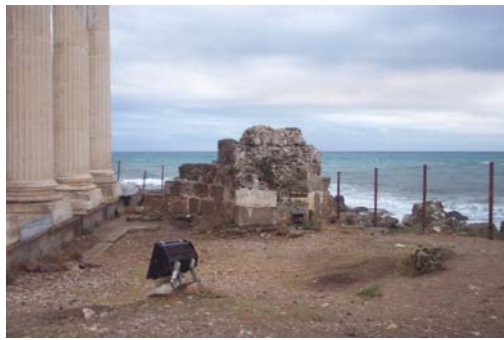


Resim 6.38. Kuzey Atrium Yan Kuzey
Mekanlar, Kaderli 2006

Nemin ve zemin suyunun fazla olduğu yağışlar neticesinde çok yağış alan yüzeylerde zamanla sürekli nem ile yeşilimsi kadife gibi yosunlanmalar görülür. Yosunlanmalar güneşin az deyiği noktalarda daha fazla olur. Kutsal Alanda kuzeye bakan yapı birimlerinde, duvarlarında pastophorionun kuzey duvarları, Martyrionun ön mekan tonozları, atriumun kuzeyine eklenen mekanlar başlıca etkilenen bölümlerdir. (Res. 6.38., 6.39.)

6.2. ALAN VE YAPI ÖLÇEĞİNDE KORUMA, RESTORASYON ÖNERİSİ

Alan ölçeğinde geliştirilen koruma önerisi sadece Tapınakları ve Bazilikaları değil etrafını çevreleyen Deniz Suru, kuzeyindeki ek yapıları da kapsamaktadır. Antik Liman, Sütunlu Cadde, Men Tapınağı gibi diğer en yakın anıtlarında koruma olgusunun sürekliliği Antik kentin bir bütün olarak algılanmasını sağlamaktadır. Korumada kültür varlığının-anıtın ve kentsel sitlerin genel etkisini bozan, tarihi ve estetik değer taşımayan eklerin kaldırılması öngörülmüştür.¹⁵⁰ Bu kapsamda Kutsal Alanın içindeki jandarma kulubesi, beton platform gibi eklentilerin kaldırılması önerilmektedir. Günümüzde alanın doğusunda yer alan metal kapı çirkin bir görüntü sergilemekle beraber araçların girmesincede engel olmaktadır. Geçmişte yapıları korumak amacıyla alanı tel çit ile çevirmişler Limana bakan kısımda küçük bir kapı yerleştirmiştir. Ancak bu uygulama görüntü kirliliğinden başka bir işe yaramamış ve 2005 te kaldırılmıştır. Tel çitler için rastgele dökülen beton ayaklar daha sonra tez kapsamındaki alan çalışması sırasında tek tek kırılmış ve alan temizlenmiştir.



Resim 6.39. Apollon Tapınağı, Güney-Batı Atrium, Kaderli 2006



Resim 6.40. Apollon Tapınağı, Güney Cephe Güney Atrium Köşesi, Kaderli 2006

¹⁵⁰Kaldırılacak eklerle ilgili karar verme yetkisi Koruma Kurullarına aittir. Kaldırılması istenen yapısal ekler farklı bir gösterimle plan, kesit ve görünüş rölöve paftalarına işlenir ve temizlik sonrası durum öneri proje olarak kurula sunulur. Yetkili kuruldan onay alındıktan sonra ekler kaldırılabilir. Temizleme işleminden önce ve işlem sırasında fotografik belgeleme yapılmalıdır.

Alanda restorasyon sonrası gelecek olan yoğun ziyaretçilerin oluşturacağı tahribatlar ve tehlikeler dikkate alınarak belirli yürüyüş güzergahları, doğudan batıya uzanan ana aksta yapı ve alanla ilgili bilgi levhaları, dinlenme alanları da düşünülmelidir. Daha önce Apollon Tapınağı restorasyonu sonrasında yapılan alan düzenleme çalışmalarında yükseltilmiş ahşaptan bir ana aks güzergah yolu yapılmış ancak su ve tuz malzemenin ömrünü kısaltmış ve olamamış kırılan ahşap latalar tehlike yaratmışlardır. Bunlar dikkate alındığında alanı araç trafiğine kapatmak için doğudaki girişi sınırlandırmak ve gerektiğinde acil durumlar Ambulans, itfaye giriş çıkışları için açmak üzere alanın doğu kısmında bir girişide düşünmek gerekmektedir. Güzergah yolu, taş gibi daha dayanıklı ve alandaki yapılarla doğal taş veya pişmiş tuğladan uyumlu bir malzeme ile oluşturulmalıdır.



Resim 6.41. Kutsal Alan, Güneş Tutulması, Kaderli 2006

Restorasyon sırasında ve sonrasında buranın korumasının sürekliliğini sağlamak için bir Alan Yönetim Planı üzerinde de düşünülmeli ve bu anıtlar bu plan kapsamında değerlendirilmelidir. Alanın ve ziyaretçilerin yirmi dört saat güvenliğini sağlamak amacıyla güvenlik- bekçi- elemanları sağlanmalı ve bu oluşturulacak alan yönetimi tarafından desteklenmelidir.

Tamamlanan röleve ve restitüsyon projeleri kapsamında yapılara uygulanacak fiziksel müdahale metodları, malzeme nitelikleri belirlenerek projeye aktarılmış ve yine analizler şeklinde sunulmuştur. (EK E.1-24.)

Tüm bu çalışmalarda mevcut malzeme esas alınmalı, analizlerden elde edilen bilgiler değerlendirilerek gerekli ise yeni malzeme kullanılması düşünülmüştür. Son zamanlarda yapılan müdahaleler ve değişiklikler taranarak uygun olmayanlar

ayıklanmalı ve korunmalıdır. Pastophorionlarda, alandaki beton platformlar ilk etapta temizlenmesi öngörülen alanlardır.

Bir kere yapılan fiziksel müdahaleler yanında bitki temizliği gibi periodik, derz tamamlanması gibi ara ara tekrarlanması gereken koruma çalışmaları vardır.

Yapı ölçeğinde koruma yaklaşımı: Alanın yapı ölçeğinde koruma ve restorasyon yaklaşımları Tapınaklarda daha çok restitüsyona Bazilikalarda ise sağlamlaştırma az da olsa tamamlamaya yöneliktir.

Apollon Tapınağında yapılan Anastylosis projesi kapsamında yapılan uygulamalar ve sonrasındaki tahribatlar gözden geçirilmiş eksikler tespit edilip ilk 1984 yılında restorasyon projesinde öngörülen şekli ile tamamlamalara gidilebilir. (EK D.22.) Bu ilk uygulama sonrası zaman içerisinde meydana gelen tahribatlar çevresel etkiler ile birlikte malzeme seçimindeki ve uygulama-teknikten kaynaklanmaktadır. Kullanılan imitasyon malzeme, donatıların yanlış seçimi ve uygulamada bunların çok sık ve yüzeye yakın yerleştirilmesi üst yüzenin paslanan demirlerin baskısı ile patlamasına yol açmıştır.(Res. 6.43., 6.44.) Bunların çürütülüp kimyasallar ile önce paslanmayı durduran malzeme enjekte edilmeli daha sonra bir kabuk yardımı ile kaplanmalı daha sonra varsa tahribat müdahale edilmeli, her sene bakımdan geçmelidir.



Resim 6.42. Apollon Tapınağı,
Stylobat-Kaide, Kaderli 2006



Resim 6.43. Apollon Tapınağı,
Kuzey-Batı Köşesi, Kaderli 2006

Athena Tapınağında ise Apollon Tapınağına benzer bir kesit uygulaması düşünülebilir. Alana dağılmış olarak duran mimari elemanlarından uygun olanları seçilerek bu malzemeler ile tamamlamalar, kaide ve sütunların bir kısmı ile tapınağın planı ve boyutları algılanacak düzeyde restorasyon yapılabilir. Böyle bir çalışma ile Tapınağın boyutu ile anıtların kendi dönemlerindeki gibi birlikte algılanması sağlanabilir ancak uygulama için bu alanda mimari elemanlar tekrar ele alınıp uygulama projesi çizilmelidir.(EK D.1., D.17.-22.)

Bazilikalarda yapıya en az müdahale yöntemi ilkesi prensip olarak kabul edilmiş sadece gerekli ve tehlike arz eden ve plan bütünlüğünü algılamamıza yardımcı olacak alanlarda tamamlamalar yapılarak yapıların koruma altına alınması önerilmiştir. (EK E.1.-24.)

Bazilikalarda yapının asıl beden duvarlarının güçlendirilmesi ve desteklenmesi, narteks ve narteks güney yan mekanın duvar yüksekliklerinin artırılarak yapının bütünüyle algılanması düşünülmüştür. Bu sağlamlaştırmalar ile birlikte güney ve kuzey duvarlarının *in situ* pencereleri örnek alınarak bir kaç sıra daha her iki yönde de pencere boşluğu tamamlanarak Büyük Bazilikanın mimarisinin algılanması düşünülmüştür. (Res. 6.49.), (EK.E.3., E.8.). Bazilikanın ikinci katının varlığı kuzey batıdaki narteks yan mekanın *in situ* duvar ve sonradan kapatılan üst kapı boşluğu ile bellidir, ancak galeri katında neflerin üstünün mimarisi kesin değildir. Pastophorionlarında üst katlarının kullanıldığı yine martyrionun *in situ* kapı boşluklarından anlaşılmaktadır. Burada mekanların yapı beden duvarlarının biraz daha yükseltilmesi hem mevcut duvarların korunmasını hemde üst katın varlığını gösterir. (Res. 6.45.,6.46.)

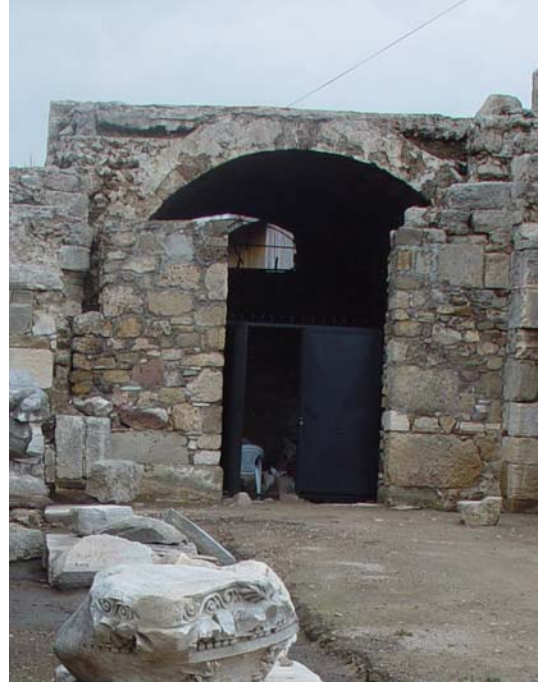


Resim 6.44. Büyük B., Güney Pastophorion Üst, Kaderli 2006



Resim 6.45. Büyük B. Apsis, Kuzey Pastophorion Üst, Kaderli 2006

Kuzey pastophorion uzun bir süre arkasındaki konutun depo alanı kümesi olarak kullanılmış ön doğu cephesi kapatılmıştır. Güney pastophorionun doğu ve batı cephesi Apollon Tapınağının restorasyonu sırasında mekan atölye kullanılmak üzere kapatılmıştır. 2005–2006 yıllarındaki alan çalışması sırasında her iki pastophorionda depo olarak tekrar düzenlenmiştir. (EK C.7.,C.8.)



Resim 6.46. Büyük B., Kuzey

Resim 6.47. Büyük B. Güney

Pastophorion Batı Cephesi, Kaderli 2006

Pastophorion, Batı Cephesi, Kaderli 2006

Kuzey pastophorionun doğu cephesi kapı boşluğu kadar açılmış, güney ise olduğu gibi bırakılmış depo için çelik kapılar takılmıştır. (Res. 6.47., 6.48.) Restorasyon sırasında günün koşulları içerisinde bu mekanlar depo olarak kullanılmaya devamda edebilir ancak insitu eşikler, üst kemer boşlukları baz alınarak kapılar aslına döndürülmelidir.

Martyrion da plan bakımından, batı duvarlarındaki eksiklikler, ön mekanda *in situ* kapı eşiği ve kasası baz alınarak, merkezi planlı mekanda ise diğer taraftaki pencere boşluğu örnek alınarak kısmi tamamlamalar öngörülmüştür.



Resim 6.48. Büyük Bazilika, Kuzey Duvar, Kaderli 2006

Küçük Bazilikada narteks ve apsis bölümlerinde alçak olan duvarlar insitu kapı boşlukları dikkate alınarak yükseltilmeli ve ana beden duvarları birkaç duvar sırası örülüp, tamamlamalara gidilerek *in situ* duvarlar koruma altına alınmalıdır. (EK E.16.) Ana mekanda dört ana taşıyıcı doğru akslarına getirilerek mekânın geometrisi ambon, bema, apsis aksı, kubbesinin büyüklüğü algılanması düşünülmüştür.

Cephe ölçeğinde koruma yaklaşımı: Kutsal alanda cephe ölçeğinde müdahale daha çok yapısal olarak daha iyi durumda olan Bizans Dönemi yapılarında gerekmektedir. Her iki Bazilikada da mevcut duvarlar öncelikle korunmalıdır. Uygun harç ile yapılan derz doldurma işlemi taşların yerlerinin sağlamlaşmasına, dökülerek veya düşerek boşalan alanların yine benzer taş ve teknik ile doldurulması bu alanların tümüyle tahribini önlemekle birlikte cephelerin giderek yok olmasını engellemektedir. Küçük Bazilika'nın kuzey ve güney duvarları, Büyük Bazilika'nın kuzey duvarı ve narteks yan mekân daki cephedeki eksiklikler öncelikle giderilmelidir. (EK E.5.,E.6., E.18.,E.19.) Martyrion da pencere ve kapı boşluklarındaki çözümler yine aynı yöntemle sağlamlaştırılmalıdır. Büyük ve Küçük Bazilikada gerekli önlemler alındıktan sonra tüm cephelerinde özellikle yan ve ön cephelerde kısmi cephe restitüsyonlarına ve tamamlamalara gidilebilir. (EK E.3.) Tamamlamalar ile ilgili kararlar ancak alanın tümüyle taranmasından ve malzemelerin araştırılmasından sonra alınmalıdır.

Alanda bulunan Roma ve Bizans Dönemi yapıları ile birlikte restorasyonu yapılmış olan Apollon Tapınağı dahil doğal ve fiziki çevrenin yoğun etkisi altında kalmakta ve her geçen gün daha fazla yıpranmaktadır. Yoğun ziyaretçi akınları, hava koşulları denizin tuzu ve nemi, yapı taşlarını ve bağlayıcılarını, bezemeleri hızlı bir şekilde bozmaktadır. Ziyaretçiler gerekli güzergah ve düzenlemelerle sınırlandırılabilir ancak doğal çevrenin etkileri daha zor ve sürekli müdahale ile ancak karşılanabilir.

Martyrion da malzeme sağlamlaştırılmaları ile birlikte kubbede ve yan duvarlarda hem görsel hem de statik kaygıyı ortadan kaldırmak için orjinal malzeme ile veya cam, flexi gibi saydam malzemeler ile tamamlamalar önerilmektedir.

Pastaphoriumun depo olarak kullanılabilmesi için yapılan müdahaleler çelik konstrüksiyonlar, betonlar, Martyrionun üstündeki betonlar ayıklanarak, daha uygun bir malzeme ile harç ile kapatılarak korunmalıdır. Uygulama aşamasında kullanılan malzeme, yapılan müdahaleler ve tamamlamalar, tekrar belgelenmeli, belirtilmelidir.

6.2.1. Koruma Şekilleri

Bozulma sebeplerine göre taşa örneğin hava kirliliğinin oluşturduğu tabakayı veya mikro bitkileri temizlemek gerekebilir. Kirli tabakayı herhangi bir yolla çıkarmaya çalışmadan önce, taşa kirli tabakanın cinsi, kalınlığı tespit edilmeli, kontrol edilebilecek bir temizleme yöntemi uygulanmalıdır.

Açıkta bulunan eserler, genelde atmosferik kirlenmenin neden olduğu siyahımsı depozitler tarafından, malzemenin kendi alterasyon ürünlerinden (tuzlanma) ve biyolojik patina örtüsü tarafından kaplanmaktadır. Tapınakların açıkta alanda duran mimari elemanların çoğu bu patina örtüsü ile kaplanmıştır.

Bu tabakalar, mikro çatlaklıkların oluşturduğu yapısal süreksizlik (yapısal bozukluk) durumunda alterasyon sürecini hızlandırırlar. Bu durumda, temizlik malzeme için zarar verici olanı elimine etmek amacını hedeflemektedir.

Aşırı bozulma durumu gösteren yapı taşları temizlik nedeniyle zarara uğrayabilirler. Böyle hallerde iyi kaynaşmamış tabakaları, bölgeleri sabitleştirmek için temizlik öncesi bir ön sağlamlaştırma işlemi gerekmektedir. Büyük ve Küçük Bazilikanın yüksek dış beden duvarları, atriumun nişleri apsisler, Martyrionun duvarları derin temizlik öncesi en azından derzleri kireç harcı ile doldurularak sağlamlaştırılmalı Küçük Bazilika, Pastophorionlar, Martyrion iskele ve payandalarla desteklenmelidir.

Orijinal yüzeyin parçalan ya da kabuklan, kalınlığı ve boyutları temizleme sırasında aşındırılmamalıdır. Bu aşınma basit, mekanik uygulamayla vuku bulabileceği gibi çok nazik metotlarla da meydana gelebilir. Böyle durumlarda taş yüzeylerine homojenlik kazandıran çözümler aranmalıdır (çatlak ve yarıkların kapatılması gibi).

Bu nedenle temizlik işlemi sırasında önemli bazı kurallara dikkat edilmelidir: Uygulanan yöntem, temizlenen alan ve malzeme üzerinde zarar verici yeni oluşumlar üretmemelidir (tuzlanma, sararma vb.). Uygulanan yöntem, yüzeylerde aşınma, mikro çatlakların oluşumu ve yapısal zayıflık gibi sonuçlar ortaya koymamalıdır.

Sonuçta uygulanacak olan yöntemin seçimi; Elimine edilecek malzemenin tipine (yani zararlı tabakanın tipine), taşın yüzeysel şartlarına, temizlenecek yüzeyin boyutuna bağlıdır.

Hiçbir zaman her türlü şartlarda apliance edilen ve iyi sonuç veren tek bir temizleme metodu mevcut değildir. Uygun teknik seçim, mümkün olduğunca geniş alanlarda denemeler üzerine dayandırılmalıdır. Özellikle kimyasal olarak tanımlanan metotları

dikkate alınca, aynı denemeler uygulama süresini belirlemede yararlı olacak ve esas olarak tekrarlanacak deneme sayısı tespit edilecektir. Buna göre yaygın olarak kullanılan ve tavsiye edilen başlıca temizleme yöntemleri şunlardır:

6.2.1.a. Su Püskürtme Yöntemi

Basınçlı su tabancasıyla su zerreciklerinin eşit bir şekilde temizlenecek yüzeylere yayılması işlemidir. Yüzeysel kirlerin, siyah tabakaların arındırılması bu basit metotla gerçekleştirilebilir. Özellikle büyük yüzeyli cephe temizlikleri için kolay, çabuk ve kontrollü uygulama gibi avantajlar ortaya koymaktadır. Aplikasyon süresi temizlenecek¹⁵¹ yüzeyin şartlarına göre (3-4 saatten 24 saate kadar) değişir. Ancak musluk suyu içerdiği eriyebilir tuzlar nedeniyle yüzeylerde kireçlenmeye yol açtığından saf su kullanımı tercih edilmelidir. Taşın çok bozuk olduğu durumlarda bu temizleme yöntemi uygulanmamalıdır. Ayrıca kullanılan suyun miktarı az olsa da, duvar içine suyun sızma ihtimali nedeniyle bu metot her yerde tavsiye edilmez.

6.2.1.b. Emici Killerle Paketleme

Killer arasında bugüne kadar en iyi sonuçları veren “sepilete”¹⁵² ve “attapulgit” (kompozisyonları ve fiziksel özellikleri çok benzerdir) gibi killerdir. Bunlar bir çözücüyle (su ve kimyevi çözücüler) çamur haline getirilip temizlenecek yüzeylere birkaç santimetre kalınlıkta aplike edilerek elimine edilecek maddeler üzerinde etkili bir aksiyon oluştururlar. Uygulanan karışım kuruyana kadar (yaklaşık 24 saat) yüzeyde bırakılır. Kuruduktan sonra karışım yüzeyden alınır, gerekiyorsa ikinci bir deneme tekrarlanabilir. Ancak gözenekli taş malzemeler için, deneme öncesi yüzeyler Japon kâğıdı ile kaplanmalıdır. Çünkü karışım kuruduktan sonra gözeneklerin içine yerleşmekte ve bunların arındırılması güçleşmektedir. Yöntem daha çok, yağlı ve kirli yüzeylerin temizlenmesinde uygulanır. Su bazında paket halinde de taş malzemeden eriyebilir tuzların çekilmesi için kullanımı mümkündür.

Solventli kağıt hamuruyla paketleme

Su içinde amonyum karbonat/ bikarbonat, sodyum karbonat/ bikarbonat EDTA (etilendiamin tetraasit) gibi kimyasal çözeltilerle kağıt tozunun karışımı sonucu oluşturulan paketleme yöntemidir. Suda çözümlenen kimyasalların oranı temizlenmesi

¹⁵¹ Eskici, 1997, 385.

¹⁵² Sepiolit: Bir tür magnezyum silikat minerali olan sepiolit, doğada tabakalı ve masif olarak bulunmaktadır. Lületaşına benzemesine karşın kimyasal yapısının farklılığı nedeniyle sepiolit, sanayinin çok çeşitli kademelerinde (yakıt temizleyici olarak, leke çıkarmada, eczacılıkta, füze ve uzay başlıklarının iç yalıtımında ve parafin ayırımında) kullanılmaktadır.

gereken yüzeyin durumuna göre değişir. Kâğıt tozuyla hamur haline getirilen çözelti temizlenecek yüzeylere uygulanabilir. Bu çözeltiler, temizlenecek yüzey şartlarına göre tek başlarına veya kendi aralarında belirli oranlarda karıştırılmak suretiyle kullanılabilir. Aktif solüsyon kirli yüzey ile uzun süre ilişkide kalabilir ve malzemenin içine doğru nüfuz edebilir. Suyun çabuk buharlaşmasını önlemek ve aksiyonu etkili kılmak için, applike edilen yüzeylerin alüminyum folyo ya da polietilen ile örtülmesi olumlu sonuç verir. Temizliğin tamamlanmasında yumuşak bir fırça yardımıyla yıkamayı sürdürmek gerekir. Gerekirse aplikasyon tekrarlanabilir. Son yıkama damıtık su ya da iyonsuz su ile gerçekleştirilmelidir. Uygulanan çözeltinin bazik bileşiklerinin yüzeyden tamamen arındırılmış olduğundan emin olmak için, taş yüzeyinde ilişkide olan suyun PH değeri¹⁵³ uygulama suyunun PH değeri ile eşit olup olmadığı kontrol edilmelidir. Yüzeylerdeki kalkerli bileşikler ve atmosferik kirlerin arındırılmasında etkili bir yöntemdir. Ayrıca çeşitli metal oksidasyonlarından kaynaklanan lekelerin temizliği için oksijenli su (130 volümlük) ve amonyak gibi çözücülerle aynı yöntem uygulanabilir.

Bunların dışında, özellikle açık ve nemli ortamlarda taş eserler üzerinde oluşan mantar, yosun ve liken gibi biyolojik zararlıların eliminasyonu için de paketleme yöntemi gerçekleştirilebilir. Fakat burada, söz konusu tabakalar için daha etkili olan ve "biosid" (biyolojik öldürücüler) olarak isimlendirilen preventol, gliserin, desojen, oksijenli su ve benzerleri gibi, kimyasal çözücüler kullanılır. Aplikasyonun etkili olabilmesi için yüzeyde uzun süre (10-15 gün) bırakılması ve üzerinin örtülmesi gerekir. Aplikasyon sonrası yüzeyler iyice yıkanmalıdır. Bu kimyasallar genellikle zehirli oldukları için, uygulayıcı tarafından eldiven ve maske kullanımıyla önlem alınmalıdır.

6.2.1.c. Kum Püskürtme

Mekanik bir temizlemedir. Toz halindeki çeşitli killerin ince zerrecikler halinde basınç altında püskürtülmesiyle gerçekleştirilir. Daha çok, yüzeylerde oluşan sert tabakaların arındırılmasında uygulanır. Alüminyum oksit, cam tozu veya ince öğütülmüş çeşitli meyve kabukları kompresör ve kumlama cihazıyla yüzeylere püskürtülür. Aksiyon etkisini ve püskürtme gücünü derecelendirmek mümkündür. Aksiyon uygulanan basınca, püskürtülen malzemenin sertlik ve yoğunluğuna bağlıdır.

¹⁵³ "pH", 'hidrojen iyonları yoğunlaşması' anlamına gelen Latince "potentia hydrogenii" teriminin kısaltmasıdır. pH değeri, asitlerle bazları ayırt etmek ve kuvvetlerini ölçmek için bir ölçüdür. Su içeren her şeyin bir pH değeri vardır ve elektronik aletlerle veya endikatörlerle belirlenebilir. PH skalası, 0'dan 14'e uzanır ve tam orta değer 7, yani 'nötr' dir. Su, nötr (pH 7) değere sahiptir.

Ayrıca uygulama süresi, yüzey ile püskürtme arasındaki mesafe de önemlidir. Bu mekanik metot uygulayıcı tarafından büyük bir dikkatle kontrol edilmelidir. Yöntem, mekanik gücü zayıf ve çok gözenekli taş yüzeylerinde kullanılmaz.

Yaygın olarak kullanımı izlenen temizleme metotlarının çoğu, asitli bileşikler, iri taneli kum ile püskürtme, demir fırça ve keski gibi aletlerle mekanik temizleme, yüksek basınç altında suyla yıkama.

Yüzeydeki siyah tabakalar

Yüksek hava kirliliği ortamında bulunan eser, anıtların yüzeyi farklı biçimde kararır, yapışkan birikimine uğrar. Çoğu zaman, griden siyaha kadar çeşitli renkler görülür. Bu tür birikimler, yağmurun doğrudan ya da soma şeklinde alındığı kısımlarda görülür. Yağmur alan yerlerde kirlilik daha azdır. Bunların kalınlıkları da farklı olur. Yatay yüzeylerde basit toz birikintilerinden oluşur. Bundan başka, az yapışkan, alt tabakaya da sinmiş, çok yoğun, bölgesel ya da yaygın yapışkanlık biçimleri de vardır. Toz birikintisi biçiminde, az yapışkan ya da alt tabakaya yapışmış (homojen-bölgesel biçimde), çok yoğun ya da alt tabakaya tamamen sinmiş ve yapışmış biçimde olur.

Bu tabakaların görüldüğü yerler, olaylar değişiktir. Bütün yüzeyi kaplayabilirler ve kalınlıkları 0.5-3 mm. arasında değişebilir. Ya da yer yer ve düzensiz olarak görülür ve kalınlıklar 2 cm. ye ulaşabilir. Siyah tabakaların varlığı ve oluşumu taş için, eski eser için zararlı ve bozulmaya yol açıcıdır. Görülen bozulmalar genelde kabuk atma şişme ve yapraklaşma biçiminde olur. Siyah tabakalar, dış etkilerle, sürekli birikimle daha seri bir hale gelirler. Zamanla gözenekliliği, geçirgenliği azalır, alt tabakalardaki taş yüzeyi termik ve mekanik etkilere karşı farklı tepkiler gösterir. Örneğin, sürekli güneş alan bir taş yüzeyi üstündeki siyah tabakanın rengine göre daha çok ya da daha az güneş ışığı emecektir. Sonuçta, kırılma ve çatlamlar olur, bunun sürekliliğinde de bozulma, ufalanma, oyulmalar olur.

Körüklü elektronik mikroskop altında, siyah tabakadan alınan bir örnek incelendiğinde, farklı boyutta taneciklerle karşılaşılır. Gözenekli siyah tabakada en çok petrol ürünleri sık, düz yüzeylerde en çok karbon ürünleri görülür. Bu iki malzeme, tabakanın rengini etkiler. Ayrıca, az oranda alçının bulunması, birikimde yapışkan etkiyi gösterir. Alçı dışında, demiroksitler, seyrek olarak mikrokristal kalsit, diğer silikatlar, atmosferdeki tozlar ve mantar sporları da görülür. Bütün bu birikimin yüzeye yapışması sonucu siyah tabakalar oluşur. Bunların içindeki elementler, bölgeye, ülkeye, dünya üzerindeki yerine göre değişir.

Siyah Tabakaların temizliği, mekanik temizlik, atomize su kullanımı ile temizlik, ultrason aygıtı, Aeroabrassiv aygıtı ile, kimyasal maddelerle, özel kil kullanımı ile temizlik, biyolojik paketlemeyle temizlik, lazer ışını kullanımıyla temizlik.

6.2.1.d. Mekanik Temizlik:

Yüzeylerdeki siyah tabakaların temizliği için daima seçilen en basit, en kolay ve en çabuk sol mekanik temizliktir. Temizlik çalışması yavaş olmadığı için tabaka kısmı dışında, özellikle bozulmuş bölümlerde taş yüzeyinde önemli kayıplara neden olur. Mekanik temizlik bisturi, spatula, çelik kalem gibi aletleri ya da küçük boyutta elle kontrol edilebilen küçük matkap ve vibratör gibi basit elektrikli aletleriyle yapılır. Bu çalışmada en çok ise yarayan aletler matkaplarla, dişçi kalemleri ve keskilerdir. Düzgün ya da çok düzensiz yüzeyler için ince taneli zımpara kâğıdı ve sünger taşı iyi bir uygulama örneği olarak yararlıdır. Bu yöntem daha çok üzerinde bir patina tabakası oluşmuş malzemelerde, başka malzemeler ile birleşmiş olan yapı taşlarında bunların uzaklaştırmasında kullanılabilir. Ancak alanda çok tercih edilen bir uygulama değildir. Değişime uğramış tabakayı uzaklaştırmak yerine, yerinde bırakarak alt tabakanın korunmasını sağlamakta bir yöntem olarak günümüzde fazla tercih edilmez.

Atomize edilmiş su ile temizlik

Bu yöntemde atomize işleminde kullanılan aletler seçilir. Bu aletler, nebulizatör ile elde edilenlere göre daha küçük boyutlarda su tanecikleri üreterek, az miktarda su ile daha büyük etki yapmaktadır. Bu aletler suyu, temizlenecek taş üzerinde hemen hiçbir basınca yol açmadan, oldukça küçük damlacıklardan oluşturulan bir çeşit sis biçiminde parçalara ayırıyor. Bunlar, taşla uyuşan, çok arttırılmış uç türlerinin oldukça fazla olan sayısına ve büyük yüzey alanına sahiptir. Siyah tabakaların bağlayıcı etkileri karşısında, damlacıkların gevşetici ve çözücü kapasitesi oldukça yüksektir. Bu yöntem sütunlarda, başlıklarda diğer mermer yapı elemanlarında kullanılabilir.

Ültron aygıtı ile temizlik

Bu yöntem, altta bulunan taşın isi bir şekilde korunmasında, zarar vermeden yoğun tabakaların şok edilmesinde kullanılır. Bu nedenle, daha önceki yöntemlerin tamamlayıcısıdır. Temizlik siyah tabakaya su yardımıyla ve spatula gibi bir yayıcıyla, dakikalık bir seri titreşim aktaran bu dişçi aleti yardımıyla uygulanır. Burada, tabakanın kaldırılması için yayıcı uçla tabakaya dokunmak yeterlidir. Su, titreşimi

aktarmakta ve tabakayı kaldırmaktadır. Burada kir artıklarını temizlemek bu işlemlerle kaçınılmazdır.

Aeroabrassive aygıtı ile temizlik

Bu aygıt basınçlı havayla çalışır. Siyah tabakayı tahrip eden fırlatmalı bir tür kalem biçimindeki tabanca yardımıyla yönlenebilme özelliğine sahiptir. Azot ya da hava basıncıyla çalışan özel aletlerle gerçekleştirilen küçük kum fırlatma işlemine dayanıyor. Tanecikler inci yapılı olduğundan, bu tozlar kolaylıkla tabancası ya da ileticiyi tıkamaktadır. Bunun için itici gaz olarak N kullanmak ya da taneciklerin çeşitli yöntemlerle filtre edilmesiyle suyunu almak daha iyi sonuç sermektedir. Bu yöntemde, fırlatma basıncı hassas bir şekilde ayarlanabilir. Buna göre aşındırıcı miktarı ölçülebilir ve değiştirilebilir. Bu aletle temizlik çok iyi kontrol edilebildiğinde, her türlü taş tipine uygulanabilir ancak bu uygulama mermer gibi taşlarda ve kabartmalı yüzeylerde kullanılması önerilmez. Daha çok düz yapı taşlarında, duvar yüzeylerinde ön patinayı almaya temizliğe yaramaktadır. Bu yöntem pastophorionların içlerinde oluşan tuz ve yosun tabakasını çıkarılmasında, taşların erimesinden oluşan kireç tabakalarında kullanılabilir.

Lazer yardımıyla temizlik

Lazer aleti ışın yardımı ile özellikle renk değiştirmiş hasarlı tabakayı parçalayarak uzaklaştırır. Bu işlem sırasında sağlam tabakaya ve açık renk olan bölgelerde işlem yapmaz. Bu yöntem daha çok küçük alanlarda ve bezemeli eserler ile yontu ve kabartmalarda kullanılmaktadır. Kapalı ortamda yapılması daha uygundur. Bu alanda bezemeli mimari elemanlarda, kabartmalarda, masklarda kullanılabilir. Daha çok mermerden küçük boyutlu buluntular veya başlıklar için tercih edilebilir.

6.2.1.e. Taş Eser Onarımında Kaldırma ve Yapıştırma Yöntemleri

İnsanlar eski çağlardan zamanımıza kadar kil, metal ve ahşabın yanında ağırlıklı olarak taş da kullanmak suretiyle mimari yapılar ve anıtlar yapmışlardır. Genellikle dayanıklı olarak bilinen taşın kullanılmasıyla yapılan mimari eleman ve sanat eserleri, yüzyıllardır toprak altında kalmaları veya toprak üstünde durmalarından dolayı doğa koşullarından etkilenerek aşınmışlar, bozulmuşlar veya tahrip olma sürecine girerek yok olmuşlardır. Bunun yavaş veya hızlı olması, taşın yapısal özelliğine ve insanların bilinçli veya bilinçsizce yapmış oldukları her türlü olumsuz uygulamalarına da bağlıdır.

Atina Akropolü'nde, o zamanın en iyi malzemesi olarak kabul edilip kullanılmış bulunan çeliğin yapmış olduğu tahribatlarda görülmektedir. Atina'nın nemliliği ve denize olan yakınlığı, bütün bu çelik parçalarının paslanmasına yol açmıştır. Paslanma, bir yandan çelik parçalarının dirençlerini kırmış, öte yandan metallerin şişmesine ve mermerin kırılmasına neden olmuştur. Bugün mermerde birçok çatlaklar vardır ve ani bir çöküntü söz konusudur. Benzer durum Apollon Tapınağının geçmişte yapılan restorasyon çalışmasının bir sonucudur. Paslanan demirler, parçalanmış imitasyon malzeme, çözülen sütunlar.

Taş eserin onarımında eski statik ölçülerine bağlı kalarak, mimari elemanların dış görünümüne olduğu gibi iç durumlarına da önem vererek ve gerekli olan fakat mümkün olduğu kadar az farklı malzeme kullanarak uygulamalar önerilmektedir. Bunların statik özelliklerini ve çalışma sistemleri ile birlikte zemin ilişkilerini değiştirecek boyutlara ulaşan, malzeme değişikliklerinden kaçınılmalıdır. Aksi takdirde bir süre sonra kaplama durumuna getirilmiş bulunan ve zayıflatılmış olan parçaların, taşın yapısal özelliğiyle birlikte doğa koşulları ve buna bağlı olarak kullanılmış bulunan farklı malzemenin etkisiyle de tahrip olabilir.

Side kutsal alanında bulunan parçalanmış mimari elemanların bir kısmı tamamlamalarda kullanılabilir durumdadır. Bu yapı taşlarının restorasyon öncesi bir önçalışma ile birlikte biraraya getirilerek hazırlanması düşünülmektedir. Ancak bunun yaparken özellikle sütunlarda kullanılan donatının kalınlığı ile birlikte yüzeye yakınlığı ve açısı önemlidir. Onarım sırasında malzemenin teknik özellikleri, damarı, üzerindeki patina da dikkate alınmalıdır.

6.2.2. Onarım Analizleri

Onarım Analizleri, bozulma tespitlerini tamamlayacak şekilde hazırlanmış, bozulmanın niteliği, şekli, miktarı göz önünde bulundurularak onarım türü ve yöntemi önerilmiştir. Onarımlarda 'olduğu gibi koruma' prensibi dikkate alınmış ve mevcut doğal malzemeye sadık kalınmıştır.

6.2.2.a. (1) Taş yenileme

Estetik veya statik kaygılardan dolayı yenilenen veya boşluğu doldurması için konan yapı yaşları mevcut malzeme ile bütünlüğünü bozmayacak şekilde ve nitelikte yine doğal yapı taşlarından olmalıdır. Ağır tahribata uğramış, erimiş, çözülmüş veya uygunsuz malzeme ile yapılmış onarım veya bütünlemelerin yerine yapının malzemesi, taş, tuğla, mermer ile değiştirilmesi ve sağlamlaştırılması uygundur.

(Res. 6.50., 6.51.) Kuzey pastophorionun sonradan tamamlanan kapısı ve etrafı, martyrionun iç kapı lentosu, Büyük Bazilikanın ana beden duvarları, atrium, Küçük Bazilikanın kuzey ve güney duvarlarında yenilenmeler öngörülmüştür. (EK E.1.-24.)



Resim 6.49. Kuzey Pastophorion
Kaderli 2005



Resim 6.50. Martyrion –Bazilika Kapısı
Kaderli 2006

6.2.2.b. (2) Harçla Tamamlama

Daha çok estetik kaygı ve ileride oluşabilecek yapı taşlarındaki çözümleri engellemek ve duvarlardaki boşalmaları doldurmak için orjinal malzemelerine, karışımına ve dokusuna sadık kalarak yapılan tamamlamalardır. Bu tamamlamalar renk ve yüzey düzlemindeki farklılıklar ile vurgulanarak yeni sonradan yapılan uygulamalar öne çıkarılabilir. (Res. 6.52., 6.53.)



Resim 6.51. Küçük B. Güney
Dış Cephe, Kaderli 2006



Resim 6.52. B. Bazilika Kuzey
İç Cephe, Kaderli 2006

Yapıların çeşitli yerlerinden alınacak harç örnekleri analiz edilerek her yapı ve dönem için onarım harç karışımları belirlenmeli Büyük ve Küçük Bazilikada içi boşalan beden duvarları ve parça ekleme, taş yenileme ile birlikte yapılan sağlamlaştırılmalarda bu harçlar kullanılmalıdır. (EK E.3., E.7.)

6.2.2.c. (3) Parça Ekleme

Yine statik veya Estetik kaygıyı sürekliliği sağlamak amacıyla daha önce orada olmayan yapı taşının yerine konması. Büyük Bazilikada dış beden duvarlarında (Res. 6.54.), atriumda tamamlamalar ile birlikte mevcut yapıtaşlarını korumak için birkaç sıra daha duvar önerilmekte, Martyrionda kubbede ve batı, doğu duvarlarında (Res. 6.55.), Küçük Bazilikada dış beden duvarlarında oluşan boşluklar için heryapı için kendine uygun malzemedan, parçalar eklenmelidir. (EK E.3., E.8., E.4., E.5., E.6., E.7., E.8., E.9.)



Resim 6.53. B. Bazilika Güney Duvarı,
Kaderli 2006



Resim 6.54. Martyrion Güney-Batı
Kaderli 2006

6.2.2.d. (4) Kaymayı Düzeltme

Çevresel etkiler veya yapısal bozukluklar neticesinde fiziksel olarak yer değiştirmiş yapı taşlarının statik ve estetik değerlerini korumak ve yapıyı güçlendirmek için kayan yapı taşlarının teleskoplar veya farklı mekanik desteklerle yerine konması. Son depremlerin ve diğer değindiğimiz doğal nedenlerin oluşturduğu tahribatlar neticesinde Büyük Bazilikada apsisin anıtsal kemerini taşıyan kaideler (Res. 6.56.), batı narteks duvarları, Küçük Bazilika'nın batı duvarları (Res. 6.57.) ve birçok üst sıralarda yer alan yapı taşları hareketlenerek olduğu yerden kaymıştır. Büyük olan yapı taşları vinç yardımı ile yerinden alınıp onarıldıktan sonra tekrar yerine konmalıdır. Sağlam olanlar ise yerinde temizlendikten sonra yerleştirilmelidir.



Resim 6.55. B. Bazilika Apsis Anıtsal Kemer Kaide, Kaderli 2005



Resim 6.56. K. Bazilika, Batı Duvarı Kaderli 2006



Resim 6.57. B. Bazilika Narteks Duvar Kaderli 2005



Resim 6.58. B. Bazilika Narteks, Güney Duvar, Kaderli 2005

6.2.2.e. (5) Enjeksiyon

Yapıya özgün mekanik özelliklerini kazandırabilmek için, duvar içine uygun fiziko-kimyasal özellikte sıvı malzeme enjekte etmeyi kapsar. Enjeksiyon uygulaması ile duvar içerisinde bulunan boşlukların ve çatlakların doldurularak duvar kesitinin sürekliliğini sağlamak ve tekrar güçlü bir yapı elde etmek amaçlanır. Böylece duvar üzerindeki yükler kesintisiz olarak temele aktarılır ve olası dökülmeler ve kaymalar önlenir. Apollon Tapınağında yapılan onarım çalışmaları sonrasında özellikle imitasyon malzeme ile yapılan kaidelerde donatıların paslanması sonucunda çatlaklar oluşmaya başlamıştır. Alanda duran daha birçok sütun, arşitrav, geison ve diğer mimari elemanlarda gözle çok seçilmeyen çatlaklar mevcuttur. Bunların

döldurulmaması duumunda gittikçe artan bir hızla yapı taşlarında tahribat çatlaktan kırığa geçişler olacaktır. Enjeksiyonun malzemesi ve miktarı uygulanacak taşın özelliklerine ve çatlağın boyutuna göre belirlenmelidir. çatlaklar inceldikçe daha küçük enjeksiyon kullanılmalı ve enjeksiyon malzemesi sıvılaştırılmalıdır. Günümüzde bu tür uygulamalar için iki bileşenli epoksi karışımları kullanılmaktadır. Enjeksiyon yapılacak bölüm iyice temizlenmeli ve tozdan arındırılmalıdır.



Resim 6.59. Athena Tapınağı, Kaide
Kaderli 2006



Resim 6.60. Apollon Tapınağı, Batı Kaideler
Kaderli 2006

6.2.2.f.(6) Kimyasal Temizlik

Kentsel atmosferde varolan yoğun kirlenme nedeniyle doğal taş ve mermer yüzeylerde zaman içerisinde kararmalar meydana gelir. Doğal taşlar emici oldukları için atmosferdeki kirlilik nedeniyle kararırılar. Bu kirliliğin temizlenmesi her aşamada taşın yüzeyinde aşınmalara neden olacağı için zaman içerisinde taş ciddi zarar görür. Bu nedenle doğal taşların kirlenmelere karşı korunmaları yüzey temizliğinin (kumlanma vs.) neden olduğu zararlarında engellenmesi için gereklidir. Yüzey koruma ve temizlik için kullanılacak malzemeler taşın doğal yapısını herhangi bir şekilde değiştirmemeli ve uzun süreli etkinlik göstermelidir. Uygun olmayan malzemelerle yapılan koruma ve temizlikler daha büyük sorunlara neden olabilmektedir.



Resim 6.61. Athena Tapınağı, Mimari Elemanlar Kaderli 2006

6.2.2.g. (7) Derz tamamlama

Yığma duvarlarda yer alan derzler çevresel etkilere karşı korunmasız oldukları için duvarın en zayıf bileşenidir. Zaman içerisinde sürtünmelere, darbelere, rüzgarlara, su ve çeşitli tuzlara kimyasallara maruz kalan duvar yüzeyinde derzler aşınmaya başlar ve bir süre sonra tamamıyla boşalır. (Res. 6.63.) Derzlerin açılması ile daha çok yabancı maddenin girerek duvarın içten içe zayıflamasına neden olur. Yapılacak onarımda kullanılacak olan harç yapının kendi orijinal harcına yakın nitelikte ve bileşenlerinde olması bütünlük ve malzemelerin kaynaşması için gereklidir. (EK E.1.-24.) Kutsal alanda Tapınakların temeltaşları, Büyük ve Küçük Bazilikanın, martyrionun tüm beden duvarlarında harçla derz tamamlama önerilmektedir. Kullanılacak olan malzeme gerekli analizlerden sonra önerilecektir.



Resim 6.62. B. Bazilika Güney Duvar, Kaderli 2006

7. SONUÇ

Side, Türkiye'nin güneyinde Akdeniz bölgesinde, Antalya'nın doğusunda antik bir liman kentidir. Gezgin ve coğrafyacı Strabon'a göre, M.Ö. VII. yy.'da, Kymeli'lerin koloni şehri olarak kurulmuştur. Hellenistik ve Roma Döneminde tüm yarımada'yı kaplayan yerleşim Erken Bizans Döneminde küçülerek sadece yarımada'nın ucu ile sınırlanmış M.S. VI. yy. ile birlikte tekrar gelişme göstererek sınırlarını aşmış ancak artan korsan saldırıları, doğal felaketler, Haçlı Seferleri neticesinde yavaş yavaş ışığı sönmüştür.

XIX. yy. ile birlikte yabancı kaşifler bölgeye gelmiş ve anıtları, kenti tekrar tanımlamaya çalışmışlardır. Antik kent XX. yy. başı mübadele göçmenleri ile birlikte yerleşime açılmıştır. Girit'ten buraya göç edenler, buldukları fiziksel koşulları değerlendirmiş ve kullanmıştır.

Side'de ilk kapsamlı bilimsel araştırma Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel tarafından 1947–1966 yılları arasında yapılmış ve tüm kent ile ilgili yeni araştırmalar ve belgelemeler sunulmuştur. Tapınak ve Bazilikalarda kazı çalışmaları yürütülmüş ve ilk genel planlar çıkarılmıştır. Tapınaklar bezemelerindeki stil gelişimlerinden yola çıkarak M.S. II. yy.'a tarihlenmiş ve büyüklüklerine, sikkeler üzerindeki betimlemelerine ve kent için önemlerine göre bugüne değin Athena ve Apollon Tapınakları olarak adlandırılmışlardır.

Kutsal Alan'da yapılan çalışmaların sonuçları Ord. Prof. Dr. A.M. Mansel ve yine aynı ekipten Prof. Dr. Semavi Eyice tarafından doktora çalışması kapsamında ele alınmış, ancak beklenen araştırmanın sonuçları yayınlanmamıştır. Uzun bir aradan sonra, 1987–1991 yılları arasında Prof. Dr. Jale İnan ve Prof. Dr. Zeynep Ahunbay Kutsal Alan'da Apollon Tapınağı restorasyonu üzerinde çalışmış ve bir hazırlık döneminden sonra tapınağın kısmi bir restitüsyon denemesi yapılmış ancak öngörüldüğü düzeyde bitirilememiştir. Alandaki çalışma sırasında, Apollon Tapınağının güneyinde, mimari elemanların altında, başka bir yapıya ait olması gereken, Roma Dönemine ait bir mozaik döşemeye rastlanılmış, bu çalışma kapsamına alınarak sağlamlaştırılmış ve üstü kapatılarak koruma altına alınmıştır.

Tapınağın restorasyonunda da ağırlıklı imitasyon malzeme tercih edilmiş ve tamamlamalar yapılmıştır. Günün olanak, teknik ve koşullarını zorlayarak yapılan

uygulamada, teknik hatalar ve seçimler bugün ve gelecekte yapının yoğun tahribatına neden olmaktadır. Yapılan restorasyona bu çalışma kapsamında tamir niteliğinde birtakım öneriler getirilmektedir.

Side Apollon ve Athena Tapınakları Kutsal Alanı ve Bizans Bazilikaları Koruma Yaklaşımı ve Tarihi Çevre Değerlendirmesi başlığı altında oluşturulan bu tezde amaçlandığı gibi Güney Anadolu'nun önemli örneklerinden biri olan Kutsal Alan, bütünlüğü ve sürekliliği dikkate alınarak anıtları ile birlikte incelenmiş, rölöve ve restorasyon projeleri ile de belgelenmiştir. Önce alanın ve anıtların temizliği ile başlanılmış, belgeleme ve çizim, sondaj, restitüsyon ve sonunda restorasyon önerileri geliştirilmiştir. Alanın temizliğinde anıtlara ait birçok başlıklar, levhalar, mimari eleman ve yeni buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Bu araştırmanın içerisinde Kutsal Alanın ilk defa tüm anıtları, Tapınaklar, Bazilikalar, Deniz Suru, kuzey-batıdaki ek mekanlar ve çevresi ile birlikte detaylı zemin kat ve vaziyet planı, kesit ve görünüşleri çıkarılmış, bunun sonucunda anıtların Kutsal Alan'daki yerleşimleri, planlama kriterleri, kullanımları, eklenti ve tamamlamaları ile birlikte tarih içerisindeki gelişimleri saptanmıştır. Alanı çevreleyen Hellenistik Deniz Surları ile başlayarak Roma Dönemi, Erken ve Geç Bizans Dönemleri ve ara dönemler ile birlikte sekiz ayrı Tarihsel Gelişim Dönemleri tespit edilmiştir.

Alandaki ilk yapılar, Hellenistik Surla birlikte yapılmış olmalıdır ancak, buna ilişkin kesin bir belgeye rastlanılmamıştır. Apollon ve Athena Tapınakları Kutsal Alanın limana hakim kısmına birlikte tasarlanmış, önce Apollon Tapınağı tamamlanmış ancak Athena Tapınağı bilinmeyen bir nedenden hiçbir zaman bitirilememiştir. Roma Döneminde Kutsal Alanın batı kısmına, Tapınaklar yapılmış, muhtemel, önlerinde altar, güneylerindeki mozaik buluntusu göz önüne alınarak ek mekanlar, doğu kısmında da Bazilikanın altındaki temel kalıntıları dikkate alınarak, olasılıkla başka kutsal yapılar ve, veya bir Propylon'nun da varlığı düşünülebilir.

Side'de II. yy. ile birlikte Hıristiyanlığın hızlı yaygınlaşması ve kabulü, halkın pagan tapınaklarından yavaş yavaş vazgeçmelerine neden olmuştur. Erken Hıristiyanlık yapısı olarak tanımlanan Büyük Bazilika da aynı alanda olmalarına rağmen tapınaklardan alınarak kullanılan mimari elemanların azlığı, tapınakların bazilikanın yapımına başlanılmadan önce sökülüp başka yapılarda kullanmaya başladıkları sonucunu ortaya atmaktadır.

Büyük Bazilikanın tasarımında tapınakların planları ve malzemeleri etkili olmuş, büyüklüğünü belirlemiştir. Tapınakların sütun aksları Atriumun planlamasında dikkate alınarak, kuzey sütunları kuzey ve güney revaklara, Athena Tapınağının batı sütun dizisi ise, olasılıkla revaksız dahil edilmiştir. Atriumun kuzey niş sırasının tamamlanırken bilinmeyen bir nedenden dolayı güney bölümünün bitirilemediği saptanmıştır. Büyük Bazilikanın giriş cephesi, Atriumun doğu bölümünde, Athena Tapınağının doğu sütun dizilerini kullanmayıp, önüne ayrıca stylobat yapılarak ayrı bir ön revak dizi oluşturmuştur. Bunun nedeni tapınakların bu cephelerinde tahribatlarının fazla olduğu veya Bazilika yapılarken ara söküm evresinde mimari elemanlarının eksitildiği sonucuna ulaşılmaktadır. Bazilikaların planlamasında tapınakların kuzey sütun aksları duvar aksları olarak devam ettirilerek bazilikanın genişliği, Erken Bizans tipik ½ plan oranından bazilikanın uzunluğu belirlemiş aynı oran orta –yan nefler için de alınmıştır. Bazilikanın uzunluğu havarileri temsilen 12 sütun ile bölünmüştür.

Büyük Bazilikanın bu genel planlama kriterleri ile birlikte doğu ve güney bölümünün de ilk planlama sürecinde, bitirilmemiş duvar köşelerinden ve duvarlardan, A sondajından da anlaşıldığı üzere, farklı tasarlandığı, belli bir aşamaya kadar da uygulandığı veya bitirilip tekrar bugün gördüğümüz plana dönüldüğü görülmektedir. İlk yapım döneminden hemen sonra H sondajından da tespit edildiği üzere, dış beden duvarlarında yer alan nişlerin bir kısmında, dönemin geleneğine uyarak, döşeme altlarına freskler ile bezeli mezarlar yapıldığı ve Bazilikanın aynı zamanda bir Mezar Kilisesine dönüştürüldüğü, atriumun kuzeyindeki ek yapıların ve Martyrion'un eklenmesiyle birlikte bir yapı topluluğu oluşturulduğu görülmektedir.

Bazilikanın yapımının bitiminden kısa bir zaman sonra güney doğu bölümün de nişler değiştirilerek, daha önce farklı plan gösteren alana, Piskoposluk Sarayında da benzeri bulunan, Martyrion olarak adlandırılan ve iki mekandan oluşan yapı eklenmiştir. Martyrionun tonozlu, dışarıya kapısı olan bir ön mekanı ve trompsuz dört nişin üzerine oturan kubbeli kare planlı asıl mekanı vardır. Burada vaftiz teknesi bulunmamasına rağmen kuzey-doğu nişinin içerisinde yer alan çeşme, Erken Bizans Döneminde dini yapılarda sıkça yer alan Baptisterium-vaftizhane birlikteliğini veya Bazilikanın kent içindeki konumu ve büyüklüğü, nişlerdeki raf izleri göz önüne alınarak, Skeuophylakion olarak tanımlanmasını da düşündürmektedir.

Büyük Bazilikanın tarihsel gelişiminde yapının büyüklüğü aynı kalmasına rağmen birkaç kez onarıldığı, dış duvarların desteklendiği, apsisin onarıldığı, bazı pencerelerin kapatıldığı, apsis ve kubbesinin onarıldığı, kapı ve pencere açıklıklarının küçültüldüğü veya tümüyle kapatıldığı, dinsel önemi doğrultusunda da uzun süre vazgeçilmediği görülmektedir.

Büyük Bazilikanın kullanımının ne zaman sona erdiği bilinmemekle birlikte, M.S. VIII. yy.'da Akdeniz Bölgesini etkileyen doğal felaketler, dış saldırılar ile bölge uzun süre toparlanamamıştır. Bu dönemde anıtlar bir süre kaderlerine terk edilmişler ancak Bazilikanın Pastophorionları ve Martyrion çok zarar görmemiş ve onarılarak farklı işlevlerle kullanımına devam edilmiştir. Daha sonra takip eden yeniden yapım sürecinde anıtların mimari elemanları diğer yapılarda kullanılmak üzere sökülmüş, antik kent büyük bir inşaat sahası görünümüne bürünmüştür.

Büyük Bazilikanın alanda ve Küçük Bazilika da ve bulunan mimari elemanlarının azlığı, oranları gözetildiğinde, bu ara süreçte Büyük Bazilikanın sütunları, başlıkları, arşitravları, levhaları gibi mimari elemanların, başka yapılarda kullanılmak üzere götürüldüğü sonucuna varılmaktadır.

Küçük Bazilikanın yapımına başlanılmadan önce tüm Büyük Bazilika, yapı kalıntılarından arındırılmış, bunlar güneydeki alanda istiflenmiştir. Yapılan temizlik çalışmaları sırasında apsis kubbesine ait mozaik parçaları, Erken Bizans Dönemi küçük başlıkları, kaplama levhaları, çok sayıda büyük çivilere, pişmiş toprak dokuma ağırlıkları bulunmuştur.

Alanda günümüze en iyi durumda ulaşan Küçük Bazilika, Büyük Bazilikanın konumu ve planı, bemaya en kutsal mekana hedeflenerek konumlandırılmıştır. Büyük Bazilikanın nefleri ile narteksi, Küçük Bazilikanın atriumu ve nekropolü olarak değerlendirilecek şekilde yerleştirilmiştir.

Küçük Bazilika da diğerleri gibi, planlama ve uygulama aşamalarında değişikliğe uğramış, narteksli çapraz tonozlu kapalı yunan haç planlı olarak tasarlanan yapı önce bilinmeyen bir nedende ötürü narteksiz olarak yapılmış, yapım aşamasında statik kaygı ve depremlerden dolayı iç pflasterlerin kesitleri artırılarak güçlendirilmiştir. Eklenen narteks, kapısı ve dört adet yükseltilmiş sütunların taşıdığı çatısı ile bazilikanın anıtsal girişini vurgulamıştır. Kapılar daha sonra yine aynı kaygılardan dolayı örülerek kapatılmıştır. Bu dönem ile birlikte Büyük Bazilikanın dış beden duvarları tekrar güçlendirilmiş, anıtsal dış kapılar ve güney yan mekanın kapısı

örülerek kapatılmış, nartekste yeni mekanlar oluşturulmuş, narteks kuzey yan mekan tekrar düzenlenerek buraya bir gözetleme kulesi eklenmiştir. Yapılar dinsel anlamları dışında kale gibi savunma yapılarına dönüştürülmüşlerdir. Kentin giderek zayıflayan ekonomisi buna bağlı sosyal yaşantısı ve kum ile dolarak önemini yitiren limanı ile birlikte Kutsal Alan da savunma gücünü yitirmiş ve tüm alan mezarlara terk edilmiştir.

Rölöve çalışmaları ile birlikte Kutsal Alanın farklı noktalarında daha çok Büyük Bazilikadan sondaj çalışması yapılmış, anıtların kendi dönemleri, öncesi ve sonrasındaki kullanımları ve mekansal oluşumları ile ilgili bilgilere ulaşılmış ve elde edilen sonuçlar, yapıların tarihsel gelişimlerinin belgelemiştir, bunlar EK D1-D22 gösterilmiştir. Büyük Bazilikanın iç ve dış kotları belirlenmiş, nişlerin, renkli fresklerle bezenmiş mezarlar olarak kullanımları belgelenmiştir. Dış duvarların bağlantıları takip edilmiş, Martyrionun güneyinde bir kapı izine rastlanılmış, daha önceki bir döneme ait temel kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Bu çalışmanın sonucunda Büyük Bazilikanın apsisin arkasının bir duvar ile kapatılarak, Perge örneklerindeki gibi, dışarıdan düz, yalın bir cephe oluşturulduğu saptanmıştır.

Narteks güney yan mekanda yeni ortaya çıkarılan renkli, geometrik desenli mozaik, ve yapının erken M.S. VI. yy. tarihlenmesinde, temizlik sırasında ve sondajlarda ele geçen küçük büyük buluntularla birlikte dikkate alınacak önemli bir mimari düzenlemedir.

Bu tezin kapsamında ilk defa tüm alanın, yapıların tarih içerisindeki yerleri dikkate alınarak restitüsyonları çizilmiştir. Apollon Tapınağının birçok mimari elemanı alanda bulunduğundan restitüsyonu tamamlanabilir olmuştur. Athena Tapınağında ise sütun boyları ile birlikte arşitrav, friz, geison, alınlık gibi mimari elemanlar da eksik olup, tamamlamalar Apollon Tapınağının ölçüleri baz alınarak önerilmiştir.

Tapınakların tam boy sütunları ele geçmediğinden, sütun alt çapları, eğrisellik kat sayıları, başlık alt çapları, kaide çapları ve yükseklikleri gibi alandaki mevcut mimari elemanlardan yola çıkarak sütun boyları hesaplanmaya çalışılmıştır. Vitruvius'un¹⁵⁴ sütunlar arası ve sütun çapı oranlarına bakarak yaptığı sınıflamaya göre Apollon Tapınağı 1 / 9/4 oran ile *eustylos*, Athena Tapınağı 1/2 oran ile *systylos* tipine girer. Buna göre sütunların yükseklikleri her iki tapınakta da sütun çapının 9 1/2'si, Apollon Tapınağında yaklaşık 8.55m, Athena Tapınağında 10.64m olmalıdır. Alanda bulunan

¹⁵⁴ Vitruvius 1993, 55.

sütunların çapları ve eğrisellik katsayıları uygulandığında ise çıkan sonuç, yaklaşık Apollon Tapınağında 8.24m, Athena Tapınağında ise 10.48m yüksekliktir. Bu sonuçlar birlikte değerlendirildiğinde, Apollon Tapınağının sütun yüksekliği, malzemenin boyutları, ustanın sanatsallığı, hesapları, el işçiliği, eğriselliği gibi faktörler hesaba katılsa bile, restorasyonda uygulanan 7.10m ölçüsünden farklı olmalıdır.

Büyük Bazilikanın cephe düzenlemelerinde tapınakların planda olduğu gibi cephe boyutlarında da etkili olduğu düşünülmektedir. Bazilikanın zemin kat restitüsyonu, *in situ* pencere ve kapılar, kuzey-batı bölümünden okunabilen kat yüksekliği alınarak yapılmış ve buna göre eksik bölümler tamamlanmıştır. Alan daki Erken Bizans Dönemi başlıklarının yükseklikleri, ilk kazı döneminde alanda bulunan, fakat bugün izine rastlanılmayan arşitrav yerine Piskoposluk Sarayının Bazilikasının arşitrav yüksekliği alınarak ve Bazilikanın içinde bulunan kırık kaide birlikte hesaplandığında sütun yüksekliği yaklaşık 4.63m çıkmaktadır. Bazilikanın ikinci kat yüksekliği ve mimarisi ile aynı dönem benzer yapılar örnek alındığında, İstanbul Studios Bazilikası, Selanik Hagios Demetrios, Suriye Erken Dönem örnekleri gibi, pencere büyüklükleri aynı devam ettiği, ancak kat yüksekliğinin indirildiği görülmüştür. Sonradan yapıya eklenen Martyrionun da üst katına geçişin güney galerileriden pastopohrionun üstünden sağlandığı, bu mekanların kullanım şekli belli olmamakla birlikte uzun süre, arada onarımlarla, Bazilika ile birlikte kullanıldığı, çatısının da ahşap kırma çatı olduğu varsayılmaktadır.

Bazilikanın doğu cephesi apsis ve pastophorionlarının üst kat ve çatıya ilişkin bilgilerin yetersizliği nedeniyle kesin değildir, bu cephe ile ilgili birkaç öneri geliştirilmiştir. (EK D.13.)

Küçük Bazilikanın *insitu* duvarları, kaide ve başlıkları, narteksteki granit sütunlar kapı ve pencereler, yapının restitüsyonu için çıkış noktalarını vermekte, bazilikanın içindeki dört sütun yerine çok miktarda yarım yuvarlak yapı taşları bulunması, Side'de daha önce rastlanmayan taşlardan örme sütunların kullanıldığını belgelemektedir.

Kutsal alan gelişen zaman içerisinde dinsel niteliği ile birlikte aynı zamanda önemli kentsel bir meydana dönüşmüş, son evrede, dinsel niteliği ile birlikte savunma amaçlı bir yapıya bürünmüştür.

Kutsal Alandaki tahribatın ve bozulmalarının nedenleri Side'nin genelinde yaşanan sorunlardan çok farklı değildir. Doğal felaketler, yapıların zaman içerisindeki kullanım değişiklikleri, malzemelerin nitelikleri, yapılardaki bozulma derecelerini belirleyen ana faktörlerdir. Depremler ilk çağlardan beri Akdeniz havzasını etkilemiş, sarsıntılarının birçoğuna tsunami de eklenmiştir. Bu bölgeyi M.S. 17, M.S. 141-144 arası, M.S. 240, M.S. 358-366 arası, M.S. 467, M.S. 557 depremleri sarsmış, hareketlilik M.S. VII. ve IX. yy.'da da devam etmiştir. Denizin kıyısında olan Kutsal Alan hepsinden farklı derecelerde etkilendiği görülmüştür. Büyük Bazilikanın apsisi ve duvar güçlendirmeleri, Martyrionun üst katında ve Küçük Bazilika da ki destekler ile onarımlar, bu sarsıntılarının yol açtığı tahribatlara karşı yapılmış olmalıdır.

Kutsal Alanda, Tapınaklar ve Bazilikalarda yapılan araştırmalar ve çalışmalar dahilinde, yapıların bozulma nedenleri ve şekilleri incelenmiş, Anıtların günümüzdeki sorunları ve kullanım koşulları tespit edilerek, yapıya en az müdahale prensibi ile koruma önerileri geliştirilmiştir.

Bu öneriler kapsamında mevcut bezemeleri, mozaikleri, mimari elemanları bir koruma kabuğu ile çevreledikten sonra, hiç bir yapıyı ön plana çıkarmadan, boyutsal ifadelerini güçlendirecek, statik kaygılarını ortadan kaldıracak, orjinal malzemelerine sadık kalınarak bütünlemeler ve tamamlamalar da önerilmektedir.

Side Antik kentinin içerisinde, bir açık hava müzesine dönüşen Kutsal Alanda, tipik Roma Tapınakları, ve İstanbul dışında çok az sayıda Anadolu'da örneği bulunan karakteristik İstanbul-Suriye Erken Bizans Dönemi özellikleri taşıyan Büyük Bazilika, yakın çevrede ve Side'de birçok benzer örneği bulunan merkezi planlı Martyrion, İstanbul, Anadolu ve Yunan Adaların da benzer örnekleri bulunan çapraz tonozlu, kapalı yunan haç planlı Orta-Geç Bizans Dönemi Bazilikası yer almaktadır. Anıtlar, Arkeolojik Sit'in kapsamında olduğu için doğrudan tezimizde bu yapılara bir işlev yüklenmemiş ancak, güvenlik ve korumanın sürekliliğini sağlamak üzere, Martyrion'da gerekli sağlamlaştırmalar yapıldıktan ve koruma önlemleri alındıktan sonra, eğer bir kullanım düşünülürse kenti ve Kutsal Alanı tanıtıcı belgeler sergilemek amacıyla bu alan değerlendirilebilir.

KAYNAKLAR

- Abbasoğlu –Martini 2003:** H. Abbasoğlu, W. Martini, *Die Akropolis von Perge*, Band I, Verlag Phlipp von Zapern, Mainz am Rhein.
- Abbasoğlu 2004:** H. Abbasoğlu, 'Pamphylia Hamamları', *Anadolu'da Doğdu*, Ege Yayınları, İstanbul, 1-10.
- Ahunbay 1996:** Z. Ahunbay, *Tarihi Çevre Koruma ve Restorasyon*, YEM, İstanbul.
- Ahunbay 2005:** Z. Ahunbay, 'Doğal ve Kültürel Mirası Koruma Alanında Geçerli Uluslararası Belgelerin Türkiye'deki Uygulamalara Yansımalar', *Korumada 50 Yıl*, M.S.G.S.Ü. Basımevi, 9-24.
- Akkaya 1994:** T. Akkaya, *Herakleia Pontike (Karadeniz Eereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*, Troya Yayıncılık, İstanbul.
- Akkaya 2000:** T. Akkaya, *Ortodoks İkonları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Akurgal 1983:** E. Akurgal, *Eski İzmir I. Yerleşme Katları ve Athena Tapınağı*, Türk Tarih Kurumu-Ankara.
- Akurgal 1995:** E. Akurgal, *Hatti ve Hitit Uygarlıkları*, Net Turistik Yayınları, İzmir.
- Akyürek 1996:** E. Akyürek, *Sanatın Ortaçağı (Türk, Bizans ve Batı Sanatı Üzerine Yazılar)*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Akyürek 2005:** E. Akyürek, 'Bizans Dönemi Kalıntıları' *Trebenna (Tarihi, Arkeolojisi ve Doğası)*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Alas 1992:** Ç. Z. Alas, *Marmara Bölgesindeki Bizans Dönemine Ait Opus-Sectile Yer Döşemeleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Altan 2003:** E. Altan, *İkinci Haçlı Seferleri (1147-1148)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Alzinger 1974:** W. Alzinger, *Augustische Architektur in Ephesos*, Sonderschriften Band XVI, Österreichischen Archaeologischen Institut, Wien.
- Anadolu 2001:** M. Anadolu, *İstanbul ve Anadolu'daki Roma İmparatorluk Dönemi Mimarlık Yapıtları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Andria 2003:** F.D. Andria, *Arkeoloji Rehberi Hierapolis (Pamukkale)*, çev. N. Fırat, Ege Yayınları, İstanbul.
- Ashurst 1990 a:** N. J. Ashurst, *Practical Building Conservation, Stone Masonry, English Heritage Technical Handbook Volume 1*, Gower Technical Press, London.
- Ashurst 1990 b:** N. J., Ashurst, *Practical Building Conservation, Brick, Terracotta & Earth, English Heritage Technical Handbook Volume 2*, Gower Technical Press, London.
- Ashurst 2007:** J. Ashurst, *Conservation Of Ruins*, Elsevier, London.
- Aslan-Blum-Schweizer:** R. Aslan, S.W.E. Blum, F. Schweizer, *Luftbilder Antiker Landschaften Türki*, Philipp von Zabern, Mainz.

- Asutay 1998:** N. Asutay, *Byzantinische Apsisnebenraume*, VCG., Weimar.
- Arı 2002:** T. İ. Arı, *Türkiye’de Arkolojik Sit Alanlarının Korunması ve Değerlendirmesi Sorunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Arı 2000:** K. Arı, *Büyük Mücadele (Türkiye’ye Zorunlu Göç. 1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2.Baskı, İstanbul.
- Atlan 1970:** S. Atlan, *Roma Tarihi’nin Ana Hatları, I. Kısım Cumhuriyet Devri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 1529, İstanbul.
- Avlar 2000:** E. Avlar, *Yapılarda su ve Nem Sorunu*, YTÜ Basım Yayın Merkezi, İstanbul.
- Bahn 1996:** P. Bahn, *Archaeology (Cambridge Illustrated History)*, Cambridge.
- Balika-Witakowska 2005 :** E. Balika-Witakowska, *İkonalar*, çev. A. Özdamar, Yapı Kredi Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Barlas 1995:** K. N. Barlas, *Ortaçağ İstanbul Bizans Yapılarında Mimari Süsleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Baram-Carroll 2004:**U. Baram, L., Carroll *Osmanlı Arkeolojisi*, Yapı Kredi Kitap Yayınevi, İstanbul,
- Başaran 1995:** C. Başaran, *Roma Çağı Lotus Palmet Örgesi*, Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Başaran 2004:** C. Başaran, *Anadolu Kompozit Başlıkları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Başgelen 2005:** N. Başgelen, *Eski Haritalarda Batı Anadolu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Bayburtluoğlu 2003:** C. Bayburtluoğlu, *Yüksek Kayalığın Yanındaki Yer (Arykanda)*, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Bayburtluoğlu 2004:** C. Bayburtluoğlu, *Lykia*, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Bean-Mansel -Jale, 1956:** E. G., Bean, A. M. Mansel, İ. Jale, 1956. *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 yılı Kazularına dair Rapor, Die Agora von Side und die Benachbarten bauten , Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948*, Antalya Bölgesi Araştırmalar NO. 4, Untersuchungen in der Gegend von Antalya Nr. 4, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Bean 1999:** E. G. Bean, *Eskiçağda Güney Kıyıları*, çev. İ. Delemen, S. Çokay, Arion, İstanbul.
- Bekle- Nersich 1990:** K. Bekle, N. Nersich, *Phrygien und Pisidien, Tabula Imperii Byzantini, Band 7*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Bektaş 2008:** C. Bektaş, *Afrodisyas*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Beaufort 2002:** F. Beaufort, *Karamanya*, çev. A. Neyzi, D. Türker, Suna- İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü, Antalya.
- Biscontin – Laura 1993:** G. Biscontin, G., Laura, *Conservation of Architectural Surfaces: Stones and Wall Covering*, Venice.

- Binan 1999:** C. Binan, *Mimari Koruma Alanında Venedik Tüzüğü'nden Günümüze Düşünsel Gelişimin Uluslararası Evrim Süreci*, Yıldız Teknik Ün. Basım-Yayın, İstanbul.
- Binan 2005:** C. Binan, 'Mimari Koruma konusunda Güncel Tartışmanın Uluslararası Boyutları üzerine Gözlemler ve Türkiye', *Korumada 50 yıl*, M.S.G.S.Ü. Basımevi , 7, İstanbul.
- Bingöl 2004:** O. Bingöl, *Arkeolojik Mimari'de Taş*, Homer Yayınevi, İstanbul.
- Bindokat 2005:** A. P. Bindokat, *Latmos'ta Bir Karia Kenti Herakleia*, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Bosch- Mansel- İnan 1951:** E., Bosch, A.M. Mansel, J., İnan, 1951. *1947 Senesi Side Kazılarında Dair Önrapor*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, No.11, Ankara.
- Brandt 1992:** H. Brandt, *Gesellschaft und Wirtschaft Pamhyliens und Pisidiens im Altertum*, Forschungsstelle Asia Minor im Seminar für Alte Geschichte der Westfaellischen Wilhelms Universität, Münster, Bonn.
- Brown 2000:** P. Brown. *Geç Antik Çağda Roma ve Bizans Dünyası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınlarını, İstanbul.
- Bosch 1957:** E. C. Bosch, *Pamphylia Tarihine Dair Tetkikler (Antalya Bölgesinde Araştırmalar No. 1)*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, V. Seri, No.17, Ankara.
- Boysal 1957:** Y. Boysal, 'Die Korinthischen Kapitelle der Hellenistischen Zeit Anatoliens' *Anatolia 2*, Türk Tarih Kurumu, 79, Ankara.
- Bussagli 1999:** M. Bussagli, *Rome Art & Architecture*, Könemann, Cologne.
- Büyükkolancı 1996:** M. Büyükkolancı, *Pisidya Bölgesi Tapınak Mimarisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Büyükkolancı 2000:** M. Büyükkolancı *St. Jean Hayatı ve Anıtı*, Efes 2000 Vakfı Yayınları, İzmir.
- Borchhardt 1999:** J. Borchhardt, *Limyra Zemuri Taşları (Likya Bölgesi'nde Limyra Antik Kenti'nin Gizemli Sularında yapılan Arkeolojik Araştırmalar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Borboudakis-Gallas-Wessel 1983:** M. Borboudakis, K. Gallas, K. Wessel, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, München.
- Carpiceci 2007:** A.C. Carpiceci, *Pompeji heute und vor 2000 Jahren*, Bonechi Edizioni'Il Turismo' BET, Frenze.
- Casson 2008:** L. Casson, *Antik Çağda Seyahat*, MB Yayınevi, İstanbul.
- Cahen 2008:** C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- Ceylan 2005:** B. Ceylan, 'Spolia: Antik Dönemde Yapılar ve Yapı Elemanlarının İkinci Kullanımlar'ı, *Eski Çağ'ın Mekanları Zamanları İnsanları*, Homer Kitabevi, İstanbul, 74–84.
- Chitham 1987:** R. Chitham, *Die Saeulenordnungen der Antike*, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart.

- Clifton 1983:** J.R. Clifton, *Cleaning Stone and Masonry*, ASTM, Louisville.
- Christen 1986:** J. Christen, 'Die Gerichtsbasilika beim Forum von Tipasa, Funktion und die Frage nach den Vorbildern für den Basilikalen Kirchenbau', *Studien zur Spätantiken und Byzantinischen Kunst* Teil 1, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, 163- 204, Bonn.
- Cramer– Elisabeth 1987:** J.Cramer, J. Elisabeth, *Bauforschung und Denkmalpflege*, DVA, 57–60, Stuttgart.
- Cömert 2006:** B. Cömert, *Mitoloji ve İkonografi*, De Ki Basım Yayım, Ankara.
- Çetinkaya 2003:** H. Çetinkaya, *İstanbul'da Orta Bizans Dini Mimarisi*, Doktora Tezi, İÜ, İstanbul.
- Çevik 2002:** N. Çevik, *Taşların İzinde Likya*, Arkeoloji ve Sanat Yayını, İstanbul.
- Çorapçioğlu 1983:** K. Çorapçioğlu, *Doğal Taş Yapılarda Taş Ayrışmasının Nedenleri. Maktralı Kalkerler Üzerinde Korumaya Yönelik Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, MSGÜ, İstanbul.
- Çubuk 2008:** N. Çubuk, *Hierapolis Tiyatro Kabartmaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Grerson 1999:** P. Grerson, *Byzantine Coinage*, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington D.C.
- Dabağyan 2005:** L.P. Dabağyan, *Konstantiniyye (Paylaşılamayan Belde)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Dai 1970:** A. Dai, Side Piskoposluk Sarayı, yayınlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Dalby 2004:** A. Dalby, *Bizans'ın Damak Tadı (Kokular Şaraplar Yemekler)*, Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Daş 2006:** M. Daş, *Bizans'ın Düşü*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Deckers 2006:** J. G. Deckers, *Die Frühchristliche Und Byzantinische Kunst*, C.H.Beck, Wissen
- Davis 2006:** E.J. Davis, 2006. *Anadolu (19. yüzyıl Karya, Frigya, Likya ve Pisidya Antik Kentlerine Yapılan Bir Gezinin Öyküsü)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Demirkent 1997:** I. Demirkent, *Haçlı Seferleri*, Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- Demirkent 1999:** I. Demirkent, *Bizans Tarihi Yazıları (Makaleler-Bildiriler-İncelemeler)*, Dünya Kitapları 405, İstanbul.
- Demirkent 2001:** I. Demirkent, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118–1176)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Demirkent, 2006:** I. Demirkent, *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195)*, Dünya Yayıncılık, İstanbul.
- Demirtaş 1999:** M.B. Demirtaş, *Apollon Smintheus Tapınağı'nın Mimari Blokları Üzerindeki Taşçı İşaretlerinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Dikici 2007:** R. Dikici, *Şu Bizim Bizans*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

- Doğan 2008:** S. Doğan, *Kappadokia Bölgesi Sivrihisar'daki Kızıl Kilise*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Dogkas 2008:** M. Dogkas, *Tarih (Anadolu ve Rumeli)*, çev. B. Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Durm 1910:** J. Durm, *Baukunst der Griechen*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig.
- Düzgüner 2004:** F. Düzgüner, *Justinianus Dönemi'nde İstanbul'da Yapılar*, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul.
- Dürüşken 2003:** Ç. Dürüşken, *Roma Dini*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Ebersolt 1999:** J. Ebersolt, *Bizans ve İstanbul Doğu Seyyahları*, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul.
- Eck 1989:** W. Eck, Religion und Gesellschaft in der Römischen Kaiserzeit, *Kölner Historische Abhandlung* Band 35, Wien.
- Erder 1971a:** C. Erder, 'Yorumlar Üzerine' *Vakıflar Dergisi*, Sayı IX, 409-417, Ankara.
- Erder 1971b:** C. Erder, *Tarihi Çevre Kaygısı*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını No 18, Ankara.
- Erder 1975:** C. Erder. 1975. *Tarihi Çevre Bilinci*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayın NO 24, Ankara.
- Erder 1997:** C. Erder, *Tarihi Çevre Bilinci*, ODTU Mimarlık Fakültesi, Ankara
- Erguvanlı 1987:** K. Erguvanlı, *Marmara Bölgesi Taş Ocakları*, Yayınlanmamış Notlar, İstanbul.
- Eriç 2002:** M. Eriç, 2002. *Yapı Fiziği ve Malzemesi*, M.S.Ü. Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Eriç 1983:** M. Eriç, 'Eski Eserler Tahrip ve Koruma' *Yapı* 47,1, YEM, s.38-44.
- Ersen 1991:** A. Ersen, 1991. *Taş Koruma Kuramı ve Uygulamalarının Evrimi*, yayınlanmamış Doçentlik Tezi, İTÜ Restorasyon Anabilim Dalı, İstanbul.
- Ermiş 2003:** M. Ü. Ermiş, *İzmir ve Manisa Çevresindeki Orta Bizans Dönemi Templon Arşitravları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Eyice 1952:** S. Eyice, *Side Şehrinin Erken Hıristiyan ve Bizans Devirlerine ait Mimari Eserleri Hakkında bir Tetkik Denemesi*, Yayınlanmamış, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- Eyice 1960:** S. Eyice, 'Side'nin Bizans devrine ait binalarının Sanat Tarihi bakımından değerleri' *V. Türk Tarih Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 53-60.
- Eyice 1980:** S. Eyice, *Son Devir Bizans Mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar Devri Anıtları*, Türkiye'de Ortaçağ Sanatı Araştırmaları I, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Eyice 1981:** S. Eyice, "İstanbul'da Ortadan Kalkan Bazı Tarihi Eserler" *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul, 10-11.

- Eyice 1996:** S. Eyice, 'Türkiye'de Bizans Dönemi Yerleşimi Hakkında Notlar', *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme Habitat II*, İstanbul, 206–220.
- Eyice 2006:** S. Eyice, *Eski İstanbul'dan Notlar*, Küre Yayınları, İstanbul.
- Eyice 2007:** S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul.
- Feld 1986:** O. Feld, 'Die Beiden Kirchen in Hierapolis Kastabala' *Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst* Teil 1, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, Bonn, 77–86.
- Feilden 1982:** M. B. Feilden, *Conservation of Historic Buildings*, Butterworths, Mackays of Chatham, Cambridge.
- Feilden- Jukka 1993:** M. B. Feilden, J. Jukka *Management Guidelines for Cultural Heritage Sites, ICCROM*, Rome.
- Freely- Çakmak, 2005:** J. Freely, A. Çakmak, *İstanbul'un Bizans Anıtları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Freyberger 1990:** S. K. Freyberger, *Stadtrömische Kapitelle aus der Zeit von Domitian bis Alexander Severus*, Mainz.
- Gallas-Wesse-Borboudakis 1983:** K.Gallas, M.Wesse, E. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Hirmer Verlag, München.
- Gibbon 1994:** E. Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, Cilt4, çev. A. Baltacıgil, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Gibbon 1995:** E. Gibbon, *Bizans (Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi)*, Cilt 5, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Grant 1998:** M. Grant, *Roma'dan Bizans'a, İ.S. Beşinci Yüzyıl*, çev. Z.Z. İlkelen, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Greaves 2003:** A. M. Greaves, *Miletos (Bir Tarih)*. çev. H.Öztürk, Homer Kitabevi, İstanbul.
- Gregory 2008:** T.E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. E.Ermet, YKY Yayınları, İstanbul.
- Grossmann- Hans 2003:** P. Grossmann, G. Hans, 'Frühchristliche und Byzantinische Bauten im Südöstlichen Lykien', *İstanbululer Forschungen* Band 46, Tübingen.
- Gruben 1980:** G. Gruben, *Die Tempel der Griechen*, Hirmer Verlag, München.
- Gruben 2001:** G. Gruben, *Griechische Tempel und Heiligtümer*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, München.
- Grunau 1970:** E. Grunau, *Bautenschutz und Bautenschutzmittel*, Verlagsgesellschaft Rudolf Müller, Köln.
- Gökalp 2001:** D. Z. Gökalp, *Türkiye Müzelerindeki Bizans Dönemine Ait Maden Aydınlatma Araçları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, İstanbul.
- Gönenc 1993:** Ç. S. Gönenc, *Bizans Dönemine Ait Dini Yapıların İncelenmesi Üzerine Bir Araştırma*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, YTÜ, İstanbul.

- Güleç- Tülay 1996:** A.Güleç, T. Tülay, ‘Studies of Old Mortars and Plasters from the Roman, Byzantine and Otoman Period of Anatolia’ *Architectural Science Review Volume 39*, 3-13 .
- Gülbay, 2003:** O.Gülbay, *Eski Çağda Tuvalet Kültürü*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınlar, İstanbul.
- Güner 1968:** O. Güner, *Side Uluslararası Turizm Planlama Yarışması, Turizm ve Tanıtma Bakanlığı*, İller Bankası, Ankara.
- Güney 2002:** E. Güney, *Genel Çevre Kirlenmesi*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- Gürel 2001:** E. A. Gürel, Bizans Resiminde Mekan Kaygısı, Yayınlanmamış, *Yüksek Lisans Tezi*, Ege Üniversitesi, İzmir.
- Haldon, 2007:** J. Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. A. Özdamar, Kredi Kitap Yayınevi, İstanbul.
- Hallensleben 1986:** H. Hallensleben ‘Die Ehemalige Spridonkirche in Silivri’
Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst Teil 1, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, Bonn, 35-46.
- Harl 2002:** W. K. Harl, *Roma (Kazılarda bulunan sikkelerin tanımlanması için rehber)*, çev. B. Delikan, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Harrison 1986:** R. M. Harison, ‘An Ambo Parapet in the Antalya Museum’ *Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst* Teil 3, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, 73- 76, Bonn.
- Heilmeyer 1970:** W. D. Heilmeyer, *Korinthische Normal Kapitelle*, Studien zur Geschichte der Römischen Architekturdekoration, RM. Erg. 16, Heidelberg.
- Heilmeyer-Wolfram 1990:** W. D. Heilmeyer H., Wolfram, Licht und Architektur, *Schriften Des Seminars für Klassische Archeologie der Freien Universitaet Berlin*, Tübingen.
- Hesberg 2005:** H.von Hesberg, *Römische Baukunst*, Verlag C.H. Beck, München
- Herold 1994:** K. Herold, *Konservierung von Arhaeologischen Bodenfinden Wandmalerei, Mosaik*, Böhlau.
- Hesberg 1992:** H. Hesberg, *Römische Grabbauten*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Hess 1943:** F. Hess, *Konstruktion und Form im Bauen*, Julius Hoffmann Verlag, Stuttgart.
- Hild-Hansgerd 1990:** F. Hild, H. Hellenkemper, *Kilikien und Isaurien, Tabula Imperii Byzantini 5*, Teil 1, Teil 2, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch –Historische Klasse Denkschriften 215. Band, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hild – Hellenkemper 2004a:** F. Hild, H. Hellenkemper, *Lykien Und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini 8,* Teil 1 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

- Hild – Hellenkemper 2004b:** F. Hild, H. Hellenkemper, *Tabula Imperii Byzantini 8, Lykien Und Pamphylien*, Teil 2 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hild – Hellenkemper 2004c:** F. Hild, H. Hellenkemper, *Lykien Und Pamphylien, Tabula Imperii Byzantini 8*, Teil 3 Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Hootz 1983:** R. Hootz, *Kunstdenkmäler in Bulgarien*, Deutscher Kunstverlag Berlin.
- Howgego 1998:** C. Howgego, *Sikkelerin Işığında Eskiçağ Tarihi*. çev. O. Tekin, Homer Kitapevi, İstanbul.
- ICCROM 1995:** *Methods of Evaluating Products for the Conservation of Porous Building Materials in Monuments*, International Colloquium, Rome.
- ICCROM 2007:** *Management And Preservation Of Archaeological Sites*, Editors: Z. Ahunbay, Ü. İzmirliçil.
- ICCROM 1987:** *Müzelerde Koruma: Çevresel Koşulların Denetimi*, ICCROM Kültür Varlıkları Koruma ve Onarım Araştırmaları Uluslararası Merkezi, İstanbul Restorasyon ve Konservasyon Merkez Laboratuvarı, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İstanbul.
- İdil 1977:** V. İdil, 'Anadolu'da Roma Çağı Korinth Başlıkları', *Anatolia XX*. 1984, Ankara, 1–49.
- İnan 1965:** J. İnan, *Antalya Bölgesi Roma Devri Portreleri, Römische Portraes aus dem Gebiet von Antalya*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, V. Seri, No. 21, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnan 1975:** J. İnan, *Roman Sculpture in Side*, Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Dizi, Sa. 30, Reserarches in the Region of Antalya No. 8, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- İnan, 1984:** J. İnan, 'Side Apollon Tapınağı (N, 1) Kazısı ve Onarımı 1983 Yılı Çalışmaları' *VI. Kazı Sonuçları Toplantısı*, Ankara.
- İnan 1998:** J. İnan, *Toroslarda Bir Antik Kent, Eine Antike Stadt Im Taurusgebirge Lyrbe? - Seleukeia?*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- İpekoğlu- Hasan- Sedat 2004:** B. İpekoğlu, B. Hasan, A. Sedat, 'Tarihi Yapılarda Kullanılan Horasan Harcı ve Sıvalarının Özellikleri' *Yapı Dergisi*, 269 Nisan, 90-94, İstanbul.
- İplikçioğlu 1997:** B. İplikçioğlu, *Eski Batı Tarihi* Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- İzmirliçil 1983-2008:** Ü. İzmirliçil, 'Side' *Kazı Sonuçları Toplantısı*, V- XXX, TTK , Ankara.
- Kaehler 1970:** H. Kaehler, *Der Römische Tempel*, Gebr. Mann Verlag, Berlin.
- Kahraman 2008:** G. Kahraman, *Erken Bizans Dönemi Horasan Harçlarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul.

- Kâhya 1992:** Y. Kâhya, *İstanbul Bizans Mimarisinde Kullanılan Tuğlanın Fiziksel ve Mekanik Özellikleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Kaplan 2004:** M. Kaplan, *Bizans'ın Altınları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karaca 2008:** Z. Karaca, *İstanbul'da Tanzimat Öncesi Rum Ortadoks Kiliseleri*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Karagöz 2005:** Ş. Karagöz, *Eskiçağ'da Depremler*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- Karaosmanoğlu 1996:** M. Karaosmanoğlu, *Roma Çağı Yumurta Dizisi*, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.
- Keil- Adolf 1931:** J. Keil, W. Adolf, *Denkmaeler aus dem Rauhen Kilikien, Monumenta Asiae Minoris Antiqua Vol III*, The Manchester University Pres, London.
- Kızılkayak 2003:** G. Kızılkayak, *Antalya' da Neapolis Bazilikası*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ, İstanbul.
- Klotz 1995:** H. Klotz, *Geschichte Der Architektur*, Prestel, München-New York.
- Klotz 1980:** H. Klotz, *Moderne und Postmoderne*, Vieweg., Wiesbaden.
- Kramer 1986:** J. Kramer 'Stilmerkmale Korintischer Kapitelle des ausgehenden 3. und des 4. Jahrhunderts n. Chr. in Kleinasien' *Studien zur Spatantiken und Byzantinischen Kunst* Teil 3, Dr. Rudolf Halbelt GMBH, Bonn, 109–126.
- Kramer1994:** J. Kramer, *Korinthische Plasterkapitelle in Kleinasien und Konstantinopel*, İstanbuler Mitteilungen Beiheft 39, Ernst Wasmuth Verlag, Tübingen.
- Krautheimer 1986:** R. Krautheimer *Early Christian and Byzantine Architecture*, Yale University Press, London.
- Kratz 1964:** A. Kratz, *Eine Methode der Steinrestaurierung*, BJV, 46–55.
- Kretzchmer 2000:** F. Kretzchmer, *Antik Roma'da Mimarlık ve Mühendislik*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Komnena 1996:** A.Komnena, *Alexiad, Malazgirt'in Sonrası (Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Dönemi'nin Tarihi)*, çev. B. Umar, İnkilap Kitapevi, İstanbul.
- Koch 2007:**G. Koch, *Türkiye'deki Erken Hıristiyanlık Dönemi Önemli Merkezleri İle Birlikte, Erken Hıristiyan Sanatı*, çev. A. Aydın, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Korfmann 2004:** M. O. Korfmann, *Dünya Kültür Mirası Kentlerinden Troia Wilusa Gezi Rehberi*, Ege Yayınları.
- Kos 2008:** K. Kos, *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Mimarisinin Doğu Kökeni*, çev. N. Güngörmüş, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Kuban 2000:** D. Kuban, *Tarihi Çevre Korumanın Mimarlık Boyutu*, YEM, İstanbul.
- Kuban 1962:** D. Kuban, 'Restorasyon Kriterleri ve 'Carta Del Restauro' Vakıflar Dergisi Sayı V, Ankara. , 149–153.

- Kuban 2001:** D. Kuban, *Türkiye’de Kentsel Koruma*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları İstanbul.
- Kuban 2004a:** D. Kuban, *Çağlar Boyunca Türkiye Sanatının Anahatları*,YKY Yayınları, İstanbul.
- Kuban 2004b:** D. Kuban, *İstanbul Bir Kent Tarihi (Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul)*. çev. Z. Rona, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul.
- Kulunyar 1990:** A.Kulunyar, İznik’teki Bizans Dönemi Yapılarında Tarihlendirme Sorunları ve Malzeme – Teknik, Yayınlanmamış *Yüksek Lisans Tezi*, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Küçükaya 2004:** A. G. Küçükaya, *Taşların Bozulma Nedenleri Koruma Yöntemleri*, Birsan Yayınevi, İstanbul.
- Küçükeren:** C. C. Küçükeren, *Ege de Bir Anadolu Uygarlığı Karia*, Ekin Grubu Yayını. İstanbul.
- Laag 1990:** H. Laag, *Kleines Wörterbuch Frühchristlichen Kunst und Archaeologie*, Fourier Verlag, Wiesbaden.
- Landels 1996:** J. G.Landels, *Eski Yunan ve Roma’da Mühendislik*, çev. B.Bıçakçı Tübitak, Ankara.
- Lanckoronski 1890:** K. G. Lanckoronski, *Staedte Pamphylens und Pisidiens*, I. Band, Pamphylie, Wien.
- Langlotz 1972:** E. Langlotz, *Der Architekturgeschichtliche Ursprung der Christlichen Basilika*, Rheinisch- Westfaelische Akademi der Wissenschaften, Vortraege G 172, Westdeutscher Verlag Germany.
- Levtchenko 1999:**V. M. Levtchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. M.Selen, Özne Yayınları, İstanbul.
- Lilie 1994:** R. J. Lilie, *Byzans Kaiser und Reich*, Grundlagen Des Studiums, Köln.
- Lind 2001:** A. Lind, *Kaya Taş ve Kum*, çev. M.Özsoy, Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Maalouf 2006:** A. Maalouf, *Arapların Gözünden Haçlı Seferleri*, çev. A. Berktay Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Machatschek 1967:** A. Machatschek, *Nekropolen und Grabmaeler im Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korkos im Rauhen Kilikien*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Machatschek-Schwarz 1981:** A. Machatschek, M. Schwarz, *Bauforschungen In Selge*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Madran-Özgönül 2005:** E. Madran, N. Özgönül, *Kültürel Ve Doğal Değerlerin Korunması*, TMMOB Mimarlar Odası, Ankara.
- Magie 1998:** G. Magie, *All Milan*, Bonechi, Edizioni, Florence.
- Magie 2001:** D. Magie, *Anadolu’da Romalılar (Attalos’un vasiyeti)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Magie 2002:** D. Magie, *Anadolu’da Romalılar (Batı Anadolu ve Zenginlikleri)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Manarest 1981:** R. R. Manarest, (Editor), *The Conservation of Stone II*, Part A, Part B, Preprints of the Contributions to the International Symposium, Bologne.
- Mango 1975:** C. Mango, *Byzantinische Architektur*, Besler/ Elacta, Stuttgart.
- Mango 2008:** C. Mango, *Bizans (Yeni Roma İmparatorluğu)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mansel 1958:** A. M. Mansel, ' 1946–1955 Yıllarında Pamphylia'da yapılan Kazılar ve Araştırmalar ' *Bellekten XXII* sayı 85
- Mansel 1952–1966:** A. M. Mansel, 'Side Kazısı 1951' – 'Side kazısı 1965', *Bellekten XVI – XXX*, No 63, 1952 – 1966, 119.
- Mansel 1964:** A. M. Mansel, 1964. 'Restaurationen und Umaenderungen des Theaters von Side in Byzantinischer Zeit' *Actes Du XII Cong. Byzantines*, Belgrad.
- Mansel 1978:** A. M. Mansel, *Side, 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*, Antalya Bölgesi Araştırmaları Sa. 10, Türk Tarih Kurumu Yayınları V. Seri-Sa. 33, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Marksteiner 2002:** T. Marksteiner, *Trysa (Eine Zentrallykische Niederlassung Im Wandel Der Zeit)*, Phoibos Verlag, Wien.
- Massari 1993:** İ. G. Massari, *Damp Buildings Old and New*, ICCROM, Roma
- Massari 1971:** İ. G. Massari, *Humidity in Monuments*, Faculty of Architecture, University of Rome, Rome.
- Mathews 1995:** T. F. Mathews, *Art and Architecture in Byzantium and Armenia*, Variorum. Hamshier.
- Mazal 1997:** O. Mazal, *Handbuch der Byzantinistik*, ALBUS im VMA- Wiesbaden
- Milligen 1899:** V. A. Milligen, *Byzantine Constantinople*, John Murray, Albemarle Street, London.
- Moritz 1970:** K. Moritz, *Richtig und Falsch*, Bauverlag, Berlin.
- Morganstern 1986:** J. Morganstern, *The Fort at Dereğzı and other Material Remains in its Vicinty: From Antiquity to the Middle Ages*, Tübingen.
- Mutlu 2001:** B. Mutlu, *Mimarlık Tarihi (Ders Notları)*, Mimarlık Vakfı, Enstitüsü Yayınları.
- Müller-Wiener 1988:** W. Müller-Wiener, *Griechisches Bauwesen in der Antike*, Verlag C.H: Beck, München.
- Müller-Wiener 2002:** W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topografyası*, çev. Ü. Sayın, YKY, İstanbul.
- Nicol 2000:** M. D. Nicol, *Bizans ve Venedik (Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine)*, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Nicol 2001a:** M. D. Nicol, *Bizans'ın Soylu Kadınları*, çev. Ö. Arıkan, Tarih Vakfı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Nicol 2001b:** M. D. Nicol *Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453*, çev. B. Umar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- Noble 2007:** A.G.Noble, *Traditional Buildings*, çev. B.-Cantimur, A., I.B.Tauris, London, New York.
- Nolle 1993a:** J. Nolle, *Side im Altertum Band I*, İnschriften Griechischer Staedte aus Kleinasien, Band 43, Österreichische Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfaellische Akademie der Wissenschaften, Bonn.
- Nolle 1993b:** J. Nolle, *Side im Altertum Band II*, İnschriften Griechischer Staedte aus Kleinasien, Band 44, Österreichischer Akademie der Wissenschaften Rheinisch-Westfaellische Akademie der Wissenschaften, Bonn.
- Nolle- Schwarz 2005:** J. Nolle, H. Schwarz, *Mit Den Augen Der Götter*, Philipp von Zabern.
- Orlandos 1968:** A.K.Orlandos, *Les Materiaux de Construction II*. E. D. Boccard, Paris.
- Owens 2000:** E.J. Owens, *Yunan ve Roman Dünyasında Kent*, çev. C. Bilsel, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Ödekan 2007:** A. Ödekan, *Kalanlar (12. ve 13. Yüzyıllarda Türkiye’de Bizans)*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Özaydın 1995:** K. Özaydın, *Zemin Mekaniği*, Birsen Yayınevi, İstanbul.
- Özdoğan 2001:** M. Özdoğan, *Türk Arkeolojisinin Sorunları ve Koruma Politikaları*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Özgül- Ahunbay 2006:** A. Özgül, M. Ahunbay, 'Suriye’de Geç Antik Çağ Yapıları Kapı Profil ve Süslemeleri', *İTÜ Dergisi*, A cilt 5, Sayı 2, Kısım 1, İstanbul, 115-126l.
- Özgünel 2001:** C. Özgünel, *Smintheion Troas’ta Kutsal Bir Alan*, Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müd. Ankara.
- Öztüncay 2007:** B. Öztüncay, *Gün Işığında İstanbul’un 8000 yılı(Marmaray, Metro, Sultanahmet kazıları)*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Öztürk 2003:** Y.Öztürk, *Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Hukuku*, Yetkin Basımevi, Ankara.
- Öztürk 2006:** M. Öztürk, *Bizantion (5.yüzyıl)*, İlke Yayıncılık, İstanbul.
- Perkins 1981:** W. J. B. Perkins, *Roman Imperial Architecture*, Yale University Pres. New York.
- Perkins 1988:** W. J. B. Perkins *Weltgeschichte der Architektur Rom*, DVA, Rom.
- Perkins 2003:** W. J. B. Perkins, *Roman Architecture*, Electa Architecture, Milano.
- Pekman 1989:** A. Pekman, *Perge Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara.
- Peschlow- Peter- Cecil 1977:** U. Peschlow, İ. K. Peter, L. S. Cecil, *Die İrenenkirche in İstanbul*, Untersuchungen zur Architektur, Tübingen.
- Peschlow- Otto 1986:** U. Peschlow, F. Otto, *Studien Zur Spaetantiken und Byzantinischen Kunst*, Teil 1, Teil 2, Teil 3, Bonn.
- Pillinger- Kresten-Krinzinger- Russo 1999:** R. Pillinger, O. Kresten, F. Krinzinger, E. Russo, *Frühchristliches Und Byzantinisches Ephesos*, Verlag Der Österreichischen Akademie Der Wissenschaften.
- Polidori 1999:** R. Polidori, *Libya The Lost Cities of the Roman Empire*, Köneman.

- Price 1995:** N. P. Price, *Conservation Archaeological Excavations*, ICCROOM, Roma.
- Prokopius 2001:** Prokopius, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Prokopius 2004:** Prokopius, *İstanbul'da Iustinianus Döneminde Yapılar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Radt 2001:** W. Radt, *Pergamon, Antik Bir Kentin Tarihi ve Yapıları*, çev. S. Tamer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Randolph,1998:** B. Randolph, *Ege Takımadaları*, çev. Ü. Koçer, Pera Turizm ve Ticaret Aş, İstanbul.
- Renfrew 1991:** C. Renfrew, *Vitruvial Archaeology*, Thames And Hudson, London.
- Rheidt 1996:** K. Rheidt, 'Kent mi Köy mü? Orta ve Geç Bizans Anadolu'sunda Konut ve Yerleşme', *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme Habitat II*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 221-233.
- Rich 1999:** J. Rich, *Geç Antik Çağda Kent*, çev. S. Güven, E. Güven, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Rich 2000:** J. Rich, *Antik Dünya da Kırsal ve Kent*, çev. Lale Özgenel, Homer Kitapevi, İstanbul, 119, 158-161.
- Rice 1997:** T. T. Rice, 1997, *Art Of The Byzantine Era*, Thames and Hudson.
- Rice 2002:** T. T. Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam*, çev. B. Altınok, Özne/Yayımcılık, Ankara.
- Richard 1994:** N. Richard, *Die Pracht der Latrine*, Verlag Dr. Friedrich Pfeil, München.
- Riderer 1981:** J.Riderer, *Kunstwerke Chemisch Betrachtet*, Springer Verlag, München.
- Robertson 1971:** D.S. Robertson, *Greek & Roman Architecture*, Second Edition, Cambridge at the University Press, London.
- Robson 1999:** P. Robson, *Structural Repair of Traditional Buildings*, Donhead, London.
- Rohmann 1195:** J. Rohmann, 'Einige Bemerkungen zum Ursprung des Feingezahnten Akanthus' *İstanbulur Mitteilungen* Band 45, Tübingen, 109-121.
- Roller 1999:** L. E. Roller, *Ana Tanrıca'nın İzinde (Anadolu Kybele Kültürü)*, çev. B.Avunç, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Rossabi 2008:** M. Rossabi, *Kubilay Han'ın Seyyahu (Doğu'dan Batıya İlk Yolculuk)*, Türkiye İş Bankası, İstanbul.
- Rott 1908:** H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler aus Pisidien, Pamphylien, Kappadokien und Lykien*, Leipzig.
- Römer 1984:** B. Römer, *Lamprecht Opus Caementitium*, Beton-Verlag, Düsseldorf.

- Rumscheid 2000:** F. Rumscheid, *Küçükasya'nın Pompeisi Priene Rehber i*(Eski Anadolu Kentleri Dizisi) Ege Yayınları,İstanbul.
- Rumpf 1961:** A. Rumpf, *Yunan ve Roma Sanatı*, çev. J. İnan, İstanbul.
- Runciman 1978:** S. Runciman, *Kunst und Kultur in Byzans*, C.H. Beek, Verlag, München.
- Runciman 1992:** S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi. 2. Cilt (Kudüs Krallığı ve Frank Doğu)* çev. F. Işıltan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Runciman 1992:** S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi. 3. Cilt (Akka Krallığı ve Daha Sonraki Haçlı Seferleri)* çev. F. Işıltan. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Ruggieri 1991:** V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867) Its History And Structural Elements*, Orientalia Christiana Analecta, Roma.
- Saltuk 1993:** S. Saltuk, *Arkeoloji Sözlüğü*, İnkilap, İstanbul.
- Saltuk 2001:** S Saltuk, *Antik Çağda Hipodromlar Circuslar*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Sayın 2002:** Ü. Sayın, *İstanbul'un Tarihsel Topografyas (17. Yüzyıl Başlarına Kadar Byzantion- Konstantinopolis -İstanbul)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Schaefer 1973:** H. Schaefer, *Die Gül Camii in İstanbul, Ein Beitrag zur Mittelbyzantinischen Kirchenarchitektur Konstantinopels*, Deutsches Archeologisches Institut, İstanbuler Mitteilungen Beiheft 7, Tübingen.
- Schmidt 1988:** H. Schmidt, Schutzbauten, *Denkmalpflege an der Archaeologischen Staetten*, Architekturreferat des Deutschen Archaeologischen Instituts, Band I, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Schreiner 1994:** P. Schreiner, 'Zu Gast in den Kaiserpalaesten Konstantinopels Architektur und Topographie in der Sicht Fremdlaendischer Betrachter', *Byzas*, R. Oldenbourg Verlag, 101-118, München.
- Schultze 1926:** V. Schultze, *Altchrisfliche Stadte II. Kleinasien*, Gütersloh.
- Serdaroğlu 1969:** Ü. Serdaroğlu *Karia ve Likya'da Roma Devri Tapınak Mimarlığında Altyapı ve Plan*, Doktora Tezi, Ankara.
- Serdaroğlu 2004:** Ü. Serdaroğlu *Lykia-Karia'da Roma Dönemi Tapınak Mimarlığı*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Sevin 1999:** V. Sevin, *Yeni Assur Sanatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sezer 2006:** B. Sezer, *XI.-XIII. Yüzyıllarda Bizans Kilisesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, Elazığ.
- Snarthlage 1997:** R. Snarthlage, *Leitfaden Steinkonservierung*, Frauenhofer İRB.
- Stanley 1995:** P. Stanley, *Conservation on Archaeological Excavations*, ICCROM, Rome.
- Stierlin 1996:** H. Stierlin, *The Roman Empire, Volume I, From the Etruscans to the Decline*, Köln.
- Stierlin 1997:** H. Stierlin, *Greece, From Mycenae To The Parthenon*, Taschen, Köln.
- Strabon 1993:** *Antik Anadolu Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

- Strube 1996:** C. Strube, *Die 'Toten Stadte'*, Verlag Philipp Von Zabern, Mainz am Rhein.
- Soyak 2003:** C. Soyak, 'Alanya 'da Turizm ve Kentsel Mekanlar', *Akdeniz Kùltürleri Araştırma Derneđi Yayını 5*, İstanbul.
- Şahin- Adak,:** S. Şahin, M.Adak. (Hazırlayan) *Likya İncelemeleri I*. Akdeniz Üniv. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Şimşek 2007:** C. Şimşek, *Laodikeia (Eski Anadolu Kentleri)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Talbot 1999:** A M. Talbot. 'Bizans Manastır Sistemine Giriş' *Cogito*, sayı17, Yapı Kredi Kùltür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 161-178.
- Tanilli 1998:** S. Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası*, Adam Yayınevi, İstanbul.
- Tamer 2003:** C. Tamer, *İstanbul Bizans Anıtları ve Onarımları*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayını, İstanbul.
- Taylor 2003:** R. Taylor, *Roman Builders, A Study in Architectural Process*, Cambridge Universty Presss, London.
- Tekeli 1975:** S. Tekeli, *Modern Bilimin Doğuşunda Bizansın Etkisi*, Ankara.
- Tekin 1999:** O. Tekin, *Bizans Sikkeleri (Yapı Kredi Koleksiyonu)*, Yapı Kredi Kùltür Sanat Yayıncılık, İstanbul.
- Tekinalp 1995:** V. M. Tekinalp, *Demre'deki(MYRA) deki Aziz Nikolaos Kilisesi Yapı Dönemlerinin Malzeme Teknik Değerlendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Tezcan 1989:** H. Tezcan, *Topkapı Sarayı ve Çevresinin Bizans Devri Arkeolojisi*, Türkiye Turing Otomobil Kurumu, İstanbul.
- Thür 1989:** H. Thür, *Das Hadrianstor in Ephesos*, Forschungen in Ephesos XI/1, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Tırpan 1998:** A. A. Tırpan, *Stratonikeia Augustus-İmparatorlar Tapınağı*, Arı Ofset Matbacılık, Konya.
- TTK** : Türkiye Tarih Kurumu
- TİB** : Tabula İmperii Byzantini
- Torraca 1982:** G. Torraca, *Porous Building Materials- Materials Science for Architectural Conservation*, ICCROM, Rome.
- Tomlinson 2003:** R.A. Tomlinson, *Yunan Mimarlığı*. çev. R. Akbulut, Homer Kitapevi, İstanbul.
- Tunay 1984:** İ. M. Tunay, *Türkiye'de Bizans Mimarisinde Taş ve Tuğla Duvar Tekniğine Göre Tarihlendirme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Türkoğlu – Duggan 2004-2. - 2005-3,** T.M.P Duggan, S. Türkoğlu, *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, çev. Türkoğlu, Suna-İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü (Yerel Süreli Yayın), Vehpi Koç Vakfı.
- Türkoğlu 2002:** S. Türkoğlu, *Türkiyede Arkeolojik Sit Alanlarının Korunması ve Değerlendirilmesi Sorunu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İÜ İstanbul.

- Türkoğlu 2000:** S. Türkoğlu *Efes Rehberi*, Ege Yayınları ve Avusturya Arkeoloji Enstitüsü.
- Türkoğlu 2007:** S. Türkoğlu, *Kalanlar (12 ve 13. Yüzyıllarda Türkiye'de Bizans)*, Vehbi Koç Vakfı, İstanbul.
- Ostrogorsky 1999:** G. Ostrogorsky 'Bizans Manastır Sistemine Giriş' *Cogito*, sayı17, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 51-67.
- Ulbert- Gerhard 1985:** G. Ulbert, W. Gerhard, *Konservierte Geschichte?*, Konrad Theiss Verlag, Stuttgart.
- Umaroğulları :** G. Umaroğulları, *Yapı Taşlarında Kirlilik Oluşumu ve Bunların Temizlenmesinde Uygulanan Çağdaş Restorasyon Teknolojisi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Usta 2008:** A. Usta, *Çıkarların Gölgesinde Haçlı Seferleri(Müslüman-Haçlı Siyasi İttifakları)*, Yeditepe Yayın Evi, İstanbul.
- Ümit 1997:** A. O. Ümit, *Antikes Side (Führer durch die antike Stadt und Museum)*, Güney Kartpostal ve Turistik Yayıncılık, Antalya.
- Ünlü 2001:** E. A. Ünlü, *Assos VI No'lu Mezar Anıt ve Yakın Çevresi İçin Bir Koruma ve Düzenleme Projesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, İstanbul.
- Vicchi 1999:** R. Vicchi, *Die Patriarchalbasiliken Roms*, Scala, Rom.
- Vitruvius 1993:** Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, çev. Dr. S.Güven, Şevki Vanlı Mimarlık Vakfı, MAYA Matbacılık, İstanbul.
- Yavi 1996:** E. Yavi, *Mimarlık ve Sanatta Anadolu Mermerleri (Anadolu Mermer Uygarlığı)*, Yazıcı Yayınevi, İzmir.
- Yazıcı - Özsoy 2005:** E. Yazıcı, G. Özsoy, *Ayasofya Kariye*, Mert Basım Yayıncılık, İstanbul.
- Yazıcıoğlu 1984:** M. L. Yazıcıoğlu, *İlk Hıristiyan Mimarisi*, Yıldız Üniversitesi Matbaası, İstanbul.
- Yıldız 2003:** N. Yıldız, *Antikçağ Kütüphaneleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- YEM** : Yapı Endüstri Merkezi
- YKY** : Yapı Kredi Yayınları
- Zeyrek 2005:** T. H. Zeyrek, *Nikomedeia (Arkeolojik Açından Genel bir Değerlendirme)*, Ege Yayınları, İstanbul.
- Weaver 1997:** M. E.Weaver, *Conserving Buildings, Guide to Techniques and Materials*, Revised Edition, New York.
- Wenzel 1993:** F. Wenzel, *Erhalten Historisch Bedeutsamer Bauwerke*, Ernst & Sohn, Berlin.
- Wihr 1980:** R. Wihr, *Restaurierung von Steindenkmälern, Ein Handbuch für Restauratoren, Architekten, Steinbildhauer und Denkmalpfleger*, Callwey Verlag, München.
- Williams 1999:** W. Williams, *Tarsus'lu Paulus'un Üç Dünyası*, çev. Z. Z. İlgelen, Homeros Kitapevi.

Wheeler 2004: M. Wheeler, *Roma Sanatı ve Mimarlığı*, ev. Z. K. Erdem, Homer Kitabevi, İstanbul.

Wycherley 1991: R. E. Wycherley, *Antik ağda Kentler Nasıl Kuruldu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

AD SOYAD Leyla Kaderli
 ÜNVAN Y.Mimar - Arkeolog
 ADRES Teyyareci Cemal Sok. Polat-Çiftçiler Residanz
 Nr.2 A Bl. D.18 Şişli
 TEL 0212 2247305
 CEP 0532 6662031
 DOĞUM YERİ -TARİHİ BURSA-1967

EĞİTİM

İLK- ORTA- LİSE İSVİÇRE 1984
 Bursa Kız Lisesi 1987
 YTÜ. Mimarlık Fak. Mimarlık Bölümü 1991
 AÜ Fen Edebiyat Fak. Sosyal Bilimler Enst. Klasik 1998
 Arkeoloji Bilim Uzmanlığı- Master Programı
 MSGÜ Mimarlık Fak. Mimarlık Böl. Restorasyon Ana 2003-
 Bilim Dalı –Koruma Yenileme – Doktora Programı

**MESLEKİ
DENEYİM- İŞ
TECRÜBESİ**

Kemtaş Yapı Aş. –Şantiye, Proje 1991-1993
 Akdeniz Ün. Fen Edebiyat Fak. Klasik Arkeoloji- Likya 1994-1997
 Enst. – Patara Kazısı- Korinth Tapınağı Rölöve
 Restitüsyon Projeleri
 TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı 1998-2006
 Antik Side Tiyatro Kazı Restorasyonu-
 Batı Anelema Rölöve, Restorasyon Projeleri
 Sahne Binası Altı- Rölöve ve Restorasyon Projeleri
 Agora Sahne Arkası Dükkanlar Rölöve, Restorasyon
 Projeleri
 Agora, Latrin Rölöve Restorasyon Projeleri
 Pekerler - TC. Kültür Ve Turizm Bakanlığı Antik 1999-2000
 Side Tiyatro Restorasyonu- Analemna- Sahne Binası
 Konservasyon
 Proskenion Rölöve ve Restorasyon Projeleri- Anastylosis
 Projesi Uygulama
 SDÜ Isparta Mühendislik- Mimarlık Fakültesi Mimarlık 1998-2000
 Bölümü Öğretim Elemanı- (Mimarlık Ve Sanat Tarihi)
 Viyana Üniversitesi- Avusturya
 Efes- Belevi Anıt Mezar -Mimari Araştırma Projesi 2001
 Leuven Ün. Belçika Sagalassos Antik Kenti Kazısı- 2002
 Antoninler Çeşmesi Restorasyonu Anastylosis Projesi
 Side Müzesi – Athena ve Apollon Tepinakları– 2005-2006
 Bazilikalar Araştırma ve Çevre Düzenlemesi Uygulama
 ve Proje

Unesco-Fener, Balat Semtleri Rehabilitasyon Programı,
Uygulama Pekerler

**MAKALE-
BİLDİRİ**

Antalya Hadrian Takı Antalya Mimarlar Odası Dergisi
Adada Antik Kenti Antalya Mimarlar Odası Dergisi
Antik Yunanda Mimarlık Antalya Mimarlar Odası Dergisi
Antik Mısırdaki Mimarlık Antalya Mimarlar Odası Dergisi
Doğal Ve Kültürel Değerlerin Korunması Geliştirilmesi Ve Turizm
Çeşitlendirilmesinde KKTC Ve Alanya- Antalya İşbirliği
Alanya- Magusa Sempozyum

DİL

ALMANCA (İyi Derece)
İNGİLİZCE (Orta Derece)